

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XXIV. évfolyam

Főszerkesztő

CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonon (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Vajda Barnabás (Szlovákia), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Quo vadis? A szlovákiai magyarsághoz tartozók (száma) a 2021.

évi népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapján 3

LAMPL ZSUZSANNA

A „hatalmas vonzerővel bíró ideál”, avagy a szabadidő létrejötte

és alakulása Csehszlovákiában (is) 21

BAKI ATTILA

A kőkeszi plébánia anyakönyvének bejegyzései 39

SZABÓ SZILVIA

Összes tudásunk a családból származik 59

GAUČÍK ISTVÁN

„Az ország egyik legrégebbi és legéletrevalóbb egyesülete”.

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének tevékenysége

és társadalmi szerepe (1861–1918) 83

FEDINEC CSILLA – CSERNICKSKÓ ISTVÁN

A területiség elvének megjelenése a pénzjegyeken:

két közép-kelet-európai példa 107

HELTAI JÁNOS

(In)szekuritizáció és felebaráti szeretet 125

Közlemények

FÜLÖP LÁSZLÓ

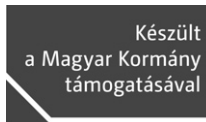
Panni Török Balázs hagyatéka 146

Könyvek

Magyar Zoltán: Liszka József: Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében	152
Csehy Zoltán: Jana Šturdíková: Châteaux po našom	156
Vataščin Péter: Marta Stojić Mitrović: Evropski granični režim i eksternalizacija kontrole granica EU. Srbija na Balkanskoj migracijskoj ruti	158
Sándor Anna: Bálizs Beáta: Veres róka, vörös bársony, piros rózsa. A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában	159
Bodnár Krisztián: Molnár Andrea (szerk.): Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről	162
Bodnár Krisztián: Kovács Kálmán Árpád (szerk.): Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon	162
Bodnár Krisztián: Kedves Gyula – Pelyach István (szerk.): Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Perényi Zsigmond báró	164
Gazdag Vilmos: Cserniczkó István: Az ukrajnai többnyelvűség színe és fonákja	165
A.Gergely András: Sik Domonkos: A modernitás rétegei	169
Csanda Gábor: Köteles Szabolcs: Összeprésselve	173

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett. Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adepta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Pédányszám: 600 • Ára: 3 € • 2022. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 600 • Cena: 3 € • september 2022 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Quo vadis? A szlovákiai magyarsághoz tartozók (száma) a 2021. évi népszámlálás nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapján*

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Quo Vadis? The (Number Of) Hungarians in Slovakia According to the Nationality and Mother Tongue Data of the 2021 Census

Keywords: demography; census; nationality; mother tongue; Hungarians in Slovakia

Bevezetés

2021 januárjában a Szlovák Statisztikai Hivatal ismertette az előző évi népszámlálás – pontosabban a személy-, ház- és lakásösszeírás – első eredményeit. A közzétett adatok szerint Szlovákia lakosságának a száma 5 449 270 főt tett ki, ez 52 234 fős növekedést jelent az előző, 2011. évi népszámlálás adataihoz viszonyítva. A (cseh)szlovák népszámlálások történetében a II. világháborút követő időszakban ez volt a 2. legkisebb népességszám-növekedés. A lakosság száma ennél kisebb mértékben csak az ezt megelőző évtizedben növekedett, 17 581 fővel.

A 2021. évi népszámlálás lefolyása több szempontból is eltért a korábbiaktól: teljes mértékben elektronikus módon zajlott. A ház- és lakásösszeírás, mely 2020. június 1-jén kezdődött és 2021. február 12-én fejeződött be, teljes mértékben a helységek – városok és falvak – feladata volt, a lakosság közvetlen részvétele nélkül zajlott.

A személyösszeírás első szakasza február 15-e és március 31-e között, a népszámlálás második, asszisztált szakasza május 3-tól június 13-ig tartott. A személyösszeírás során a lakosokra vonatkozó adatok egy része a rendelkezésre álló adminisztratív, hivatalos adatbázisokból lett biztosítva. Az adatok további része származott közvetlenül a lakosságtól, akik a statisztikai hivatal honlapján megjelenő űrlap kérdéseit

* A tanulmány az „A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára” című, APVV-19-0509 számú projekt keretében készült.

választák meg, a későbbi, asszisztált szakaszban asszisztensek segítségével. A 2021. évi népszámlálás nívuma, hogy első alkalommal kérdeztek rá az ún. második nemzetiségre is. Egy második nemzetiséghez tartozónak a lakosság 5,6%-a, 306 175 fő vallotta magát.

Dolgozatunkban a 2021. évi népszámlálás során a magyarsághoz tartozók számát befolyásoló összetevőket vizsgáljuk meg, így a nemzetiség és az anyanyelv összefüggéseit, amit a 2021-ben bevezetett 2. nemzetiségre történő rákérdezés is tovább árnyalt.¹ Valamint kísérletet teszünk a nem válaszolók, ismeretlenek magas számából, arányából adódó kérdések tisztázására is.

1. Nemzetiség és anyanyelv

A (cseh)szlovák népszámlálások minden alkalommal rákérdeztek a lakosság nemzeti hovatartozására. Ezzel szemben az anyanyelvre (a nemzetiségi hovatartozásra történő rákérdezés mellett) csak 5 alkalommal: 1970-ben, 1991-ben, 2001-ben, 2011-ben és legutóbb 2021-ben kérdeztek rá.² A 2. nemzetiségre, mint már említettük, az utolsó, 2021. évi népszámlálás alkalmával kérdeztek rá első alkalommal.

Azt, hogy mit is értünk nemzetiség, valamint anyanyelv alatt, először a szlovákiai népszámlálások során használt definíciók segítségével közelítjük meg.

„Nemzetiség alatt valamely személynek egy adott nemzethez, nemzeti(ségi) vagy etnikai kisebbséghez tartozását értjük. A nemzetiség megállapítása szempontjából nem mérvadó sem az anyanyelv, sem pedig az a nyelv, melyet az adott állampolgár leginkább használ vagy jobban bír, hanem saját meggyőződése, elhatározása a döntő. A 15 évesnél fiatalabb gyermekek nemzetiségét a szülők nemzetisége szerint kell feltüntetni. Ha a szülők különböző nemzetiségűnek vallják magukat, egyikük (kölcsonös megegyezés alapján választott) nemzetiségét kell beírni. Az egyéb rovatba az itt fel nem tüntetett, valós nemzetiséget írja be.”³ A 2021. évi népszámlálás során alkalmazott definíció: „A nemzetiség egy személy nemzethez, nemzeti kisebbséghez vagy etnikai csoporthoz való tartozását jelenti.”⁴

„Anyanyelv alatt azt a nyelvet értjük, amelyen a szülők a megkérdezettel gyermekkorában leginkább beszéltek. Ha a szülők nyelve eltérő, a gyermek anyanyelveként azt

1 A 2021. évi népszámlálás személyi kérdőíve az alábbi linken érhető el: <https://www.scitanie.sk/storage/app/media/dokumenty/vzor-formularahu.pdf>

2 A Magyarországhoz visszacsatolt szlovákiai területeken 1940-ben végzett magyar népszámlálás alkalmával az anyanyelvre és a nemzetiségre egyaránt rákérdeztek.

3 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohlavia za SR, kraje a okresy.” SÚSR 2002, 8. o. Továbbá: Útmutató a személyi kérdőív kitöltéséhez.

4 Metodika sčítania obyvateľov z hľadiska ich príslušnosti k národnosti alebo etniku so zreteľom na materinský jazyk. 27. p.

a nyelvet kell feltüntetni, amelyen az anya beszélt vele. Az anyanyelvre vonatkozó adatnak nem kell azonosnak lennie a nemzetiségre vonatkozóval. Az egyéb rovatba az itt fel nem tüntetett, valós anyanyelvét írja be.”⁵ A 2021. évi népszámlálás során alkalmazott definíció: „Az anyanyelv az a nyelv, amelyen a lakos szülei beszéltek vele gyermekkorában.”⁶

Mint a definíciókból kiviláglik, a nemzetiség meghatározásánál az egyénnek egy nemzeti közösséghez való tartozását meghatározza a nyilatkozó meggyőződése, elhatározása, s nem mérvadó, hogy mely nyelvet tartja anyanyelvének vagy mely nyelven beszél jobban. Az anyanyelvre történő kérdés a nemzetiségnél egyértelműbb, tulajdonképpen azt tudakolja, hogy milyen nyelven beszéltek gyermekükkel a szülei, eltérő nyelvű szülők esetében édesanyja. Az anyanyelv ilyen viszonylag egyértelmű meghatározása korántsem ilyen automatikus a társadalomtudományokban. A társadalomkutatók az anyanyelv fogalmát több értelemben használják.⁷

A Szlovák Statisztikai Hivatal definíciója elvileg lehetőséget ad a két nyelvi kultúrában felnövekvő, jelentős mértékben kettős kötődésűek anyanyelvének a valós viszonyoknak megfelelő bevallására is.

Az etnikai kötődés nemzetiségi és anyanyelvi adatok szintjén történő feltárása a (cseh)szlovák népszámlálási gyakorlatban több szempontból is eltér egymástól. Szlovákiában, de tágabb térségünkben is a nemzeti hovatartozás kategóriája sokkal erősebb politikai konnotáció hordozója, mint az anyanyelv.

5 Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohľavia za SR, kraje a okresy.” SÚSR 2002, 8. o. Továbbá: Útmutató a személyi kérdőív kitöltéséhez.

6 Metodika sčítania obyvateľov z hľadiska ich príslušnosti k národnosti alebo etniku so zreteľom na materinský jazyk. 28. p.

7 Skutnabb-Kangas 1996, 13–14. p. az *anyanyelv* definiálásához négy különböző kritériumot használ: a származást, (az elsőként megtanult nyelv), az azonosulást (az a nyelv, amellyel a beszélő azonosul, illetve amellyel a beszélőt azonosítják), a nyelvtudás fokát (a legjobban ismert nyelv) és a funkciót (a legtöbbet használt nyelv). Ezekből a meghatározásokból a szerző szerint adódik:

„1. Egy személynek több anyanyelve is lehet különösen a származás és az azonosulás szempontjából, de a többi kritérium alapján is;

2. Ugyanannak a személynek más-más lehet az anyanyelve a különböző definíciók szerint;

3. A definíciók alapján (kivéve a származás szerintit) egy személy anyanyelve élete során akár többször is változhat;

4. Az anyanyelv definíciókat a nyelvi emberi jogokkal kapcsolatos tudatosság foka alapján hierarchikus sorrendbe állíthatjuk. A társadalmi tudatosság e fokát annak alapján mérhetjük fel, hogy kimondva, vagy kimondatlanul – mely definíciókat használják a társadalom intézményei.”

A szerző úgy fogalmaz, hogy „a származás és az azonosulás szerinti definíciók együttes alkalmazása jelzi a nyelvi emberi jogok iránti legmagasabb fokú tudatosságot: Az anyanyelv az a nyelv, amelyet az egyén először tanult meg, és amellyel azonosul.”

Az egyes nemzetiségek számának alakulása folyamatosan a belpolitikai élet meghatározó kérdése volt. Különös figyelem kísérte ezt az egyes népszámlálások alkalmával. A népszámlálási adatokat a második világháborút követő években az etnikai tisztogatások eszközeként is bevetették.⁸ A nemzetiségi hovatartozás kategóriája különböző adatlapokon, nyomtatványokon szerepel(t), továbbá a szocialista csehszlovák érában a személyazonossági igazolványokban is fel volt tüntetve.

Ebből adódóan a szlovákiai magyarsághoz mint kulturális közösséghez tartozók számáról, település és társadalm szerkezeti megoszlásáról nagy valószínűséggel hűségesebb képet nyújtanak az anyanyelv, mint a nemzetiség bevallása szerinti adatok. (Ugyanez tételezhető fel a többi nemzeti kisebbség esetében is.)

Az etnikai kötődések két változó alapján történő vizsgálata lehetőséget nyújt a nemzetváltási folyamatok komplexebb vizsgálatára is két népszámlálás közti időszakban. Továbbá annak felderítésére is, hogy a vizsgált időszakban erősödtek, vagy csökkentek az ilyen vagy olyan irányba mutató nemzetváltási folyamatok.

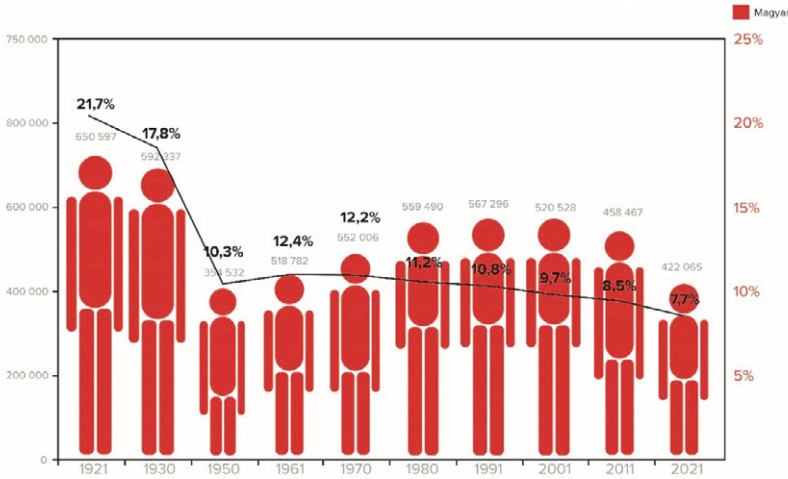
A 2., egyéb nemzetiségre történő rákérdezés nővuma a 2021. évi népszámlálásnak. (A továbbiakban 2. nemzetiség) Egy 2. nemzetiséghez kötődés vállalásának bizonyos vonatkozásaira a továbbiakban még rámutatunk, de későbbi vizsgálatok feladata lesz tisztázni e mutató értelmezésével kapcsolatos összefüggéseket.

2. A szlovákiai magyar lakosság nemzetiség és anyanyelv szerinti összetételének alakulása 1918-tól 2021-ig

A szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság száma 1921 és 2021 között 650 597-ről 422 065-re, azaz 228 532 fővel, 35,1%-kal csökkent. Ugyanezen idő alatt Szlovákia lakosainak a száma 3 000 870-ről 5 449 270-re, 2 448 400 fővel, 81,6%-kal növekedett. A magyar lakosság számának változása 1921 és 2021 között nem volt folyamatos. A szlovák nemzetiségűek száma 1 952 368-ról 4 567 547-re, 2 615 179 fővel, 134,0%-kal emelkedett. (lásd az F1. táblázatot is.)

⁸ A magyar nemzeti hovatartozásnak az 1930-as népszámlálás alkalmával történő megvallása alapján kerültek az érintettek az 1946–49 között végrehajtott az ún. magyar–szlovák lakosságcsere keretében történő áttelepítési listára is.

1. ábra. A magyar lakosság számának, arányának alakulása 1921 és 2021 között

Demográfiai szempontból a szlovákiai magyar lakosság számának változását három időszakra tagolhatjuk.

1.) 1921 és 1950 között a magyarok száma csökkent. Az első világháborút követően a csökkenés a magyar középrtegek egy részének zömmel Magyarországra történő átköltözésével, a többes kötődésűek gyakran csak statisztikai nemzetiségváltásával, továbbá a zsidóság egy részének a magyarságról történő „statisztikai leválasztásával” magyarázható. A második világháború alatt és az ezt követő években egymással ellentétes előjelű folyamatok zajlottak: a Magyarországhoz visszacsatolt területeken a vegyes kötődésűek egy része újfent magyarnak vallotta magát, de a haláltáborokba elhurcolt zsidók csökkentették a magyarság számát. A magyarság száma legnagyobb mértékben a negyvenes évek második felében csökkent a kitelepítések, lakosságcsere, reszlovakizáció, deportálások következtében. Nem véletlen, hogy az 1950-es népszámlálás alkalmával 237 805-tel volt alacsonyabb a magyarok száma, mint 1930-ban.

2.) A magyarság száma 1950 és 1991 között az egyes évtizedekben csökkenő mértékben emelkedett. Az 50-es évek kimagaslóan magas növekménye kisebb részben a magas természetes szaporodásra, ennél jelentősen nagyobb mértékben a korábban reszlovakizált magyarok magyarságvállalására vezethető vissza. A 60-as években a jelentős természetes szaporodást még kiegészítette a magyar identitást vállalók egy részének „statisztikai visszatérése” a magyarok körébe. A 70-es és a 80-as években már csökkenő, de még mindig jelentős mértékű természetes szaporodást az asszimilációs, nemzetváltási folyamatok jelentős mértékben csökkentették. Ugyanakkor a rendszerváltás és az 1991. évi népszámlálás közti időszakban a korábban magát szlováknak vallók egy területileg és korösszetétel szerint is eltérő összetételű része magát magyarnak vallotta. Másrészt az 1991. évi népszámlálás során a nemzetiségek listája

bővült, többek között a roma nemzetiség kategóriájával. A magukat romának vallók nem elhanyagolható része a korábbi népszámlálások alkalmával magát magyarnak vallotta.

3.) A szlovákiai magyarság népesedéstörténetének harmadik szakasza a '90-es évektől napjainkig tartó időszak, melyet jelentős mértékű magyarságfogyás jellemez.

1991 és 2001 között a magyarok száma 47 ezer fővel, 2001 és 2011 között 62 ezer fővel, 2011 és 2021 között 36 ezer fővel csökkent. Azonban az utolsó három népszámlálás alkalmával a nemzetiségek számának változásával kapcsolatban egy korábban nem vagy alig létező problémával kellett szembesülnünk. Míg az 1980. évi és a korábbi népszámlálások időpontjában statisztikailag elhanyagolható volt az ismeretlenek, azaz a nemzetiségi hovatartozást be nem vallók aránya, 1991-ben 8 782 fő, 2001-ben 54 502 fő, a lakosság 1%-a, 2011-ben pedig 382 493 főt tett ki az ismeretlenek száma, azaz a lakosság 7%-a nem vallotta be nemzetiségi hovatartozását. 2021-ben mérséklődött a nemzeti hovatartozást tudakoló kérdésre nem válaszolók száma, 295 558 főre, arányuk az összlakosságban belül 5,4%-ra apadt.⁹

A (cseh)szlovák népszámlálások nemcsak a nemzetiségre, de öt alkalommal (1970, 1991, 2001, 2011, 2021) az anyanyelvre is rákérdeztek. A magyar lakosság száma az anyanyelvi hovatartozás szerint 1970-ben 600 249 fő volt, 1991-ben volt a kimutatott számuk a legmagasabb, 608 221 fő, a következő években a számuk a nemzetiségi adatokkal szinte párhuzamosan csökkent. 2021-ben 462 175 magyar anyanyelvűt számoltak össze. A magyar anyanyelvűek aránya az összlakosságban belül nem elhanyagolható mértékben magasabb, mint a magyar nemzetiségűeké. 1970-ben a lakosság 13,2%-a, 1991-ben 11,5%, 2021-ben 8,5%-a magyar anyanyelvű. (2. ábra, F2. táblázat)

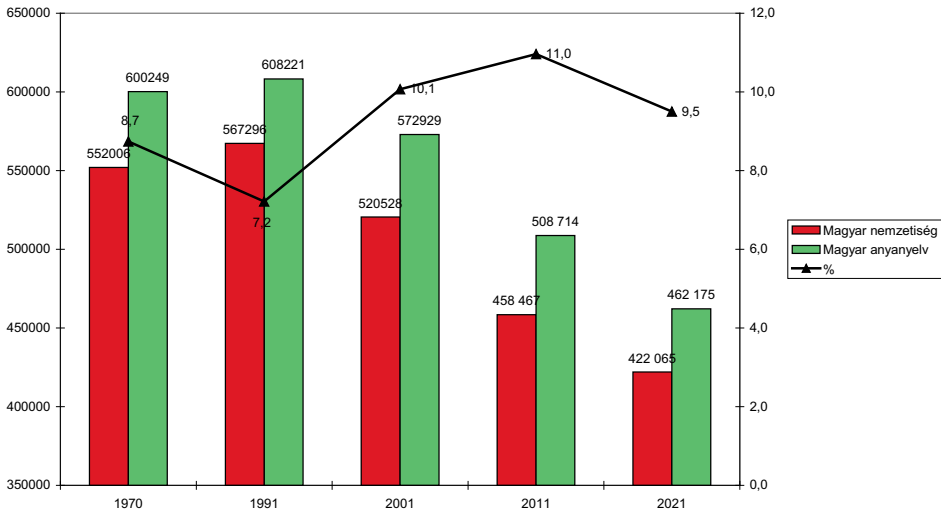
A nemzeti hovatartozás e két mutatója eltérésének nagysága különböző okokra vezethető vissza, ennek hátterében egyebek között a vegyes házasságok arányában történt elmozdulások, de akár a kisebbségek politikai helyzetében bekövetkezett változások is állhatnak.

Az egyes nemzetiségek nemzetiségi és az anyanyelvi adatai között egy sajátos összefüggés figyelhető meg: a többségi nemzet tagjainak a száma a nemzetiség, a nemzeti kisebbségek így a magyarok száma is az anyanyelv szerinti hovatartozás alapján magasabb. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemzetiségi hovatartozás egyfajta „hivatalos adatnak” minősül, tekintettel arra, hogy különböző űrlapokon szerepel a nemzetiségre történő rákérdezés, az anyanyelvi kategóriának viszont nincs ilyen szerepe. A két adat aránya, eltérése jelzi az adott nemzeti közösséghez tartozás konzisztenciáját. Minél kisebb az eltérés e két mutató között, annál szilárdabbnak véljük az egyes nemzetiségek tagjainak nemzeti kötődését. A magyar anyanyelvűek száma 1970-ben 8,7%-

9 E csökkenés a 2021. évi népszámlálás lebonyolításának módszerével kapcsolatos. A népszámlálási kérdőív kitöltésénél a következő kérdés csak az előző kérdés megválaszolása után volt lehetséges (elvilleg).

kal, 2021-ben 9,5%-kal volt magasabb, mint a nemzetiségi hovatartozás alapján. Legkevesbé a két adat 1991-ben különbözött, 7,2%. Feltételezzük, hogy a rendszerváltást követő rövid időszakban megerősödő egyfajta pozitív jövőkép is hozzájárulhatott a magyar nemzetiségűek számának a magyar anyanyelvűek számához történő felzárkózásához. Az anyanyelv szerinti hovatartozásra 2001-ben a lakosság 1,2%-a, 2011-ben 7,5%-a, 2021-ben 5,4%-a nem válaszolt.

2. ábra. A magyarok száma nemzetiség és anyanyelv szerint, 1970–2021

3. A nemzetiség és anyanyelv szerinti hovatartozás típusai

Az anyanyelv versus nemzetiség dilemmáját árnyaltabban is megközelíthetjük, amennyiben a két változó egymással alkotott kombinációit megvizsgáljuk. Első megközelítésben mindkét változót két értéküként kezeljük (magyar, nem magyar), ily módon az anyanyelv és a nemzetiség változók dichotómiájának első megközelítésben négy kombinációját (típusát) vizsgáljuk meg:

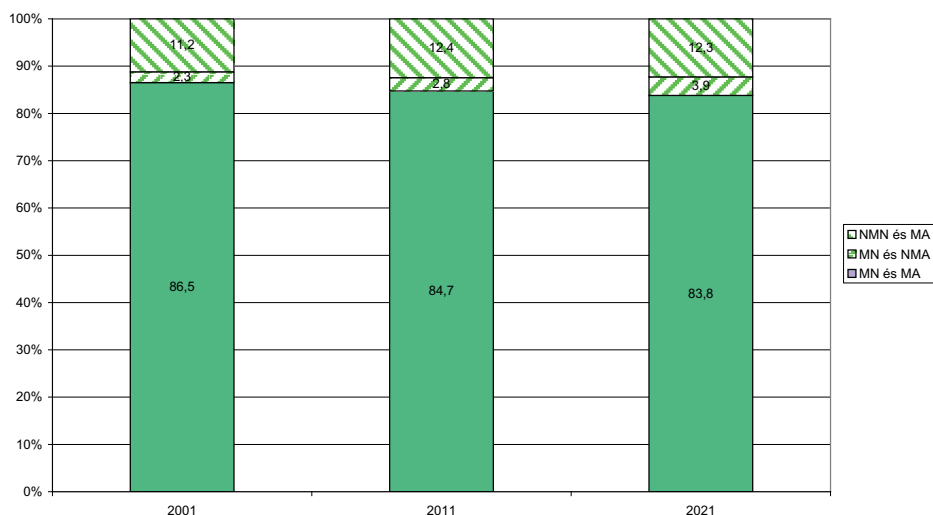
1. táblázat. A nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlás típusai

Anyanyelv	Nemzetiség	
	Magyar	Nem magyar
Magyar	1	3
Nem magyar	2	4

A négy típus közül legkevesbé jelent problémát, hogy a magyar nemzeti közösséghez tartozóknak tekintsük azokat, akik a nemzetiségük és az anyanyelvük szerint is

magyarnak vallották magukat (MN és MA). Hasonló módon – legalábbis analitikus szinten – nem tekintjük magyarnak azokat, akik e két mutató egyike szerint sem vallottak be magyar nemzetiséget vagy magyar anyanyelvet (NMN vagy NMA). Nem elhanyagolható azonban azoknak a száma, akik csak az egyik identifikációs mutatójuk szempontjából magyarok. A szlovákiai magyarság esetében a nem magyar nemzetiségűek és magyar anyanyelvűek (NMN és MA) számának töredéke, mintegy 1/3-a – 1/5-e azoknak a száma, akik magyar nemzetiségűnek és nem magyar anyanyelvűnek (MN és NMA) vallották magukat. A két változó egymással alkotott kombinációjára vonatkozó adataink csak az utolsó három népszámlálásra vonatkozólag állnak rendelkezésünkre.

3. ábra. A magyar nemzetiségűek, anyanyelvűek és 2. magyar nemzetiségűek száma 2021-ben

Amennyiben ezek után a szlovákiai magyarok etnikai összetételéről árnyaltabb képet próbálunk vázolni, akkor azt kellene mondanunk, hogy a szlovákiai magyarság egyfajta *magcsoportját* azok alkotják, akik mindkét mutató szempontjából magyarnak vallották magukat (2001-ben 507 220 fő, 2011-ben 443 632 fő, 2021-ben 403 140 fő). De a szlovákiai magyarsághoz tartozik kisebb-nagyobb mértékben egy további jelentős számú személy is (79 017 fő, 79 917 fő, 77 960 fő), akik az utolsó három népszámlálás alkalmával csak az egyik mutató szerint vallották magukat magyarnak. Ily módon a kisebb-nagyobb mértékben magyar közösséghez tartozók népszámlálási adatok alapján kimutatott száma – egyfajta „etnikai potenciálja” – 586 237 fő, 523 549 fő, 481 100 fő volt az egyes népszámlálások alkalmával. (lásd az F3-táblázatot)

Hosszabb fejtegetést igényelne e két további kisebb csoport elkülönítése, behatárolása. Egyszerűbb feladatnak tűnik az 1. táblázat szerinti 3. csoport, a nem magyar (szlovák) nemzetiségű és magyar anyanyelvűek behatárolása. Egy 2000-ben elvégzett

etnikai vonatkozású vizsgálat alapján ismert, hogy a magyar–szlovák vegyes házasságokból származóknak nemzetiség szerint mintegy 1/5-e volt magyar s 4/5 szlovák, anyanyelv szerint ez az arány 1:2 körül mozgott. Hasonló módon a magyar származású, de nem magyar nyelvű oktatásban részesülők 73%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek, de tíz százalékponttal többen, 83% vallották magukat magyar anyanyelvűnek. Más kettős kötődésre utaló mutatók (nyelvtudás, kulturális fogyasztás stb.) szerint is többen tartoztak a magyar közösséghez anyanyelv, mint nemzetiség szerint.¹⁰

Az anyanyelv/nemzetiség dichotómia vizsgálatának 2. típusa, a magyar nemzeti-ségű és szlovák anyanyelvűek csoportja, az előzőnél talán nehezebben behatárolható csoportot képez. Valószínűsíthető, hogy a magyar nemzeti közösséghez tartozás szempontjából a „magcsoport” (magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvűek) és a külső szféra (szlovák nemzetiségű és magyar anyanyelvűek) között helyezkednek el. Egy részüket azok a vegyes származásúak alkotják, akik magyar nemzetiségűek, de nem magyar anyanyelvűek, továbbá azok a homogén magyar származásúak, akik inkább szlovák nyelvi közegben szocializálódtak, de származás szerinti nemzeti hovatartozásukat megtartották. Továbbá e csoporthoz tartozók számát növelték azok a roma származásúak is, akik (magyar nemzetiségük mellett) anyanyelvüként a romát tüntették fel.

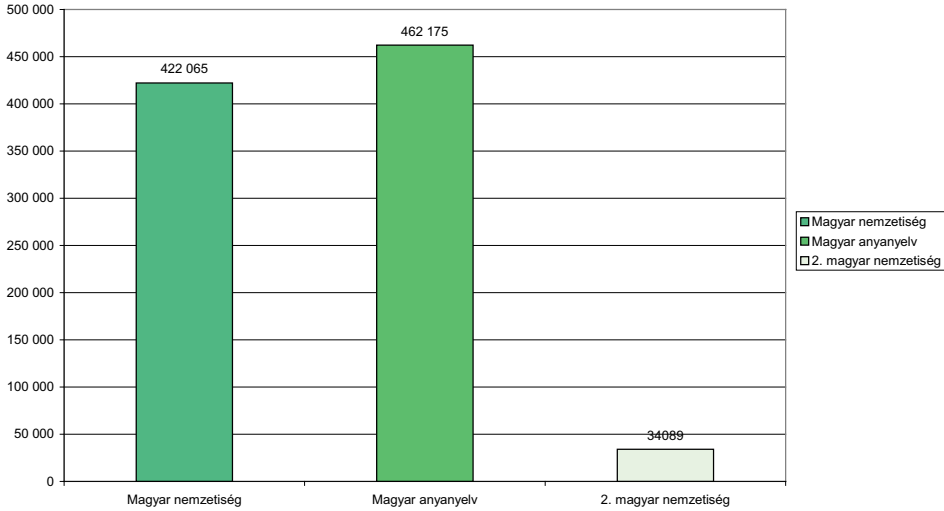
Amennyiben a 3 népszámlálás alkalmával a magyarsághoz tartozás 3 dimenziójának alakulását megvizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy a magyarsághoz legalább egy mutató szerint tartozók közül a magcsoporthoz tartozók aránya nem elhanyagolható mértékben, 86,5%-ról 83,8%-ra csökkent. Viszont a csak egy mutatójuk szerinti magyarok arányának két csoportjának aránya emelkedett. Intenzívebb növekedést mutat a magyar nemzetiségű és szlovák anyanyelvűek csoportja (2,3%-ról 3,9%-ra) a szlovák nemzetiségű és magyar anyanyelvűek csoportjánál (11,2%-ról 12,3%-ra).

4. Nemzetiség és anyanyelv a 2021. évi népszámlálás adatai szerint

A 2021. évi népszámlálás alkalmával magyar nemzetiségűnek vallotta magát 422 065 fő, magyar anyanyelvűnek 462 175 fő, 2. nemzetiségként magyar nemzetiséget tüntetett fel 34 089 fő. A magyar anyanyelvűek 9,5%-kal voltak többen, mint a magyar nemzetiségűek. A 2. nemzetiség felvállalásának lehetősége „elvből” lehetőséget biztosított az egyes nemzeti közösségekhez tartozók számának növelésére. A nemzetiségi és az anyanyelvi adatok arányának eltérése 2021-ben az előző évtizedekéhez hasonló. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy 2021-ben a 2. nemzetiség vállalásának lehetősége érdemlegesen nem befolyásolta a magyar nemzetiségűek számát.

¹⁰ Az adatok egy 2000-ben elvégzett kutatásból származnak. (lásd Gyurgyík 2004)

4. ábra. A magyar nemzetiségűek, anyanyelvűek és a 2. magyar nemzetiségűek száma 2021-ben

Ahhoz, hogy az etnikai kötődésre utaló 3 változó összefüggéseit, kölcsönhatásait megvizsgáljuk, az 1. táblázatban kimutatott összefüggések mellett tekintetbe kell vennünk a 2. nemzetiség és az anyanyelv összefüggéseit is. A 2. táblázatból látható, hogy a magyarság szempontjából a 2. nemzetiség vonatkozásában 2 kombinációnak van érdelemes magyar konnotációja: a 2. magyar nemzetiség és magyar anyanyelv (5), valamint a 2. magyar nemzetiség és nem magyar anyanyelv (7) kombinációknak.¹¹ A 2. magyar nemzetiség és magyar anyanyelvűek kombinációjába (5) tartozók már benne foglaltatnak az 1. táblázatban ismertetett nem magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvűek kombinációjában (3). (A 6. és 8. kombinációknak nincs magyar vonatkozásuk.)

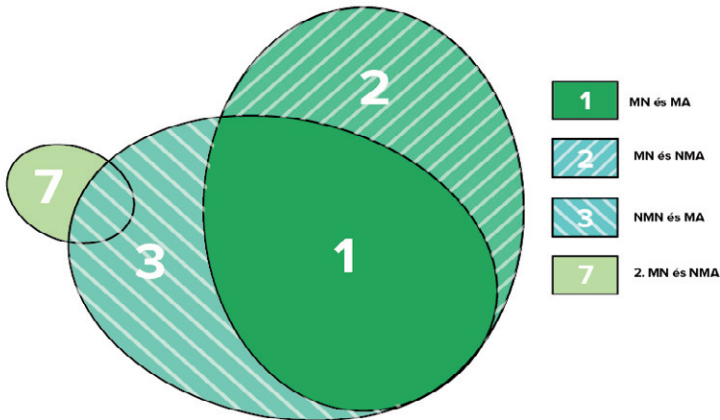
2. táblázat. A nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlás típusai

Anyanyelv	Nemzetiség	
	Magyar	Nem magyar
Magyar	5	6
Nem magyar	7	8

Az etnikai hovatartozás 3 változójának összefüggéseit a magyarsághoz kötődés szempontjából az 5. ábra szemlélteti.

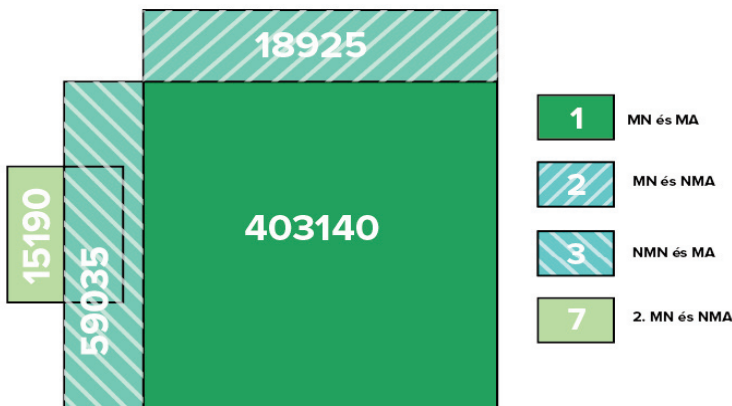
11 Egy személy 2. nemzetisége nem lehet azonos a nemzetiségével.

5. ábra. A szlovákiai magyarsághoz tartozók megoszlása típusaik szerint, 2021

A 5. ábrán láthatjuk, hogy a 2. nemzetiséghez tartozók egy része már részét képezi a nem magyar nemzetiségűek és magyar anyanyelvűek kategóriáinak. A magyarsághoz tartozók számát a korábbi 2 dimenziós modellhez képest érdemlegesen csak a 2. magyar nemzetiségűek és nem magyar anyanyelvűek (2. MN és NMA) kategóriája (7) gyarapítja. 2021-ben a magyarsághoz tartozók 81,2% (403 140 fő) tartozik a magcsoport-hoz, magyar nemzetiségű és nem magyar anyanyelvű 3,8% (18 925 fő), nem magyar nemzetiségű és magyar anyanyelvű 11,9% (59 035 fő), 2. magyar nemzetiségű és nem magyar anyanyelvű 3,1% (15 190 fő). (Lásd 6. ábra / F4. táblázat.) Összesen 496 290 olyan személyt számolhatunk össze 2021-ben, akik az etnikai kötődésre vonatkozó 3 kérdés közül legalább egynél magukat magyarnak vallották.

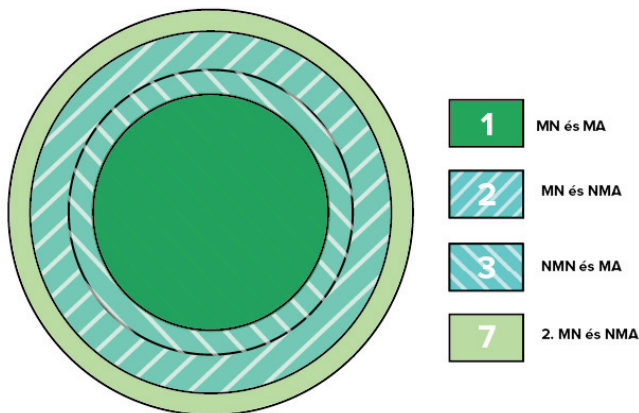
6. ábra. A szlovákiai magyarsághoz tartozók száma az egyes típusokhoz tartozók száma szerint, 2021

Az egyes típusok hierarchikus struktúráját a 7. ábra szemlélteti. Minden valószínűség szerint a magcsoport-hoz tartozók rendelkeznek a magyarsághoz tartozás legintenzí-

vebb mutatóival, míg a második nemzetiség esetében ez a kötődés sokkal lazább, vélhetőleg az esetek nagy részében inkább csak szimbolikus.

7. ábra. A szlovákiai magyarsághoz tartozás típusai az etnikai kötődés intenzitása szerint, 2021

5. Kik vagytok, ismeretlenek?

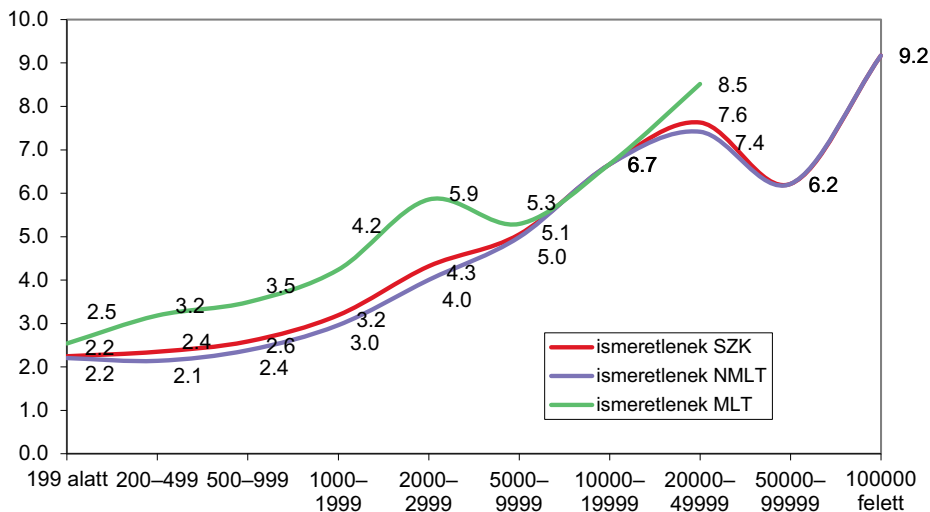
Az eddigiekben a magyarsághoz tartozók számát a népszámlálás során regisztrált adatok alapján vizsgáltuk meg. Mivel a lakosság nem elhanyagolható része a nemzeti, valamint az anyanyelvi hovatartozást firtató kérdésre nem válaszolt (5,4% és 5,7%), próbáljuk meg statisztikai eljárások segítségével megbecsülni, hogy a nem válaszolók közül vajon mekkora lehet azoknak a száma, akiket közülük statisztikai alapon a magyarsághoz tartozónak tekinthetünk. Másképpen megfogalmazva: a népszámlálás regisztrált adatai a hivatalos nemzetiségi adatok. Ugyanakkor a népszámlálási kérdőívet jelentős arányban nem kitöltők etnikai hovatartozására vonatkozó adatok nem kerül(het)tek rögzítésre. A továbbiakban statisztikai eljárások alkalmazásával próbáljuk megbecsülni, hogy mekkora részt tehet ki azoknak a száma, akik ily módon nem kerültek rögzítésre a népszámlálás során.

Felmerül a kérdés, mennyivel lenne magasabb a magyar nemzetiségűek száma, ha minden lakos kitöltötte volna a kérdőívet, vagy válaszolt volna az etnikai hovatartozást tudakoló kérdésekre. A korábbi népszámlálási adatok vizsgálataiból ismeretes, hogy az ismeretlenek aránya a településeken összefüggést mutat a települések nagyságával: minél nagyobb a települések lakosainak a száma, annál több a nem válaszoló.¹² Ezt a 2011. és 2021. évi adatok is megerősítik. (F5. táblázat.)

¹² Gyurgyík 2014

Mivel a magyar lakosság urbanizációs foka az országotól különbözik, ezért feltételezhetjük, hogy a magyarok részesedése az ismeretlenekből alacsonyabb lehet az országosnál. Lásd F6. táblázat. Másrészt feltételezzük, hogy a települések nemzetiségi összetétele is befolyásolhatja a nem válaszolók arányát. Ezért két alcsoportot hoztunk létre: a magyarlakta települések és a nem magyarlakta települések alcsoportját.

8. ábra. Az ismeretlenek aránya a magyarlakta és a nem magyarlakta településeken Szlovákiában

Az adatokból látható, hogy az 5000 főnél kisebb népességű magyarlakta településeken¹³ (MLT) a helységek nagyságcsoportjai szerint az ismeretlenek aránya magasabb, mint az országos értékek, a MLT kisvárosaiban (5000–19 999) az ismeretlenek aránya megegyezik az országos értékekkel, a legnagyobb lélekszámú helységekből, ahol igen alacsony a magyarok aránya, de országosan jelentős számú lakosság él, az ismeretlenek aránya igen magas. Ezek alapján feltételezzük, hogy a magyarlakta települések lakosságának a részesedése az ismeretlenekből az országos érték körül mozoghat.

Egy további számítás során az ismeretleneket a helységek lakossága nemzetiségi összetételének arányában osztottuk szét az egyes nemzetiségek között. Ennek eredményeként a magyar nemzetiségűek részesedése az ismeretlenekből a kimutatott településeken 22 556 fő körül mozoghatott, azaz a magyarok várható száma 5,3%-kal magasabb a regisztráltnál.

13 Vizsgálatunk során azokat a helységeket tekintettük magyarlaktának, ahol a magyar nemzetiségűek aránya meghaladja a 10%-ot.

Hasonló módon az anyanyelvi hovatartozás vonatkozásában is elvégeztük ugyanezt az számítást. Azaz a magyar anyanyelvűek részesedése az ismeretlenekből 26 039 fő körüli értékre tehető. A magyar anyanyelvűek várható száma 5,6%-kal haladja meg a regisztrált számukat. Ily módon a magyar nemzetiségűek várható száma 444 621 fő, a magyar anyanyelvűeké 488 214 fő körül mozoghat. (F7. táblázat)

A továbbiakban a 2. magyar nemzetiség vonatkozásában becsüljük meg az ismeretlenek arányát. A 2. nemzetiség vonatkozásában az ismeretlenek aránya országos szinten 11,6%.¹⁴

Esetükben az előző elemzésekhez képest egy további lépést is meg kell tennünk. A fentiekben már említettük (3. és 6. ábra), hogy a magukat 2. nemzetiségként magyarként identifikálók (34 089 fő) kevesebb mint fele, 44,6% (15 190 fő), gyarapítja a magyar kötődésűek számát, mivel többségük (18 899 fő), akik magyar anyanyelvűnek vallották magukat, már benne foglaltatnak a MN és MA kategóriájában. Közülük, a már fentiekben ismertetett eljárás alapján a „magyarok többlete” 4200 főre tehető. Ebből 1872 főt, (a 4200 fő 44,6%-át) tekintünk a 2.MN és NMN kategóriába tartozónak. A magyarok „hozádésa” az ismeretlen 2.MN-ekből az előző számításoknál nagyobb mértékben alapoz valószínűségi adatokra, de tekintettel arra, hogy viszonylag kis értékről van szó, szinte elhanyagolható mértékben növeli a becslés pontatlanságát. Ily módon a 2. magyar nemzetiségű és nem magyar anyanyelvűek becsült száma $(15\ 190 + 1872) = 17\ 062$ fő.

Végezetül határozzuk meg a legalább 1 mutató szerint magukat magyarnak vallók várható számát a rendelkezésre álló regisztrált adatok alapján, valamint a regisztrált adatok között mutatkozó arányok, összefüggések figyelembevételével. Ezek tekintetbe vételével 520 291 főre becsülhető azon magyar személyek száma, akik legalább 1 mutató szerint magyar kötődésűek, ebben benne foglaltatik a magyarok részesedése az ismeretlenekből. (F7. táblázat)

Összefoglaló – kitekintés

Tanulmányunkban a szlovákiai magyarsághoz tartozók összetételét vizsgáltuk meg a nemzetiségi és az anyanyelvi adatok alapján. Összefüggésrendszerük áttekintése alapján meghatároztuk a magyarsághoz tartozók típusait, továbbá a magyarsághoz tartozók számát, akik legalább egy mutató alapján vallják magukat a magyarsághoz tartozónak. A nemzeti hovatartozásra vonatkozó kérdésekre jelentős számban, arányban nem válaszolók adatainak bevonásával kísérletet tettünk várható számuk megállapítására is.

Az elkövetkező időszakban a szlovákiai magyar lakosság vizsgálatainak egyik lehetséges feladata lehet megismerni az egyes típusokhoz tartozók etnikai kötődésének demográfiai és társadalmi jellemzőit.

14 Azok, akik a népszámlálási kérdőíven az „Egyéb nemzetiséghez is tartozónak vallja magát?” kérdésre az „egyéb nemzetiséghez tartozónak érzem magam” választ adták meg, de a továbbiakban már nem választottak nemzetiséget, 11,6%-ot tettek ki.

Irodalom

- Gyurgyik László 2004. *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. Pozsony, Kalligram.
- Gyurgyik László. *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Pozsony, Kalligram.
- Gyurgyik László 2014. A magyar nemzetiségűek településszerkezeti változásai az ezredfordulót követő évtizedben az ismeretlen nemzetiségűek adatainak a háttérében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 57–72. p.
- <https://www.scitane.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/pocet-obyvatelov/SR/SKO/SR>
- <https://www.scitane.sk/storage/app/media/dokumenty/vzor-formularahu.pdf>
- <http://portal.statistics.sk>
- Metodika sčítania obyvateľov z hľadiska ich príslušnosti k národnosti alebo etniku so zreteľom na materinský jazyk*. 27. p. SÚ. SR Bratislava 2018 <https://www.scitane.sk/o-scitani/zakladne-informacie-o-scitani-2021#i6>
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa materinského jazyka a pohlavia za SR, kraje a okresy. SÚSR 2002, 8. o. Továbbá: Útmutató a személyi kérdőív kitöltéséhez.
- Skutnabb-Kangas Tove 1997. *Nyelv, oktatás és kisebbségek. Kisebbségi adattár VIII*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Függelék

F1. táblázat. A magyar és szlovák nemzetiségű lakosság száma, aránya Szlovákiában, 1921–2011

Év	Összesen	Ebből szlovákok	%	Ebből magyarok	%
1921	3 000 870	1 952 368	65,1	650 597	21,7
1930	3 329 793	2 251 358	67,6	592 337	17,8
1950	3 442 317	2 982 524	86,6	354 532	10,3
1961	4 174 046	3 560 216	85,3	518 782	12,4
1970	4 537 290	3 878 904	85,5	552 006	12,2
1980	4 991 168	4 317 008	86,5	559 490	11,2
1991	5 274 335	4 519 328	85,7	567 296	10,8
2001	5 379 455	4 614 854	85,8	520 528	9,7
2011	5 397 036	4 352 775	80,7	458 467	8,5
2021	5 449 270	4 567 547	83,8	422 065	7,8

F2. táblázat. A magyar és szlovák lakosság száma, aránya anyanyelv szerint Szlovákiában, 1970, 1991, 2001, 2011, 2021

Év	Összesen	Ebből szlovák	%	Ebből magyar	%
1970	4 537 290	3 763 292	82,9	600 249	13,2
1991	5 274 335	4 445 303	84,3	608 221	11,5
2001	5 379 455	4 512 217	83,9	572 929	10,7
2011	5 397 036	4 240 453	78,6	508 714	9,4
2021	5 449 270	4 456 102	81,8	462 175	8,5

F3. táblázat. Nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlás 2001–2021

Típus	2001	2011	2021
1 MN és MA	507 220	443 632	403 140
2 MN és MNA	13 308	14 835	18 925
3 NMN és MA	65 709	65 082	59 035
4 MN vagy MA	586 237	523 549	481 110

F4. táblázat. A szlovákiai magyar kötődésű népesség megoszlása típusai szerint, 2021

Típus	2021	%
1 Magyar nemzetiség és magyar anyanyelv	403 140	81,2
2 Magyar nemzetiség és nem magyar anyanyelv	18 925	3,8
3 Nem magyar nemzetiség és magyar anyanyelv	59 035	11,9
4 Magyar nemzetiség és nem magyar anyanyelv	15 190	3,1
Magyar kötődésűek összesen	496 290	100,0

F5. táblázat. Az ismeretlenek aránya a helységek nagyságcsoportjai szerint 2011, 2021, %

Lakos	2011	2021
199 alatt	4,1	2,2
200-499	3,8	2,4
500-999	3,7	2,6
1000-1999	4,1	3,2
2000-2999	4,6	4,3
5000-9999	6,3	5,1
10000-19999	9,1	6,7
20000-49999	10,4	7,6
50000-99999	12,1	6,2
100000 felett	8,6	9,2
Összesen	7,1	5,4

F6. táblázat. A magyarok aránya a helységek nagyságcsoportjai szerint Szlovákiában 2021, %

Lakos	Szlovákia összesen	Ebből magyarok
199 alatt	0,9	1,0
200-499	4,5	7,2
500-999	9,8	13,8
1000-1999	15,0	21,0
2000-2999	16,2	18,7
5000-9999	8,3	13,2
10000-19999	8,5	6,3
20000-49999	14,9	14,3
50000-99999	9,0	0,4
100000 felett	12,9	4,0
Összesen	100,0	100,0

F7. táblázat. A szlovákiai magyar kötődésű népesség várható számának megoszlása típusaik szerint, 2021

Típus	Regisztrált adat	Várható adat
Magyar nemzetiség és magyar anyanyelv	403 140	425 269
Magyar nemzetiség és nem magyar anyanyelv	18 925	18 925
Nem magyar nemzetiség és magyar anyanyelv	59 035	59 035
2. Magyar nemzetiség és nem magyar anyanyelv	15 190	17 062
Magyar kötődésűek összesen	496 290	520 291

LÁSZLÓ GYURGYÍK

QUO VADIS? THE (NUMBER OF) HUNGARIANS IN SLOVAKIA ACCORDING TO THE NATIONALITY AND MOTHER TONGUE DATA OF THE 2021 CENSUS

The study deals with the development of the number of Hungarians in Slovakia based on the data of the 2021 census. In addition to the data on nationality and mother tongue, for the first time the so-called second nationality was also surveyed. In recent decades, more people belonged to each national minority according to mother tongue than to nationality. For Hungarians, the relationship between these two indicators is very close. For decades, approximately 10% more people declared themselves Hungarian by mother tongue than by nationality. Based on combinations of data by nationality and mother tongue, we can distinguish 3 types of Hungarian affiliation: those belonging to the core group declared themselves Hungarian according to both indicators, and those belonging to the other two types declared themselves Hungarian for one of the variables. The majority of those declaring themselves as Hungarians on the second place indicated that their mother tongue was Hungarian, but they have increased the number of those with Hungarian nationality in a negligible extent.

LAMPL ZSUZSANNA

A „hatalmas vonzerővel bíró ideál”, avagy a szabadidő létrejötte és alakulása Csehszlovákiában (is)¹

ZSUZSANNA LAMPL

The “Ideal With Great Appeal”, or the Creation and Development of Leisure in Czechoslovakia (Too)

Keywords: leisure; spare time; history of leisure; sociology of leisure; introduction of the free Saturdays; leisure in Czechoslovakia; leisure of Hungarians in Slovakia; media consumption. The first part of the paper summarises the historical background, circumstances, and context of the emergence of leisure.

Életünk egy meghatározott időben kezdődik, bizonyos ideig tart, majd egy meghatározott időben végződik. Ez a nagy rejtély, amely keretbe foglalja létünket, számtalan szép gondolatot szült. Kíváncsiságból megnéztem az interneten az időről szóló irodalmi idézeteket, és csak a citatum.hu honlapon 108 oldalnyit találtam. Például: „Az idő [...] továbbra is múlik az események számtalan láncolatában, és egy napon kiradírozza a felettünk uralkodó sötét alakokat, kiradírozza a szüleimet, és kiradíroz engem is, de tovább múlik az utcákon, a tereken, az egész városban, s nyomában ott marad a jövő.” (Julián Fuks, brazil író, 1981) Vagy: „Az idő a legjobb, az igazi adományunk, s annak mércéje a homokóra: oly igen finom a szűk nyaka, melyen át a veres homok pereg, oly hajszálvékony a pergése, hogy jó ideig szemre egyáltalában nem fogy a homok a felső üregéből, csak a legvégén, akkor igen, akkor úgy rémlik, igen gyorsan múlik, s úgy rémlik, gyorsan múlt el az egész.” (Thomas Mann, Nobel-díjas német író, 1875–1955)

Tudományos szempontból nézve az idő multidiszciplináris kategória, számtalan tudományág foglalkozik vele. A szociológiában Émile Durkheim adta meg – a líraiságot ugyancsak nem nélkülöző – alaphangot, amikor 1912-ben a következőket írta az időről: „olyan elvont és személytelen keret, amely nemcsak egyedi létünket, de az emberi létet is magába foglalja. Olyan, mint egy végtelen tábla, melyen az egész tartam kiteríthető a szellem tekintete előtt, s amelyen valamennyi lehetséges esemény meghatározott fix viszonyítási pontokhoz képest helyezhető el.” (Durkheim 2003, 20. p.)

1 A tanulmány az „A szlovákiai magyar társadalom változásai az utóbbi 100 évben, különös tekintettel a mindennapi kultúrára” című, APVV-19-0509 számú projekt keretében készült.

Ennek a „végtelen táblának”, az emberi életidőnek egyik szegmense a szabadidő. Írásomban ezzel foglalkozom. Először egy rövid áttekintést nyújtok a szabadidő geneziséről.

1. A szabadidő „születése”

Alaptézis, hogy „a szabadidő mindig a létfenntartás biztosítását szolgáló tevékenységekre fordított életidőhöz viszonyítva válik mérhetővé és értékelhetővé, kifejezve az időháztartásban az idő egy speciális fajtájának egy bizonyos értelemben vett szabadságát”. (Fekete 2018, 27. p.) Vagyis a munkaidő és a szabadidő nem választható el egymástól, egyrészt mivel mindkettő „ugyanazon emberi lényeg megnyilvánulása” (Szalai 1976, 11. p.), másrészt a munkaidő mennyisége és tartalma nagymértékben determinálja a szabadidő mennyiségét és tartalmát.

Mint ez az összes társadalmi jelenségre érvényes, a szabadidőnek is számtalan definíciója van. Ezek általában azokat a tevékenységeket tartalmazzák, amelyeket az egyes szerzők szerint a szabadidőben végzünk. Például: „a szabadidő a pihenés, a társas érintkezések, üdülés, ellazulás, a fizikai és lelki erőforrások feltöltésének ideje, amelyet az ember a saját szükségletei, vágyai, értékrendje és aspirációi alapján szervez meg.” (Kratochvílová 2010, 4. p.) Kutatásmódszertani szempontból leginkább Szalai Sándor szociológus, akadémikus az 1964 és 1970 között végzett Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat magyarországi vezetőjének szavaival azonosulok, melyek szerint „a szabadidő nem fogható fel mint valami elvont kategória: konkrét vizsgálatok céljára mindenkor konkrétan kell meghatározni. Csakis a létfenntartási célú tevékenységekre (kenyérkereső munkára, kötelező társadalmi, családi, háztartási és önellátási feladatokra, az ember saját fiziológiai szükségleteinek kielégítésére stb.) fordított életidőhöz viszonyítva válik mérhetővé és értékelhetővé.” (Szalai 1976, 13. p.) Ehhez azt tenném hozzá, hogy a szabadidő nemcsak azért vagy attól szabad, hogy nem kényszerű tevékenységgel töltjük. Hanem attól is, hogy szabadon választjuk, mégpedig magát az időszakaszt és azt is, hogy ezt az időt mivel fogjuk tölteni.

A szabadidővel foglalkozó szakirodalomból kiindulva további három, egymással szorosan összefüggő tézis szögezhető le: 1. a munkaidő és a szabadidő nem mindig különült el élesen egymástól (legalábbis a tömegek számára), ez csak a modern korban következett be, ebből kifolyólag 2. a mostani értelemben vett szabadidő jelensége és maga a megnevezés is a modern kor terméke, 3. a szabadidő sosem volt független a társadalmi státuszától, mindig társadalmi osztály-, illetve rétegjellegű volt, s most is az.

A történelem során minden ismert társadalomnak megvoltak a maga munkaszüneti és ünnepnapjai, megvolt az ideje a munkának és a pihenésnek is. De az ünnep, illetve a pihenés ideje a hagyományos társadalmakban még nem volt szabadon választott és eltöltött idő.

Ezekben a társadalmakban a munka és a pihenés időszakaszai a nap folyamán egybefolytak, összefonódtak (kicsit ehhez hasonlót élhettek át emberek, családok milliói a pandémia alatt, amikor újra otthonról dolgoztak). Vitányi Iván (Vitányi 2006) sze-

rint, aki az életmódtípusok legfontosabb kritériumának az idővel való gazdálkodást tartja, a hagyományos társadalomban az időbeosztást a szokások irányították. Az időfelhasználás additív volt: a munka volt az elsődleges, a többi tevékenység kiegészítő jellegű, de ezek is a munkához kapcsolódtak. A mai értelemben vett szabadidő nem létezett. Pedig a szabadidő fogalom máig érvényes lényegét már az ókori görög filozófusok meghatározták. „A nagy antik rabszolgatartó civilizációk talaján fogalmazódott meg először olyan tevékenység szabad megválasztásának ideálja, amelyet nem determinálnak a létfenntartás erőfeszítései. [...] Ez az ideál – melyben a hasznos munka lebecsülése az uralkodó osztály »ideológiai gőgjének« részévé vált – hatalmas vonzerővel bír, amennyiben azt az állapotot eszményíti, amelyekben az energia felszabadul a megélhetési eszközök termelésétől, s így az ember önmagának a tevékenységnek a kedvéért foglalkozik a számára vonzó tevékenységgel.” (Danecki 1973, 29–30. p.) Ezt az ideált, ami ma a szabadidő egyik része, s a közbeszédben énidőnek nevezzük, az ókori görög filozófusok ráérő időként emlegették. Például Arisztotelész azt az életszférát értette alatta, amelynek formai feltétele az ember belső és külső függetlensége, tartalma pedig a szabad szemlélődés, s ellentétben az anyagi gazdagság megszerzésével kapcsolatos tevékenységektől, nincsenek szigorúan meghatározott céljai. A ráérő időt a szabadnak született polgárok felső rétegei előjogának tartották. (Zborovszkij 1976, 23. p.) A ráérő idő tehát egy szűk elit monopóliumává vált, mégpedig egy nagy ellentmondás árán: „a kevesek azon áron jutnak hozzá, hogy a többieknek szinte egész életét munkaidővé alakítják.” (Danecki 1973, 28–29. p.)

A munkaidő és a munkán kívül töltött idő, amelyet modern értelemben szabadidőnek nevezünk,² először az ipari társadalomban különült el élesen egymástól, annak következményeként, hogy a munkahely és a háztartás, a köz- és a privát szféra is ekkor vált radikálisan ketté. A szabadidő autonóm szféra lett, a kötelességektől való megszabadulás ideje, egy olyan időszakasz, amely teret ad (akár) az önmegvalósításnak.

Ám ez nem azt jelenti, hogy az ipari forradalom bekövetkeztéig az emberek szaktatlanul, megállás nélkül dolgoztak. Hiszen egyrészt a teljesítő- és tűrőképességük biológiailag determinált volt, másrészt léteztek a munkára és a pihenésre vonatkozó, elsősorban vallási előírásokon alapuló normák. A keresztény kultúrkörhöz tartozó Európa sem hagy(hat)ta figyelmen kívül a Szentírás ószövetségi részét, amelynek már az első oldalai is tartalmaznak az időbeosztásra vonatkozó utasításokat. A Teremtő is megpihen a világ létrehozásának fárasztó munkája után a hetedik napon, amit megáld és megszentel (1Móz 2,2–3), és az embereknek is megparancsolja, hogy a hetedik napon ne végezzenek semmilyen munkát, mert ez a nyugalom napja, és ez mindenkire vonatkozik, a család összes tagjára, és minden velük előre, beleértve a szolgálókat, sőt, a háziállatokat is,

2 Itt eltekinthetünk attól, hogy a tevékenységosztályozások alapján nemcsak a munkaidő és szabadidő dichotómia létezik, hanem vannak hármas és többes tagolású időbeosztások is. Például: társadalmilag kötött idő, fiziológiai szükségletek kielégítésére szolgáló idő, szabadon végzett tevékenységekre szolgáló idő. (Falussy 2007)

továbbá a „kapudon belül tartózkodó jövevényt”. (2Móz 20,8–11, 2Móz 31,12–13) A parancs ignorálása halálbüntetést von maga után. (2Móz 31,14–15) Az így értelmezett szabadidő tehát társadalmi helyzetétől függetlenül mindenkire vonatkozott.

Jan Danecki lengyel szociológus szerint a középkori Európában, akárcsak a 20. század másik felének ázsiai, afrikai és latin-amerikai országaiban, tehát a tisztán mezőgazdasági társadalmakban a munkától szabad napok száma meghaladta az év egyharmadát. Ezek kisebb hányadát tették ki a vasárnapok és egyházi ünnepnapok, de a többi nem szabadon választott szabad nap volt, hanem a külső körülmények kényszerítő erejének következménye (elemi csapások, betegség, járvány, munkára alkalmatlan időjárás, a vegetáció természetes ciklusai stb.), amit az emberek nem pozitívumként éltek meg, hiszen mindez életkörülményeik rosszabbodását eredményezte. „Épp ezért az emberi erőfeszítések általában arra irányultak, hogy kiküszöböljék az ilyen típusú kényszer jellegű többletidőt egy olyan munkatartam elérésének céljából, amely az egész év folyamán és több évre biztosítaná az életképesség tartós újratermelését (tartalékok felhalmozása, beruházások stb. révén).” (Danecki 1973, 32. p.) Az ipari társadalommal egyidejűleg létrejövő kapitalizmus az ilyen típusú többletidőket felszámolta, „még hozzá a legkegyetlenebb módon, alkalmazva mind a gazdasági, mind a gazdaságon kívüli kényszer összes eszközeit”. (Uo.) Először egy sor ünnepnapot számolt fel. Széleskörűen elterjedt a semmittevés, naplopás bírálata. Franciaországban ez különösen jellemző volt a felvilágosodás filozófusaira, de ugyanebben játszott nagy szerepet a protestantizmus, amint arról Max Weber klasszikusnak számító *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* c. munkája tanúskodik. Itt megint csak nagy szerepet kapott a vallás, s annak célirányos magyarázata, hiszen az a fajta felfogás, mely szerint az ember csak akkor üdvözülhet, ha teljesíti Istentől kapott küldetését, ami azzal jár, hogy a munkát és a kötelességet mindenképp fülé helyezi, oda vezetett, hogy a munkán kívüli összes tevékenység, a pihenést is beleértve, időpocsékolásnak, sőt, bűnnek számított. Vagyis a szabadidő mint a munkával töltött idő ellentéte negatív értelmet kapott. A protestáns etika meghatározó szerepével egyébként Marx is egyetértett, hiszen *A tőke* c., ugyancsak klasszikusnak számító gazdaságtörténeti munkájában a következőket írta: „a protestantizmus már az által is, hogy csaknem valamennyi hagyományos ünnepnapot munkanappá változtatta, fontos szerepet játszik a tőke keletkezésében.” (Marx 1955, 259. p., 124. jegyzet)^{***}

A termelési technika fejlődése, amely a tudományos-műszaki forradalom következtében épp ebben az időszakban valósult meg, lehetővé tette volna azt, hogy az emberek többsége hozzájusson az életkörülményeit tartósan biztosító munkához, s egyben olyan szabadidőhöz is, amely nem kényszerjellegű, hanem szabadon választott tevékenységek üzésére szolgál, de ez ellentétben állt a szabadpiac motiválta tőkés érdekekkel, így épp az ellenkezője következett be: abban az időszakban, amikor bevezették a munkát megtakarító gépeket, konkrétan az angol munkások munkaidejét napi 12–16 órára növelték. Amint azt Marx a korabeli munkafelügyelők jelentéseire hivatkozva írja, „a tény az, hogy az 1833.

évi törvény³ előtt a gyermekeket és fiatal személyeket egész éjszaka, egész nap, vagy így is, úgy is ad libitum (tetszés szerint) megdolgoztatták” (Marx 1955, 262. p.), vagyis sor került a vasárnapra is, nem törődve az „isteni elrendeléssel”, majd a munkanap meghosszabbítása következett, végül pedig „az erkölcs és a természet, a kor és a nap, a nappal és az éjszaka minden korlátját szétrombolták”. (Marx 1955, 261. p.) Franciaországban ezt a szolgálatot a Nagy Forradalom végezte el. Ilyen körülmények között, amikor a tőkés az emberek többségének nemcsak a munkaidejét, hanem gyakorlatilag a teljes idejüket uralták, ezen emberek esetében szabadidőről szó sem lehetett. Mindez olyan fokú elhasználódáshoz, fizikai, szellemi és erkölcsi kiégéshez vezetett, ami már magát a kapitalista rendszert kezdte veszélyeztetni, s valójában a munkások csak akkor tudták kikényszeríteni a munkaidő korlátozására és pontos meghatározására is irányuló első törvényeket, amikor a munkaidő csökkentése már a tőkés kollektív érdekévé (is) vált. Mikor végre eljött az idő, hogy leszögezzék, „mikor végződik az az idő, amelyet a munkás elad, és mikor kezdődik a saját ideje” (Marx 1955, 285. p.), s megindult a munkaidő csökkentésének a lassú folyamata,⁴ akkor kezdődött a mai értelemben vett szabadidő története. De „még hosszú ideig nem lehetett szó a klasszikus értelemben vett szabadidő megszerzéséről, hanem csupán annak az időnek a visszaszerzéséről, amelyet a munkástól megelőzően elraboltak” (Danecki 1973, 36. p.), hiszen a munkaidő csökkentését célzó munkámegmozdulások első korszakát elsősorban a biológiai tönkremenetel elleni védekezés motiválta.

Egyrészt az említett politikai megmozdulások és az érdekképviselő megerősödése, másrészt a műszaki eszköztár fejlődése, a gazdaság szervezethez és a munkatermelékenység növekedéséhez a múlt század közepére a szabadidő tömegessé vált. Egy szűk társadalmi rétegről kiterjedt a többségre. Emiatt, no meg azért is, mert ezáltal arra is lehetőség nyílt, hogy az emberek szabadidejük egy részében figyelemmel tudják kísérni a politikát, s akár közéleti tevékenységet folytassanak (Danecki 1973, 3. p.), tudományos kutatások, elsősorban az akkoriban kialakuló szabadidő-szociológia tárgyává vált. A hatvanas–hetvenes években pedig a szabadidő már a társadalmi fejlődés fokmérője. A nyugati országokban a szabadidő társadalmáról, a szabadidő civilizációról beszéltek, ezt tartották a demokratizálódás legfőbb útjának, mondván, a szabadidő tevékenységeiben valósul meg minden társadalmi réteg egyenlősége. Ugyanakkor a szocialista országokban, ahol a szabadidő szintén fontos társadalmi kérdéssé vált, a kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy a valóságban a szabadidő egy-

3 Az angol parlament ebben az évben négy iparágban 12 teljes munkaóra szállítására szállította le a 13–18 éves gyermekek munkanapját. (Marx 1955, 260. p.)

4 Amint azt Marx írja, az első munkástörvényre 1833-ban került sor, mely szerint az iparban a rendes munkanap 5.30-kor kezdődött és 20.30-ig tartott, vagyis 15 óras volt. A fiatakorúak és a nők munkaideje 12 óra volt. Az utóbbiak munkaidejét az 1847-es törvény 11 órára csökkentette, az 1848-as pedig 10 órára. A férfiak munkaideje továbbra is 15 óra maradt. Vö. Angliában a 19. század nyolcvanas éveiben a legfontosabb iparágakban heti 53–54 óra volt a munkaidő, tehát az előző évekhez képest jócskán csökkent. (Szántó 1973, 12. p.)

részt egyenlőtlenül oszlott meg az egyes társadalmi rétegek között, másrészt a tevékenységek tartalma is élesen elütött egymástól. (Szántó 1973, 9. p.) Épp ezért olyan, „szintetikus” megoldást sürgettek, „amely egyszerre humanizálja a munkát és ugyanakkor rövidíti a munkaidőt, megteremtve az alkotómunka és az alkotó szabadidő új, magasabb rendű egységét”. (Uo.)

A hetvenes évek elejére kiderült, hogy bár Nyugaton és Keleten is csökkent a munkaidő, a munkával töltött idő mennyisége, az „effektív munkaidő” növekedett, mégpedig azáltal, hogy az emberek jövedelemkiegészítő mellékmunkákat vállaltak. Az 1964–70 közötti Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat⁵ eredményei például azt mutatták, hogy Magyarországon a szakmunkás férfiak 18 százalékának, az értelmiségi férfiak 26 százalékának volt mellékmunkája. A mellékmunkát vállalók között a házaspáros férfiak voltak a legtöbben: 40 százalékuk ezt az alacsony jövedelmével, 25 százalékuk pedig átmeneti pénzsűkkel indokolta, vagyis az anyagi tényező volt a legerősebb motiváció (az előbbieket mellett 30% a munka érdekességére, 5% pedig egyéb okokra hivatkozott). Szántó Miklós magyar szociológus azt írta, hogy a mellékmunkát végzők aránya növekszik, és valószínűleg magasabb annál, mint amit az időmérleg-kutatásban bevallottak. Ezt a „fusi” jelenségére vezette vissza, ami kényes kérdés volt, olyasmiről mindenki tudott, de nyíltan mégsem beszélt, legalábbis nem egy hivatalosnak tekintett adatfelvételnél. Azt, hogy a csökkentett munkaidő mellett az emberek további munkát vállaltak, a kutatók egy része azzal magyarázta, hogy ezek az emberek még nem tekintik értéknek a szabadidőt, Szántó viszont arra figyelmeztetett, hogy ez nem jelent törvényszerűen igénytelenséget, épp fordítva: „a gyorsan növekvő szükségletek kielégítése hajtja ezeket az embereket, és gyakran éppen a fokozott igényesség, a hétfégi szabadidő magasabb szintű eltöltésének vágya készíteti az embereket a felszabadult órákról való átmeneti lemondásra.” (Szántó 1973, 16. p.) Ez a magasabb szintű szabadidő-eltöltési vágy konkrét eszközökhöz is kapcsolódott – például a televíziókészülékhez, ami eleinte még nem mindenhol volt tömegfogyasztási cikk, mert anyagilag nem mindenki engedhette meg magának –, tehát ez is magyarázza, hogy az emberek szabadidejükben is dolgoztak, azért, hogy megkeressék a szerintük magasabb szintű szabadidő-eltöltési módokhoz szükséges eszközökre fordítandó pénzt. Márpedig e téren egyre inkább motiválttá váltak, mivel a szabadidő eltöltése is áruvá, a tömegfogyasztás részévé vált, főleg a nyugati országokban, ahol egész „sza-

5 „Gyakorlatilag minden olyan országban végeztek időmérleg-felvételeket, ahol a társadalom-kutatás elért egy bizonyos fejlettségi fokot.” (Szalai 1976, 25. p.) A legtöbb ilyen felmérés Franciaországban, az NSZK-ban és az USA-ban valósult meg, de „jó helyezést ért el néhány kevésbé gazdag ország is, mint pl. Lengyelország vagy Magyarország.” (Uo.). A Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálatban tizenkét országban összesen 30 ezer embert kérdeztek meg. Csehszlovákiát a Prágai Műszaki Főiskola Szociológiai Laboratóriuma (már a megnevezés is nagyon érdekes) képviselte, amely 1965 november–decemberében Olomoucon és környékén végezte el az időmérleg-kutatást. Nyilvánvaló, hogy a csehszlovákiai felmérés mintájában sem szlovákok, sem szlovákiai magyarok nem szerepeltek.

badidő-iparág” jött létre (Szalai 1976, 15. p.), de részben a szocialista országokban is. Tehát nem arról volt szó, hogy az emberek előnyben részesítették a munkát a szabadidővel szemben, hanem arról, hogy a szabadidő eltöltésére szolgáló pénzt meg kellett keresni (ami a mai napig érvényes). „A dolgozni és elkölteni stratégia egymást kölcsönösen erősítő szindrómává vált, amelynek ha nem is mindig tudatosan, de alárendeljük magunkat.” (Schor 1993, idézi Chorvát 2019, 8. p.)

A modern szabadidő legfőbb jellemzői a következők: 1. elkülönül a munkaidőtől, a kettő ellentéte egymásnak, 2. a szabadidő általánossá válik, már nem csupán egy szűk társadalmi réteg privilégiuma, hanem tömegeket érint, 3. individualizálódik, mert elsődlegesen az egyén rendelkezik felette, nem pedig társadalmi szabályok irányítják az eltöltésének módját, 4. tömbösödik.

A tömbösödés vagy „tömbösítés” (Szalai 1976, 15. p.) abban mutatkozott meg, hogy a korábbi évekhez képest, amikor a napot sok kis szabadidőblokk tarkította, a munkaidő után és hétvégén, valamint a többhetes szabadságok alkalmával nagy szabadidőtömbök gyűltek össze (ez még inkább hozzájárult a szabadidőipar és -piac fejlődéséhez). A tömbösödést nagymértékben fokozta az ötnapos munkahétre való áttérés. 1940 és 1960 között számos országban bevezették a szabad szombatot. Csehszlovákiában ez 1966 és 1968 között aránylag gyorsan bekövetkezett, Magyarországon tovább tartott, ott ugyanis fokozatosan, öt körben, 1968. január 1. és 1982. június 30. között vezették be a szabad szombatot. (Palkó 2014. p.)

2. A szabadidő Csehszlovákiában

A 19. században tájainkon érvényes munkaügyi szabályzásra visszatekintve, Magyarországon az 1872-ben született első ipartörvény 16 órában szabta meg a munkaidő felső határát, és ezt az 1884-es második ipartörvény sem változtatta meg. A századforduló idején, amikor több nyugat-európai országban már a 8 órás munkaidőért ment a harc, Magyarországon a munkások a vasárnapi munkaszünet kivívásáért és a napi 10 órára maximált munkaidőért küzdöttek, bár némely sztrájk idején megjelent a 8 órás munkaidő követelménye is. 1910-ben a munkások 3,4 százaléka dolgozott csak napi 8 órát, 25,4 százaléuk 8–10 órát, 66,3 százaléuk 10–12 órát, 4,9 százaléuk pedig 12 és ennél több órát. A munkások zöme még az első világháború idején is napi 10–12 órát dolgozott. (Szántó 1973, 12. p.) Más forrás is utal rá, hogy 1918 előtt a Monarchia akkori cseh és szlovák területein a hivatalos munkaidő napi 11 óra volt, bár több iparágzatban ennél kevesebb. (Linhart, Vítečková 1975, idézi Chorvát 2019, 79. p.) A napi 8 órás munkaidőre való áttérés 1918-ban, nem sokkal Csehszlovákia megalakulása után következett be. 1930-ban a cipőgyáros Tomáš Baťa heti 45 órás és 5 napos munkaidőt vezetett be az alkalmazottai számára, és más gyárakban is átmenetileg csökkent a munkaidő. 1931-ben nem ment keresztül a Szociális Ügyek Minisztériumának törvényjavaslata a heti 40 órás munkaidőről, de a gazdasági válság következtében a múlt század harmincas éveiben több munkaadó így is heti 40 órára

vagy még kevesebbre csökkentette a munkaidőt. (Štern 1934, Bitterman 1934, idézi Chorvát 2019, 80. p.) A munkaidő következő módosítására 1956-ban került sor, ekkor heti 46 órára csökkentették, szombaton minimum 5 órát kellett dolgozni. 1965-ben a munkatörvénykönyv maximum 46 órás heti munkaidőt rögzített. De ekkor még hatnapos volt a munkahét (a Baťa-üzem fent említett kivételével), holott már léteztek elemzések a szombati munkanap alacsony munkatermelékenységéről.

1966 augusztusában aztán a Központi Tervintézet rendelete alapján minden negyedik szombatot szabaddá nyilvánítottak, majd 1967 januárjától már minden második szombat szabad lett. Az oktatásügyre ez 1967 szeptemberétől vonatkozott, amikortól az iskolákban már csak minden páros szombaton volt tanítás. 1967 őszén 138 üzemmel egy kísérletet is végeztek az 5 napos munkahétre való áttéréssel kapcsolatban. Ennek az volt a feltétele, hogy az üzemek növeljék a munkatermelékenységet és tartsák szinten a béreket. Bár meggyőző eredmények születtek, Antonín Novotný, Csehszlovákia akkori államfője és a CSKP KB főtájtára attól tartott, hogy az 5 napos munkahét bevezetése káros hatással lesz a gazdaságra. Ezért erre csak az után került sor, amikor az ún. prágai tavasz idején a pártfőtájtári tisztségben Alexander Dubček váltotta fel Novotnýt. Az 5 napos munkahét teljes bevezetésének dátuma 1968. szeptember 29., amikortól az összes szombat szabad lett. Csehszlovákia ezzel több nyugat-európai országot is lekörözött, például a szomszédos Ausztriát, ahol az iskolai szabad szombatokat csak a hetvenes években vezették be.⁶

Mivel töltötték az emberek ezt a hirtelen jött sok szabadidőt? 1969 végén a pozsonyi Csehszlovák Munkaügyi Kutatóintézet készített egy felmérést. Silvia Valná kutatásvezető szerint a munkahét lerövidülése nem hozott különösebb változást a falusi lakosság életmódjában, viszont a nyaralókkal és hétvégi házakkal – csehül és szlovákul ún. „chata” és „chalupa”⁷ – rendelkező városi lakosoknak egyszeriben több idejük lett a „chalupárstvo”-nak nevezett kedvenc időöltésükre,⁸ ami abból állt, hogy amint lehetett, máris mentek a házukba és azt építtették, szépíttették, tökéletesíttették. A dolgozó nők többsége a szabad szombatra hagyta a korábban hétközben végzett házi

6 Forrás: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/petidenni-pracovni-tyden-zavedeni.A180928_150018_domaci_bse

7 A két ingatlanfajta közötti különbségek: a „chata” időszakos üdülésekre szolgál, tehát nyaraló, például egy faház valahol a természetben vagy kertben, kerttelepen, a „chalupa” viszont akár állandó lakhelyül is szolgáló épület, tulajdonképpen egy családi ház.

8 Erről egy másik kutató, Martin Fronc úgy vélekedett, hogy a korábban már ismert jelenség a szabad szombat bevezetése után lavinaszerűen terjedni kezdett, s vele együtt a barkácsolás is, egyrészt azért, hogy az emberek saját kezűleg előállítsák mindazt, ami hiányzott az üzletekből, másrészt ellensúlyozzák a munkaidőben végzett munkától való elidegenedést. Forrás: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/jak-jsme-zili-7226867/6> Más vélemények szerint a „hétvégi házazás” elterjedése – főleg a normalizáció időszakában, vagyis a múlt század hetvenes éveiben – a kilátástalan társadalmi szférából az egyéni szférába való menekülés kifejeződése. (Slejška Dragoslav 1990, 318–319. p., idézi Chorvát 2019, 23. p.)

munkákat, viszont ezáltal a vasárnap tényleg szabad nappá vált számukra. A diákoknak is több lett a szabadidejük, a korábbi szombati tanórák azonban a maradék öt napba lettek besűrítve, ami esetenként az alapiskolások túlterheléséhez vezetett.

Az 1970-ben készült Názory 1970 c. közvélemény-kutatás szerint az 5 naposra rövidült munkahetet, bár a szolgáltatásokban és a közlekedésben okozott némi komplikációt, a megkérdezettek 48 százaléka nagyon jó dolognak, 34 százalékuk jó dolognak tartotta, 13% jónak is és rossznak is, s csupán 2% tartotta rossz dolognak. (Chorvát 2019, 79. p.) A megkérdezettek 80 százaléka válaszolt arra a kérdésre, hogy mivel tölti az újonnan nyert szabadidőt. 19% házimunkával, 15% a társas kapcsolatok ápolásával, szórakozással, tévénézéssel, önmagával való törődéssel, 12% a családdal, gyerekekkel való foglalkozással, 11% pihenéssel, 7% üdüléssel, turisztikával és utazással, 5% a ház és hétvégi ház körüli teendőkkel, 3% a kedvteléseivel, ugyancsak 3% kultúrára, önművelődésre és sportolásra használta fel a szabad szombatot, 2% pedig különféle munkavégzésre, hogy aztán a vasárnap tényleg szabad nap legyen. A szabad szombat pozitívumai mellett a megkérdezettek 30 százaléka negatívumokat is felsorolt. 8% az alacsonyabb bevételt, 4% azt, hogy nem lehet semmit sem intézni, vásárolni, mert a szombat „holt nap”, 3-3% a bevásárlás körüli nehézségekre (hosszú sorok, az áru minősége és az árukínálat) és a szolgáltatásokra panaszkodott, 2-2% az élelmiszer- és az egyéb üzletek zárva tartását kifogásolta, további 2% azt, hogy sokszor szombaton is kell dolgoznia, 1% pedig jelezte, hogy nincs elég szabadideje. (Chorvát 2019, 79–82. p.)

A hatvanas években más országokhoz hasonlóan Csehszlovákiában is azt feltételezték, hogy a szabadidő növekedése pozitív hatással lesz a lakosság személyiségfejlődésére és a szükségletek kultivációjára, s mindez növelni fogja a munkatermelékenységet, kedvezően befolyásolva ezáltal a gazdasági és munkaügyi szférát. A hatvanas-hetvenes években készült felmérések viszont azt mutatják, hogy az emberek Csehszlovákiában sem önfeljesztéssel, hanem leginkább az életszínvonaluk növeléséhez szükséges munkával, továbbá házi munkával, utazással, a hétvégi ház jelenséggel és tévénézéssel töltötték a szabadidejüket. (Chorvát 2011, 21. p.)

A hetvenes években végzett felmérésekből az is kiderül, hogy a szabad szombat néha csak formálisan volt szabad, mert szükség esetén az embereknek szombaton is munkába kellett állniuk. Ez ritkábban fordult elő, viszont a nemzeti bizottságok (az akkori községi hivatalok) általában szombatra hirdették meg az ún. Z akciót, aminek az volt a lényege, hogy a helybeli lakosság önkéntes és öngyógyító alapon vett részt a kultúr-ház, iskolaépület, ravatalozó és más objektumok építésében, valamint egyéb közösségi célt szolgáló munkálatokban. De a szabad szombat egyébként sem azt jelentette, hogy az így nyert többletszabadidőt az emberek maradéktalanul a kedvteléseiknek szentelték. Például Ladislav Macháček szlovák szociológus felmérései szerint sokkal jellemzőbbek voltak a családi ön- és egymást segítő tevékenységek – a Magyarországon kaláká néven ismert jelenség – és a fuszás.⁹

9 Forrás: <https://radiozurnal.rozhlas.cz/jak-jsme-zili-7226867/6>

A hazai kutatások sorában okvetlenül meg kell említeni az 1967-ben végzett nagyon alapos és máig egyedülálló társadalmirétegződés-kutatást Csehszlovákia lakosságáról (Machonin és kol. 1969), amely bizonyította, hogy nem létezik egyetlen, mindenkire érvényes szabadidőmodell, hanem a szabadidő eltöltése rétegfüggő.

A kutatók társadalmi státusz szerint hat társadalmi réteget tártak fel. Az első réteget a lakosság 2,3%-a alkotta, a másodikat 8%, harmadikat 15%, a negyediket 26,2%, az ötödiket 30,4%, a hatodikat 18,1%. Ezek a rétegek egyéb jellemzőik mellett a szabadidős tevékenységeikben is különböztek. A kutatásvezető leszögezte, hogy a szabadidő eltöltésének módját sokkal inkább befolyásolja a foglalkozás és a műveltségi színvonal, mint a hatalomban és az irányításban való részvétel, tehát az, hogy valaki tagja-e a kommunista pártnak és betölt-e valamilyen ebből származó tisztséget. (Machonin 1969, 129. p.) Ezen kívül ebben a rétegződésben az etnikai differenciációnak nem volt meghatározó szerepe, de azért nem volt elhanyagolandó sem. (Machonin 1969, 126. p.) Machonin a magyarokat külön csak az ötödik rétegnél említi (tehát a második legalacsonyabbnál), abban az értelemben, hogy a szlovákokkal és más nemzetiségekkel együtt a réteg hordozóinak 40 százalékát alkotják. De az egyes rétegek leírása alapján a negyedik rétegben is voltak országos részarányuknak megfelelően magyarok, míg a többiben, főleg a három legmagasabb rétegben országos részarányukhoz képest kevesebben voltak (a szlovákok is).

Az említett alaprétegződéssel szorosan összefüggött az életstílusminták alapján feltárt, s ugyancsak hatosztatú társadalmi rétegrendszer. (Linhart 1969, 219. p.) Az alsó (9,6%) és a felsőbb alsó (29,8%) rétegek szabadidejét a házi munka, a ház/lakás karbantartása, a földművesek esetében pedig a háztáji és a kert gondozása töltötte ki, kreativitásuk is ezekkel a tevékenységekkel függött össze. Szabadságra nem jártak, a pihenőidőt kocsmalátogatással, alvással, sportmérkőzések látogatásával, erdei termések gyűjtésével töltötték. Médiafogyasztásukban a sport- és bűnügyi hírek, a könnyűzene és a szórakoztatóműsorok domináltak. Az alsó közép- (25,3%) és a felső középrétegek (19,1%) az előző csoportokhoz képest aktívabban töltötték a szabadidejüket, például különböző hobbikkal (bélyeggyűjtés, méhészkedés, vadászat), és a szabadságukat már nemcsak otthon töltötték, hanem kirándultak, utaztak is. Médiafogyasztásukat a szórakoztató műfajokon kívül a komolyabb kulturális események iránti érdeklődés is jellemezte, s főleg a felsőbb középrétegnél megjelent a színház-, hangverseny- és képtárlátogatás. Az alsó felső (10,1%) és a felső (5,2%) réteg számára a szabadság egyértelműen utazást jelentett, mind külföldi, mind belföldi rekreációt. A szabadidő-tevékenységeik hasonlóak voltak a többi rétegéhez, de ami alapján véve megkülönböztette ezt a két réteget – és főleg a felsőt – a többitől, az a kulturális terek gyakoribb látogatása volt. (Linhart 1969, 219–221. p.)

Láthatjuk tehát, hogy a szabadidő-felhasználás módja társadalmi rétegenként differenciált volt. Szorosan összefüggött a munka jellegével: az életstílus alapján a felsőbb rétegeket főleg a szellemi munkát végzők alkották, az alsóbb rétegeket pedig a kétféle munkát végzők, míg a földművesek a legalacsonyabb rétegbe tartoztak. Nem csodálkozhatunk hát, hogy Csehország lakosaihoz képest Szlovákia lakosai inkább az

alsóbb rétegeket alkották, és azon sem, hogy „a szabadidőfelhasználás legalacsonyabb módjai kimagaslóan jellemzőek némely kisebbségekre, főleg a magyarokra, ukránokra és a cigányokra”. (Linhart 1969, 226. p.)

3. A szlovákiai magyarok szabadideje a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben

A szlovákiai magyarok szabadidejéről ezekben az években átfogó kutatás nem született, de létezik három olyan, amely érinti a szabadidő eltöltésének problematikáját. Az első 1963–64-ben készült, és a magyar tannyelvű alapfokú kilencéves iskolákban működő tanítók élet- és műveltségi színvonalára, valamint a pedagógusok érdeklődési körére és egészségi állapotára vonatkozott. A második 1964–1965-ben zajlott, az „A magyar nemzetiségű dolgozók kulturális életének, valamint a kulturális tevékenységet közvetlenül befolyásoló gazdasági tényezők színvonalának vizsgálata” címmel. Mindkettőt Kardos István szociológus, a Nyitrai Pedagógiai Fakultás Marxizmus–Leninizmus Tanszékének kutatója vezette.

A harmadik kutatásra évekkel később, 1971–1975 között került sor a pozsonyi Kultúrakutató Intézet Kultúraelméleti és szociológiai kabinetjében Milan Kašjak és Végh László vezetésével. Ez a kutatás „A magyar nemzetiségi kultúra szocialista fejlődése Csehszlovákiában” címet viselte. Hat nemzetiségileg vegyes lakosságú járás – a Galántai, Komáromi, Lévai, Rimaszombati, Losonci, Tőketerebesi – 57 olyan településen zajlott, ahol a magyar nemzetiségűek a település legalább 10 százalékát alkották, vagy legalább 100 magyar élt ott. Tulajdonképpen ez egy összehasonlító kutatás volt, amely az említett járások szlovák és magyar nemzetiségű lakosságát célozta meg. A vegyes minta 2000 főt foglalt magába, a valós számarányoknak megfelelően ennek 45 százalékát magyarok, 55 százalékát szlovákok alkották. (Kašjak–Végh 1976, 30. p.)

A kutatás több témát ölelt fel, ezek közül a szabadidő volt az egyik. A kutatási jelentés a szabadidőt az akkori időszak egyik égetően fontos társadalmi kérdésként említi, s ezt azzal indokolja, hogy a szabadidő „különösen markánsan befolyásolja az egyének kulturális élete jellegének alakulását, hiszen az ember kulturális érdekeit és szükségleteit főképpen a szabadidejében elégíti ki”. (Kašjak–Végh 1976, 177. p.) A szabadidőt a kutatók a következőképpen definiálták: „a napnak az a része, amely fennmarad a munkahelyen végzett munka, a házimunka és a személyes szükségletek (alvás, étkezés, az egészségről, higiéniáról és külsőről való gondoskodás) kielégítése után. Ezt az időt az ember saját akarata és érdeklődése szerint használhatja fel fizikai és szellemi pihenésre, műveltségének kiterjesztésére, a közéletben és a társadalmi életben való érvényesülésre, valamint más tevékenységekre, amelyek örömet vagy szórakozást jelentenek a számára”. (Uo., 178. p.) A szabadidőre vonatkozó blokk két kérdést tartalmazott. Az egyik azt tudakolta, hogy a megkérdezettek egy átlagos munkanapon, szombaton és vasárnap percekben mérve mennyit foglalkoznak a kérdőívben felsorolt tevé-

kenységekkel, és mennyi a szabadidejük. A másik kérdés arra vonatkozott, hogy mivel töltik a szabadidejüket.

Nézzük előbb a szabadidő mennyiségét. Ami a teljes mintát illeti, a megkérdezettek átlagos munkanapi szabadideje 4,26 óra, szombaton 6,94 óra, vasárnap 8,92 óra volt, átlagos heti szabadidejük pedig 37,16 óra. A szabadidő mennyiségét nemzeti hovatartozás szerint az 1. táblázat szemlélteti. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a 6 dél-szlovákiai járás magyar és szlovák lakossága csaknem azonos mennyiségű szabadidővel rendelkezett, csupán elenyésző és elhanyagolható különbségek mutatkoztak közöttük.

1. táblázat. A magyarok és a szlovákok átlagos szabadideje, órában

Nemzetiség	Munkanap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
Magyarok	4,29	6,97	9,01	37,43
Szlovákok	4,25	6,93	9,13	37,31

Forrás: Kašjak–Végh 1976, 179

Azonban nemek szerint már különbözött a szabadidő mennyisége, mégpedig mind a magyar, mind a szlovák almintában (2. táblázat). A magyar férfiak és nők hétköznapi ugyanannyi szabadidővel rendelkeztek, hétvégén viszont a férfiaknak több szabadidejük volt, mint a nőknek, és a heti szabadidőtöbblet 2,4 óra volt a férfiak javára. A szlovák almintában is hasonló, a férfiaknak kedvező tendencia mutatkozott, azonban 1. a szlovák férfiaknak nemcsak hétvégén, hanem hétköznap is több szabadidejük volt, mint a szlovák (és magyar) nőknek, 2. a szlovák férfiak a magyar férfiaknál is több szabadidővel rendelkeztek, 3. a szlovák nőknek volt a legkevesebb szabadidejük, kevesebb, mint a magyar nőknek, s épp ebből kifolyólag a szlovák férfiak és nők szabadidőmennyisége közt nagyobb volt a különbség, mint a magyar férfiak és nők szabadideje között. Heti szinten a szlovák férfiak szlovák nőkhöz viszonyított szabadidőtöbblete 7,7 óra volt, a magyar férfiakhoz viszonyítva 2,6 óra, a magyar nőkhöz viszonyítva pedig 5 óra. Azt, hogy a szlovák nőknek kevesebb szabadidejük van, mint a magyar nőknek, a kutatók azzal magyarázták, hogy a szlovák nők között több a munkaviszonyban levő, mint a magyar nők között.¹⁰

10 Mihály Géza közgazdász tanulmánya szerint a múlt század hatvanas éveinek végén a munkaképes nőkhöz viszonyítva a foglalkoztatott nők részaránya nemzetiségi bontásban a következő volt: cseh 43%, szlovák 36,4 %, ukrán 37,7%, magyar 27,6%. A szerző rámutatott, hogy „a női munkaerők kismérvű foglalkoztatottsága szorosan összefügg Dél-Szlovákia gazdaságának mezőgazdasági jellegével, valamint az általános helyi munkaalkalom-hiánnyal. Az ipari munkalehetőség hiánya következtében a dél-szlovákiai mezőgazdaságban gyakran találunk olyan férfi dolgozókat, akiket női munkák végzésére osztottak be”. (Mihály 1969, 917. p.)

2. táblázat. Az átlagos szabadidő nemek szerint, órában

Nem	Magyarok				Szlovákok			
	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
Férfiak	4,2	7,5	9,9	38,4	4,6	7,8	10,2	41,0
Nők	4,3	6,4	8,1	36,0	3,9	5,9	7,9	33,3

Forrás: Kašjak–Végh 1976, 179

Ami a korcsoportokat¹¹ illeti, mindkét almintában kisebb-nagyobb mértékben különbözött az egyes korcsoportok szabadideje, és ha összehasonlítjuk a magyar és szlovák korcsoportokat, akkor láthatók a köztük levő különbségek is. Például mindkét almintában a 60 és több évesek, tehát a nyugdíjasok rendelkeztek a legtöbb szabadidővel – hétköznap kétszer annyi szabadidejük volt, mint a többi korcsoportnak –, viszont a szlovák hatvanasoknak munkanapokon és hétvégén is több szabadidejük volt, mint a magyaroknak, s a heti szabadidőtöbbletük 4,2 órát tett ki.

3. táblázat. Az átlagos szabadidő korcsoportok szerint, órában

Korcsoport	Magyarok				Szlovákok			
	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
15–19	3,4	7,7	9,9	34,6	3,8	8,3	9,0	36,3
20–24	3,6	7,2	9,4	34,6	3,3	7,0	9,4	32,9
25–29	3,1	6,4	8,8	30,7	2,7	6,6	8,9	29,0
30–44	3,1	5,8	8,2	29,5	3,3	6,0	8,5	31,0
45–59	3,9	6,7	8,6	34,8	4,1	6,1	8,5	35,1
60 és több	7,2	8,2	9,7	53,9	8,0	8,7	10,1	58,1

Forrás: Kašjak–Végh 1976, 179

Az iskolázottság és a foglalkozás szerinti szabadidő-mennyiséget (4. és 5. táblázat) a kutatók különösebben nem elemezték, mert a statisztikai próba csak gyenge szignifikanciát mutatott. Ha azonban megnézzük az adatokat, mindenképpen érdekes, hogy mindkét almintában az alapiskolai végzettség nélküliek rendelkeztek heti szinten a legtöbb szabadidővel, majd az alapiskolai végzettségűek (a magyarok és szlovákok között e két végzettségi kategóriában csupán apró különbségek voltak). Ez valószínűleg részben azzal magyarázható, hogy ezeknek a végzettségi kategóriáknak egy részét azok a tizenéves gyerekek alkották, akik még nem dolgoztak, hanem iskolába jártak, másrészt a nyugdíjasok azon része, akik közül abban az időben még soknak alapiskolai végzett-

11 A korcsoportokkal kapcsolatban reflektálnék egy érdekességre, mégpedig hogy a mintába gyerekek is bekerültek, hiszen 15 év volt a lekérdezettek alsó korhatára. Ez manapság ritka, csak célzottan fordul elő, például ifjúságkutatásoknál. A lekérdezések többnyire felnőtt mintán folynak.

sége sem volt, legalábbis nem az akkori normák szerint, hiszen az idősebbekről nem is beszélve, az akkori 60 év körüliek¹² az első világháború előtt vagy alatt születtek, egy teljesen más világban (átvitt értelemben is) és egy teljesen más országban (a szó szoros értelmében).

4. táblázat. Az átlagos szabadidő iskolázottság szerint, órában

Végzettség	Magyarok				Szlovákok			
	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét	Munka- nap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
Befejezetlen alapiskolai	6,2	7,5	9,0	47,5	6,0	7,6	9,7	47,3
Alapiskolai	4,5	6,9	8,9	38,3	4,6	6,2	8,9	38,1
Inasiskolai	4,0	7,0	9,8	36,8	3,9	7,2	9,9	36,6
Szakiskolai	3,9	6,5	9,0	35,0	3,4	7,1	8,8	32,9
Érettségi	3,3	6,8	8,9	32,2	3,6	6,9	9,1	34,0
Felsőfokú	4,1	7,5	9,2	37,2	3,4	6,9	9,0	32,9

Forrás: Kašjak–Végh 1976, 179

Ami a foglalkozás szerinti bontást illeti, különösen érdekesnek tartom a háztartásbeli nőket, főleg a magyarokat. Munkanapokon és szombaton több szabadidővel rendelkeztek, mint a munkások és a többiek, vasárnap viszont kevesebb szabadidejük volt a többiekénél. A szlovák háztartásbeli nőknél más mintázat mutatkozik: nekik munkanapokon a magyar nőkhöz hasonlóan több volt a szabadidejük, mint a többi foglalkozásúnak, hétvégén viszont hozzájuk viszonyítva kevesebb. Magyar–szlovák viszonylatban pedig a szlovák háztartásbeli nőkhöz képest a magyar háztartásbeli nők szabadidő-többlete heti szinten 8,8 óra volt, ami tulajdonképpen egy munkanapnak felelt meg. Mi lehetett ennek az oka? Ezt utólag már nem tudjuk meg, csupán egy feltevés motoszkál bennem: lehet, hogy a magyar háztartásbeliek nem tartották (teljes értékű) munkának a háztartásban végzett temérdek teendőjüket, egyebek között azért sem, mert a kor nőideálja nem a háztartásbeli, hanem a nemzetgazdaságot akkoriban akár férfimunkával is építő nő volt, s ezért úgy gondolták, hogy mindazt a munkát, amit otthon végeznek, tulajdonképpen „csak” a szabadidejükben végzik? Vagyis mindez „csupán” szabadidőtevékenység, nem is igazi munka? Erre a kérdésre részben úgy kaphattunk volna választ, ha megnézzük, mennyi időt töltöttek a megkérdezettek a kérdőívben feltüntetett 10 tevékenységgel, ugyanis ezek között a házimunka is szerepelt. Sajnos azonban ezek az adatok nincsenek feltüntetve a kutatási jelentésben, mint ahogyan az sem, hogy a két alminta tagjai mennyi időt töltöttek a munkahelyen/iskolában végzett munkával, egyéb bérért végzett munkával, a munkára való otthoni felkészüléssel, a

12 Az akkori teljes öregségi nyugdíj korhatára a férfiaknál 60, a nőknél 57 év volt, bizonyos foglalkoztatási kategóriáknál 55 és 58 év, továbbá a nőknél a gyermekszám is csökkentette a nyugdíjkorhatárt.

munka melletti továbbképzéssel, a munkába és munkából vezető úttal, a gyermekek gondozásával, alvással, személyi higiénével és öltözködéssel, valamint étkezéssel (ezek voltak a kérdőívben feltüntetett tevékenységek).

5. táblázat. Az átlagos szabadidő foglalkozás szerint, órában

	Magyarok				Szlovákok			
	Munkanap	Szombat	Vasárnap	Egész hét	Munkanap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
Munkás	4,1	7,1	8,8	36,4	4,4	7,5	9,7	39,2
Földműves	4,3	6,8	9,3	37,6	4,5	6,9	9,6	39,0
Dolgozó (alkalmazott)	3,5	6,8	8,9	33,2	3,4	6,4	8,9	32,3
Tanuló és inas	3,8	8,2	9,9	37,1	3,7	8,2	9,9	36,6
Háztartásbeli nők	5,5	11,2	7,8	46,5	4,9	5,6	7,6	37,7

Forrás: Kašjak-Végh 1976, 179

A szabadidő mennyiségének településnagyság szerinti bontása (6. táblázat) azt mutatja, hogy az egyes kategóriák között sem a magyar, sem a szlovák almintában nem voltak számottevő eltérések, és ez a szlovák almintára még inkább érvényes. A két almintha közötti különbségek sem voltak statisztikailag szignifikánsak. Az egyetlen feltűnő adat az 5000 lakos fölötti települések magyar lakosainak heti 40,8 óra szabadideje, amit a kutatók is konstataáltak, de nem magyaráltak. Viszont korábbi felmérésekre¹³ hivatkozva elmondták, hogy a két nagyváros, Pozsony és Kassa lakosai heti átlagos 37,4 és 33,5 óra szabadidővel rendelkeztek, a falusi lakosságnak viszont csak 26,8 óra szabadideje volt. (Kašjak-Végh 1976, 181) A vizsgált dél-szlovákiai régió lakosságának az egész ország falusi lakosságához viszonyított átlagos 37,16 órás heti szabadideje tehát csaknem 10 órás szabadidőtöbbletet jelentett, és a fővárosi lakosok szabadidő-mennyiségével vetekedett. (Uo., 182. p.)

6. táblázat. Az átlagos szabadidő településnagyság / a lakosok száma szerint, órában

A lakosok száma	Magyarok				Szlovákok			
	Munkanap	Szombat	Vasárnap	Egész hét	Munkanap	Szombat	Vasárnap	Egész hét
0–999	4,1	6,6	8,9	36,0	4,3	7,4	9,3	38,2
1000–1999	4,0	6,6	8,7	35,3	4,2	6,6	9,0	36,3
2000–4999	4,0	7,3	9,0	36,3	4,1	6,4	8,9	35,8
5000 és több	4,8	7,3	9,5	40,8	4,3	7,3	9,3	38,1

Forrás: Kašjak-Végh 1976, 179

13 Az egyik, a „Szlovákia falusi lakosságának kulturális és társadalmi profilja” 1970–1972-ben készült, a másik, „Pozsony és Kassa lakosainak kulturális és társadalmi profilja” 1973-ban.

A szabadidő mennyiségének taglalása után nézzük meg, mivel töltötték a megkérdezettek ezt az időt.¹⁴ Az erre vonatkozó kérdésnél kilenc tevékenységet-válaszlehetőséget soroltak fel a kutatók, és tizedikként a megkérdezett olyan tevékenységet is megnevezhetett, amely nem szerepelt az előbbieik között (7. táblázat). A válaszok tehát egész pontosan azt mutatják, hogy mennyire preferálták szabadidejükben a felsorolt tevékenységeket.

7. táblázat. A szabadidő-tevékenységek gyakorisága (%)

	Magyarok	Szlovákok
Tévénézés	77,4	78,4
Olvasás – könyv, újság, folyóirat	67,8	56,6
Rádióhallgatás	63,2	61,8
Barkácsolás, kézimunka	34,6	32,3
Mozilátogatás	27,2	21,9
Színházlátogatás	26,5	15,9
Kiállításlátogatás	10,7	8,0
Koncertek látogatása	8,8	4,2
Művészeti érdekköri tevékenység	7,9	5,5
Egyéb	7,8	8,5
Nem válaszolt	0,7	0,5

Forrás: Kašjak–Végh 1976, 179

Mindkét alminta legkedveltebb tevékenységei a médiához kötődtek, ezen belül is a tévézés ugrott ki az első helyen, majd az olvasás, ami a sajtót is magába foglalta (a kutatók a könyvolvasást is idesorolták, amivel aztán a médián kívül, egy külön fejezetben foglalkoztak) és a rádió. A médiafogyasztáshoz tartozó tevékenységek mind a magyarok, mind a szlovákok több mint felét jellemezték (a tévézés több mint háromnegyedüket). Ezenkívül a barkácsolás és a kézimunka, valamint a mozi- és színházlátogatás volt a legpreferáltabb, a többi tevékenység, beleértve az egyebeket – leggyakrabban sport, természetjárás, kertészkedés, horgászás – ritkábban fordult elő. A kutatók azt is megjegyezték, hogy az idősebb és alacsonyabb iskolai végzettségű válaszadók, főleg a földművesek és a háztartásbeliek kisebb érdeklődést mutattak a felsorolt szabadidő-tevékenységek iránt, kivéve a kézimunkát, amelyet a háztartásbeliek a többiekénél gyakrabban karikáztak be. (Kašjak–Végh 1976, 153. p.)

14 Kardos István csaknem tíz évvel korábbi felmérésében is szerepelt egy kérdés – mit szeret a következő műveletek közül? –, amely ugyan nem a szabadidős tevékenységeket tudakolta, de részben mégis erről szólt. Az eredmények: „1.kirándulás (104 pont), 2. növényápolás (68 pont), 3. strandolás (67 pont), 4. futballmérkőzések látogatása (65 pont), 5. keresztretjévenyfejtés (63 pont), 6. kötés (51 pont), 7. horgolás (38 pont), 8. kerékpározás (21 pont), 9. festés (18 pont), 10. vadászat (16 pont), 11. barkácsolás (15 pont), 12. különféle gyűjtemények rendezése (14 pont), 13. horgászat (11 pont), 14. méhészkedés (11 pont), 15. autószerelés (10 pont), 16. rádiószerezés (8 pont)”. (Kardos 1965b, 644. p.)

Kár, hogy a kutatási jelentésben nincs feltüntetve, hogy mennyire volt meghatározó a munkahelyen kívüli fizetett munka, valamint a nem pénzben fizetett munka és a házi munka, mivel ahogy arról fentebb szó volt, a korabeli időmérleg-kutatások szerint mind a nyugati, mind a keleti blokk lakosságának szabadidejét ezek a tevékenységek is nagymértékben jellemezték. Nincs okunk feltételezni, hogy a szlovákiai magyarok esetében ez másképp lett volna. Kardos István kutatása például alátámasztja a korábbiakban említett kaláka-jelenséget: „a lakásépítkezések majdcsak mindenütt kölcsönös segítési alapon történnek (barátok, esetleg rokonok).” (Kardos 1965, 537. p.) Márpedig sokan építkeztek, tehát sok ilyen munka volt.

A médiafogyasztásra vonatkozó következtetések egybecsengenek a korabeli külföldi és hazai kutatások eredményeivel. A szlovákiai magyarokat illetően Kardos is már 1965-ben rámutatott arra, hogy a vizsgált személyek 74,5%-a nézi rendszerint vagy időközönként a televíziót (Kardos 1965a, 540. p.), s hogy a pedagógusok legkedveltebb szórakozása a tévézés, a színház- és mozilátogatás, meg a tánc. (Kardos 1965b, 643. p.)

Ezek az adatok bizonyítják, hogy ha eltekintünk a munkaidőn kívül végzett munkától, akkor a hatvanas évek közepétől más országokhoz és Csehszlovákia egyéb térségeihez hasonlóan a dél-szlovákiai vegyes lakosságú régióban is a médiafogyasztás volt a leggyakoribb szabadidőtevékenység, mégpedig nemzetiségre való tekintet nélkül.

Irodalom

- Biblia. Budapest, Kálvin János Kiadó, 2000.
- Chorvát, Ivan (ed.) 2011. *Vol'nočasové altivity obyvateľov Slovenska, poznatky z aktuálnych výskumov*. Bratislava, Sociologický ústav SAV.
- Chorvát, Ivan – Šafr Jiří (ed.) 2019. *Volný čas, spoločnosť, kultúra: Česko-Slovensko*. Praha, Sociologické nakladatelství (SLON).
- Danecki, Jan 1973. *A megosztott idő egysége. A szabad idő és a munkaidő az ipari társadalmakban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, Émile 2002. *Elementární formy náboženského života*. Praha, OIKOYMENH.
- Durkheim, Émile 2003. *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Falussy Béla (szerk.) 1976. *A szabadidő szociológiája*. Budapest, Gondolat.
- Falussy Béla 2007. Tevékenységosztályozási rendszerek az időmérleg-vizsgálatokban. *Statisztikai Szemle*, 85. évf. 8. sz. 690–713. p.
- Fekete Marianna 2018. *eldő, avagy a szabadidő behálózása. Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Kardos István 1965a. A magyar nemzetiségű dolgozók kulturális színvonalának minősítése. *Irodalmi Szemle*, 6. sz. 529–543. p.
- Kardos István 1965b. Tanítóságunk élet- és műveltségi színvonala egy felmérés tükrében. *Irodalmi Szemle*, 7. sz. 633–647. p.
- Kašjak, Milan – Végh Ladislav 1976. *Socialistický vývoj maďarskej národnostnej kultúry v ČSSR*. Bratislava, Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky.
- Kratochvílová, Emília 2010. *Pedagógika voľného času – výchova v čase mimo vyučovania v pedagogickej teórii a v praxi*. Trnava, Typi Universitas Tyrnaviensis.

- Linhart, Jiří 1969. Úloha životního stylu a spotřeby při vytváření sociální stratifikace. In Machonin Pavel és kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Nakladateľstvo Epoque, 211–235. p.
- Machonin, Pavel és kol. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava, Nakladateľstvo Epoque.
- Marx Károly 1955. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest, Szikra Kiadás.
- Mihály Géza 1969. Időben és térben. *Irodalmi Szemle*, 10. sz. 914–918. p.
- Palkó László András 2014. Készerédes napjaink. Ünnepek és ünneplési szokások Magyarországon a kádári puha diktatúra időszakában: 1962–1988 (1. rész). *Valóság*, 57. évf. 10. sz. 48–73. p.
- Szalai Sándor 1976. Bevezetés. In Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest, Gondolat, 7–17. p.
- Szalai Sándor (szerk.) 1978. *Idő a mérlegen*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Szántó Miklós 1973. Előszó a magyar kiadáshoz. In Danecki Jan: *A megosztott idő egysége. A szabad idő és a munkaidő az ipari társadalmakban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 7–20. p.
- Vitányi Iván 2006. *A magyar kultúra esélyei*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Zborovszkij, H.F, 1976. A szabadidő mint szociológiai kategória. In Falussy Béla (szerk.) *A szabadidő szociológiája*. Budapest, Gondolat, 17–49. p.

Internet

citatum.hu

ZSUZSANNA LAMPL

THE “IDEAL WITH GREAT APPEAL”, OR THE CREATION AND DEVELOPMENT OF LEISURE IN CZECHOSLOVAKIA (TOO)

The first part of the paper summarises the historical background, circumstances, and context of the emergence of leisure. In the second part, the author deals with the development of leisure in Czechoslovakia in the 1960s and 1970s, drawing on the results of contemporary sociological research, including the Czechoslovak stratification survey of 1969, which is still unique today. The third part deals with the leisure of Hungarians in Slovakia, also based on sociological research conducted in the 1960s and 1970s, with a special focus on Hungarians in Slovakia. The paper will serve as an introduction to the study to be published in the next issue of Fórum Társadalomtudományi Szemle, in which the author will analyse the development of the leisure of Hungarians in Slovakia after the 1989 change of regime up to the present day.

A kőkeszi plébánia anyakönyvének bejegyzései Forrásközlés

ATTILA BAKI

Entries in the Parish Register of Kőkeszi. Source Documents

Keywords: Kőkeszi (Kamenné Kosihy); register of births, marriages, and deaths; village; local history; historia domus; Hungarian entries

Néhány szó bevezető helyett

Az itt bemutatásra kerülő történeti forrás helytörténeti jelentőségű. A volt kőkeszi (Kamenné Kosihy, Nagykürtösi járás) plébániahivatal¹ egyházi fennhatósága alá tartozó települések – Gyürki, Kőkeszi, Sirak, Szelény, Terbegec – múltjába ad mozaikszerű bepillantást. Helytörténeti mércével mérve jelentős ez az anyag, hiszen a felsorolt községek (megmaradt levéltári és egyéb források mentén való) története máig feldolgozatlan.² Utóbbi megállapítás egyébként a szűkebb-tágabb történeti Hont (később Bars-Hont) megye más településeire is bátran – a település nagyságától függetlenül – általánosítható.

Tulajdonképpen talán módszertani kérdésként is felemlíthető, hogy a kistelepülések (törpe- és aprófalvak) története, összehasonlítva a „nagyokkal” – a közigazgatási és statisztikai adatrögzítéssel készült történelmükön túli helytörténetükre értve – milyen mélységig tárható fel. Milyen mélységig tárható fel az apró történelem szemben a nagy történelemmel? – hangozhatna a kérdés. Hiszen a legtöbb esetben egy kistelepülés múltjáról szóló forrásanyaga jóval kurtább, mint egy nagyközség vagy éppen város forrásanyaga. Az itt bemutatásra kerülő forrásból, mintegy közös helytörténeti találko-

1 Egyházjogilag a kőkeszi plébániahivatalt 2008. december 1-jén szüntették meg.

2 A volt kőkeszi plébániahivatal egyházi fennhatósága alá tartozó községek közül Kőkeszi és Terbegec szakrális emlékeiről Csáky Károly írt röviden egyik munkájában. Lásd Csáky Károly: Szakrális emlékeink nyomában IV. Dacsókeszi-Kóvár-Gyerk-Leszenye-Ipolyhídvég-Nagybörzsöny-Ipolynagyfalu-Pereszlény-Kőkeszi-Terbegec-Vámosmikola. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2011. Kőkeszi, 73–83. p.; Terbegec, 119–126. p. A felsorolt települések helyi krónikák tekintetében sem mutatnak valami fényes képet.

zási pontként jól kitűnik, hogy bármekkora egy település mérete, a nagy történelem (háborúk, járványok, országos érvényű és más változások) minden korban elért a legalábbabb szintekig is, bélyeget nyomva az ott élő közösség mindennapi életére.

A forrásról dióhéjban

A kézzel írott bejegyzés a volt kőkeszi plébániahivatal 1735 és 1786 közötti időszakából származó, a plébánia területén kereszteltek, házasultak és elhalálozottak adatait rögzítő anyakönyvben található meg. Az anyakönyv eredetijét a Besztercebányai Állami Levéltár őrzi.³ Az eredeti anyakönyv mikrofilmen rögzítve szabadon kutatható.

A kézirásos bejegyzés tulajdonképpen a plébánia *historia domusa*, vagyis az egyházközösség életét lejegyző és bemutató plébánosi feljegyzések „könyve.” A volt Kőkeszi Plébániának nem maradt fenn (illetve eddig nem került elő) a „tényleges” *historia domusa*, ezért az itt közreadott egyházközösségi „napló” bejegyzéseivel olyan helyi történéseket örökít meg, amik a helytörténeti kutatás és a helyeik helybeni múlttudása szempontjából is hiánypótlónak mondhatók (a fentebb említett apró történelem tartományából.) A szöveg – a 18. és 19. század első harmadának hely- és „egyháztörténetét” összefoglaló – latin és az itt közreadott magyar nyelvű részre oszlik; a magyar nyelven írott oldalak száma 23.

A magyar szövegrész kezdő évszáma 1887, Kassay Ferencz kőkeszi plébános halálának éve, az utolsóé pedig 1946. A lejegyzett bő hat évtized alatt számos országos és helyi esemény ment végbe mind országosan, mind helyben; ezek kisebb vagy nagyobb nyomokban megjelentek a bejegyzést készítő egyházi személyek tollhegyén is.

A digitális szövegrögzítés során megmaradt a szöveg eredeti írásmódja. A szövegben előforduló neveket minden esetben igyekeztem azonosítani; a rövidítéseket, az előforduló egyházi és egyéb fogalmakat feloldani, lábjegyzetben jelentésüket megadni.

383.⁴

Adatok

Kassay Ferencz⁵ volt varbói káplán kőkeszi-i plébánossá neveztetvén itten működött 20 évig. Sok baja és kellemetlensége volt az elhanyagolt plébánián s hozzájárulván betegségé, sok csalódása, elkeseredett. Életének 66. évében mint 20 éves plébános 1887.

3 Štátny archív Banská Bystrica, zbierka cirkevných matrík, Kamenné Kosihy, 175. tekercs.

4 A számozás az eredeti anyakönyv oldalszámozását jelöli.

5 Az Esztergomi Egyházmegye 1868. évi „Schematismusa” Kassay Ferencz plébánost jelöli kőkeszi plébánosának. <http://www.bibliotheca.hu/schematismus/>, 37–38. p. Ebben az évben az öt településen a schematizmus adatai szerint 1075 katolikus, 312 evangélikus és 61 zsidó vallású személyt említettek.

február 20-án elhunyt. Adminisztrátorrá az elhunyt segédlelkésze Erdős Lukács fr.⁶ ferencrendi atya neveztetett ki. Augusztus 1-én Zibrinyi Gyula⁷ ipolysági káplán plébánossá neveztetvén ki, helyét augusztus 25-én foglalta el. Ugy a hívek, mint az épületek elhanyagolván annyira, hogy vasárnaponként alig volt 40-80 egyén a templomban, mely piszkos, és rendetlen volt. A lelki élet tespedt, vajmi kevés gyónó volt, már 4 év óta nem volt tanító sem, a kántori teendőket egy csizmadia végezte, ki nem nagy épülésére szolgált a csekély számú híveknek. Pusztulás volt mindenben, hitelétről szó sem volt, a buzgóság helyét babona foglalta el s a nép úgy tekinté papját, mint hivatlaból ellenségét, ki iránt nemcsak bizalma nem volt, hanem lehetőleg kerülte s alkalomadtán csalta, lopta. A teljesen elhanyagolt utszéli rozszant csárdához hasonló lakást Simor János⁸ bíbornok őminenciája kijavíttatta s részben átalakíttatta a plébános által készített tervet alapján.

384.

Két hó múlva az építkezés befejeztetvén az eddigi 2 szoba helyett 4 szoba és 1 előszoba képezi a lakást. A terv készítésénél szives tanácsával Petróczy László⁹ váci cz. kanonok, nyug. kartali plébános támogatta a plébánost. Petróczy siraki születésű volt és életének hátralévő napjait Kőkesziben töltötte, hol 1888-ban meg is halt. Ekkor rendeztetett a tanítói ügy is, addig a csekély jövedelem miatt alig volt tanító, ki ezen állomást csak szükségbeli helyzetnek ne tekintette volna sőt, az utolsó években senki sem volt. A helyzet nyomorúságát legjobban jellemzi a következő körülmény: hisz terjedt hogy az új plébános rendezni akarja a tanítói fizetést két közönséges falusi mesterember ajánlkozott kántortanítónak, kik érdemül felhozták hogy nemcsak írni és olvasni tudnak, de előregedett kántorokkal ismeretségben lévén némi jártasságuk van az énekben és tanításban. Ő Eminentiaja és a megye által kinevezett vegyes bizottság 1887 október végén 225 frt tanítói fizetést vetett ki minden r.kath. birtokosra adó alapján. Ezen határozat és kivetés jóváhagyatott, de a kimutatásba bevett báró Majthényi László¹⁰ akkori főispán neve az adóval megterheltek közül a megyénél töröltetett s a plébános reklamációját a megyei közigazgatási bizottság sem vette figyelembe, ugy

6 Fr.: fráter: szerzetes barát, akit nem szenteltek pappá.

7 Zibrinyi Gyula (1855–1915) – személyére és munkásságára vonatkozóan <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/z-B6369/zibrinyi-gyula-B6C22/> és <http://lexikon.katolikus.hu/Z/Zibrinyi.html> Megnézve 2020. március 20.

8 Simor János (1813–1891) – személyére és munkásságára vonatkozóan <http://lexikon.katolikus.hu/S/Simor.html> Megnézve 2020. március 20.

9 Petróczy László (1814–1888) – címzetes váci kanonok és kartali plébános. A váci piarista gimnáziumot az ő adománya segítségével fejlesztették főgimnáziummá. Ennek emléket emléktábla őrzi a gimnázium falán.

10 Kesselőkeői báró Majthényi László (1820–1908) – Hont megye főispánja, főrendiházi tag.

hogy a vallás és közoktatásügyi ministeriumhoz felebbezett a plébános, kinek oka adott felebbezése alapján a ministerium báró Majthényi László birtokost kötelezte a tanítói fizetéshez való hozzájárulásra.

385.

Előbb azonban a Petróczy László által épített iskola is kijavítottatott s a plébános által kért 100 frtért új istálló is épült. Az új kántortanító Vankovits Ágoston¹¹ alsószemerédi kántortanító helyét 1888 május 1-én elfoglalta. 1889-ben a plébános kérelmére magtár építettetett s új éléskamra. 1890-ben a rozszant Terbegeczki templomtetőzet a templom pénzén és az egyházmegyei alapból kölcsön vett frton leszedetvén új fedélzet építettetett s így a belsőleg csinos festett templom megmentetett a pusztulástól. Következő évben a templom tulajdonát képező harangozó ház is kijavítottatott és új takaréktűzhelyllyel lett ellátva. 1893-ban a felsőszelényi temetői kápolna szétnyíló falai vassal huzattak össze, a kápolna kimeszeltetett és a tetőzet részben új zsindelyllyel fedetett be. 1894 évben a kőkeszti templom javítása vált elkerülhetetlen szükséggé, az omladozó falak részben újra építvén a repedt részek közé 30 méter hosszúságú vas építettetett be. A templom régi kriptáját november 22-én csütörtökön kinyitatta a plébános, hogy kőművesekkel megvizsgálta-e a kripta okozta-e a falak süllyedését és repedését. A kripta eredeti bejárata a Szűz Mária oltár mellett volt, de ez már régen beépítettetett. A kőművesek a főoltár előtt a sekrestyeajtó irányában felszedték a köveket és majd 1 ½ méternyi ásás után megtalálták a

386.

kripta boltozatát, melynek áttörése után a kriptába létrán ment le a plébános és egy kőműves. A kripta elég tágas van benne körülbelül 60 koporsó egymás fölött, jó része már törmelék. A koporsók nagyrészt vörös fenyő vagy diófából vannak s több posztóbol behuzva s szögekkel kiverve. Feltűnt egy koporsónak rendkívüli nagysága, ugyanis majd 3 méter hosszú, 1 ½ széles, a benne lévő holttest tökéletesen elporladt, néhány bársony ruha foszlány és selyem darab és 1 hosszú szij találtatott. A plébánia igen régi, valószínű hogy a régi kriptából a koporsókat mind összeszedték, ezért van alul annyi törmelék. Ekkor festetett ki a templom belseje. 1896-ban a gazdasági épületeket javította ki a plébános és saját költségén új kaput készítettetett. A plébánia hívei már sűrűbben látogatják a templomot és a gyónók száma is évről évre emelkedik, de azért még nincs az igazi buzgóság. Igaz ugyan hogy több évben adakozott a közösség és szegénységéhez képest eleget is adott, lámpára, Mária oltár díszítésére, gyóntató székre, 3 szobor szereztetett (1 lourdesi Mária, 1 Jézus szt¹² szíve, 1 Szűz Mária szíve) ebből kettő

11 Vankovits Ágostont az Esztergomi Egyházmegye 1889. évi schematizmusa említi már. <http://www.bibliotheca.hu/schematismus/>

12 Szent

állvánnyal; de mindig vannak még olyanok, kik a legcsekélyebb rossz idő, máshol előforduló miatt elmulasztják a templomba való járást, különösen nyári időben nincs meg a kellő számú közönség amenynyit a

387.

lélekszámhoz képest jogosan lehetne elvárni. Nagy hiba hogy a szülők keveset törődnek gyermekeikkel s néha alig van egy két gyermek a templomban, emiatt pedig nem egy prédikáció mondatott, de az elhanyagolt nép nagyon lassan vezethető vissza a valóságossághoz. Egyháznapja Sz. Márton püspök ünnepén nov. 11én van, de ezt a napot azelőtt sohasem ülték meg, sőt volt eset hogy sz. mise sem volt. 1887-től mindig a napján van az egyházi ünnep s ez főképp azért, hogy november hóban a mezei munka jó részt el van végezve. Adventben rendszeren hajnali mise van, kivéve csütörtököt, midőn nappali isteni tisztelet tartatik. Szentség-imádás april 26 van, midőn reggel 6 óraker a szentség kitétetik, 10 óraker van a szent mise és beszéd és szentség eltétel. Karácsony, husvét, pünkösd másod napján, ugyszintén minden negyedik vasárnap és szent Péter-Pál¹³ ünnepén Terbegeczen van az isteni tisztelet. Körmenetek a következő napokon vannak: gyertyaszentelő boldogasszony¹⁴ ünnepén a templom körül, feltámadáskor a templom körül, buza szentelés alkalmával a plébánia földjére, kereszttjáró napok elsején a siraki, másodikán a gyürkii, harmadik napján a kőkeszi-i alsó temetőbe vagy rossz idő esetén a templom melletti kereszthez. Úr napján¹⁵ a faluban

388.

3 helyen és a plébánia udvarban van lombsátor. Szelény, Sirak és Kőkeszi község egy sátor a faluban, Gyürki község pedig a plébánia udvarban készít sátor. Szelényben a temetői kápolnában május hóban van sz. mise, ugyszintén Sz. Anna ünepe¹⁶ követő vasárnap sz. mise és sz. beszéd. Sz. Orbán ünepe¹⁷ követő vasárnap délután az Orbán szoborhoz van körmenet a szelényi kápolnától.

A nép igen szegény, különösen Sirakon a szállók elpusztulása óta s ez is oka hogy a perselybe feltűnő kevés pénzt adnak. Jelentékeny adomány volt már több is, de Sirakról egy sem. Lassan azonban terjed a buzgóság s idővel kedvezőbb helyzetről írhat majd a krónikás. Jó jel hogy egyes alkalmakkor, különösen Mária ünnepek alkalmával jelentkeznek gyónók s egyes lelkes felhívásán a plébánosnak szépen adakozának, így

13 Június 29. Terbegec középkori templomának védőszentje a feljegyzések szerint Péter és Pál volt, míg a 18. század utolsó évtizedében épült, ma is működő műemlék templomának I. László magyar király a védőszentje. A település lakosságának történeti tudatában mélyen megőrződött, hogy Péter-Pál ünnepéhez kötötték a templombúcsú napját.

14 Február 2.

15 Úrnapja ünnepe – a húsvéti időszakot záró pünkösdvasárnap után két héttel tartják.

16 Július 26.

17 Május 25.

például a római szt. József fogadalmi oltárra 42 frt. gyült össze. Kitartás, lelkesítő beszéd, a kötelesség pontos teljesítése megérlelik lassan az óhajtott gyümölcsöt.

A nép szegénysége okozza ezután hogy temetés, esketés alkalmával vagy még a anyakönyvi kiállításért is alkuszik. A stolaris¹⁸ jövedelem nem sok s ennél is sok zavar volt, mert a canonica visitatiótól eltérőleg sokkal többet fizettek. 1887 óta a plébános így rendezte a stólát: kis gyermek temetése 1 frt, felnőtté

389.

1 f 50 kr. a gabona fizetőknél, az esketés 1 f 50 kr. harangozónak 50 kr; a cselédek és gyürkii nemesek, kik gabonát nem adnak kétszeresét fizetik. Libera¹⁹ 50 kr második libera 1 ft. énekes sz mise a plébánosnak 1 frt. kántornak 42 kr. harangozónak 10 kr. requiem a plébánosnak 1 f 91 templomnak 10 kr kántornak 67 kr. harangozónak 20 kr. összesen 2 frt. 88 kr. Ennél ne követeljen többet a plébános, ez méltányos és szívesen megfizetik, de ha alkuszik akkor minden alkalommal engedményt kívánnak; most már hozzászoktak, hogy a stóladíjból nem enged a plébános s így ő vele nem is igen alkuszik. Ezen stólát megfizetik, mert maguk is belátják, hogy sokszor rendkívüli fáradtsággal jár különösen Sirakon, Gyürkiben és Szelényben sáros időben temetni. Egyformán járjon el szegény és gazdagabbnál, temesse el a plébános a legutolsó koldust is, nem ellenkeznek a járandóság megadásánál. Sajnos hogy Kassay Ferencz plébános beteges lévén, több ízben kivált sáros időben nem temette el a halottat s mivel káplánja csak a legutóbbi időben volt, a kántorra bízta a temetést. Még az egészséges ember is elfárad ha nagy sár alkalmával Gyürkiben van halott s azt a temetőbe kíséri, de ne árulja el fáradtságát, különösen ne panaszkodjék, mert akkor a nép is csak panasszal fogja megfizetni a járandóságot. Nagy hibája a népnek a pletyka,

390.

megszólás, mi miatt sok becsületsértési per volt különösen Gyürkiben. Igen könnyen pereskednek, sokszor a legcsekélyebb dolog miatt. A nép szegényül él, de ha valaki szegény de ha valaki szegény kigunyolja, a jobbmódot irigyli. Az erkölcsiség laza, megesezt nő fel sem veszi szégyenét, a többi sem igen rója meg ezért. Itt különösen vigyázzon a plébános hogy gyónás alkalmával ügyesen, tapintattal kérdezze ki a gyñót, mert különben elhallgatják, de a tapintatos mód eredménynyel jár. A gyanunak árnyéka sem férjen a paphoz, azért különösen figyelemmel legyen arra, hogy mindenki, férfi és nő iránt egyforma szívélyességgel legyen, ne tüntessen ki senkit, érdeklődjék hiveinek ügyei iránt. Legyen mindenkihez egy két nyájas szava a nélkül hogy nép bátorságot nyerjen arra hogy visszaéljen papjának jóságával. A hallott hírek alapján ne ítéljen a plébános, mert ez sok kellemetlenséget okozhat s rászoknak hogy egyesek naponkint

18 Stóladíj

19 Libera: szabad. Libera stóla „díj” pl. misemondásért.

hírhordással akarnak kedveskedni. A hírhordót vagy hallgattassa el, vagy úgy tegyen mintha semmit sem hallott volna. Különösen plébános változás alkalmával akadnak egyesek, kik szolgálataikat felajánlják s kivált gazdasági ügyekben adnak tanácsot, ami rendesen a tanácsadó javára szolgál. Fontos a plébánia gondozása, talán egy helyen sincs annyira próbára téve a türelem, mint itt, de a

391.

kitartás végre is győzni fog. Ha a nép bizalmát megnyeri a plébános könnyebben boldogul, de itt is vigyázni kell, hogy a bizalom megnyerést, népszerűséget ne keresse minden áron, mert elfordulnak tőle. A szegény plébánián adott a jó Isten több örömet, sok casus reservatus²⁰ fordult elő, régi esetek, de csak most tartottak bünbánatot s vigasztalt, hogy lassan bár, de javul a nép. Az elhanyagolt nép megvallotta hogy papjához nem igen szeretett fordulni, mert az egyik misantrop²¹ volt, a másik annyira gyenge és beteges, hogy mindenkit került s a test gyengesége nem bírta el a fáradságot, mely nélkül buzgólkodni nem lehet. A lelkiekben történt pusztítást egyesek ingerlése is elősegítette, kik valószínűs anarchikus eszmékkel telvén, ezek vajmi sok lelki kárt okoznak és a plébánosnak szomorúságot. Különösen a tanítói fizetés miatt sok pervád volt s annyira jutott egyesek lázítása folytán a nép, hogy a római katolikus iskoláról lemondott s legutóbb községivé akarják változtatni az iskolát, mert nem győzik a fizetést s ezt gyászos nyilatkozat alapján tették, mely szerint készek hitüktől elpártolni. Mi sok gondot és keserőséget okozott, de reménykedni lehet hogy e tekintetben is javul majd a helyzet, mert az aláírók legnagyobb része megbánta tettét s félre voltak vezetve azoktól, kiknek a nyilatkozat tartalmát

392.

(mit egy liberalis ipolysági ügyvéd készített) meg kellett volna magyarázni, de e helyett elhallgatták ama részt mely szerint ha nem könnyitenek a nagy terhen „készek a római katolikus hitfelekezetből kilépni.” Ez a fondorkodás a legnagyobb titokban folyt azzal az utasítással, hogy erről a plébános mitsem tudjon meg s már már sikerült volna ter-
vük, ha egyik fel nem fedezi az aknamunkát s még jókor meg nem akadályozzák folytatását. Szomorú jelenség ez, de nem szabad csüggedni, hisz a súlyos beteg is csak lassan épül ki bajából, a sok évi elhanyagolás után sem lehet egyszerre virágzást várni.

A tanító ügyével sok baj van. Ugyanis többféle mulasztás miatt fegyelmi vizsgálatot kértek a tanító ellen. A tanítónak személye ellen is vannak, kik nem szünnek meg izgatni. A kedélyek izgatottak s többször hallani, hogy a tanítót el kell távolítani. Mindaddig míg az izgatottság nem csillapodik, lehetetlen az igazságosság elve szerint eljárni.

20 Visszatartott eset

21 Mizantróp: emberkerülő

Peccatur intra et extra muros.²² Nagy a panasz hogy a gyermekek semmit sem tudnak, durván bánik velük a tanító, másrészt rendetlenül járnak a gyermekek iskolába, a szülők mindenféle ürügyek alatt visszatartják gyermekeiket. Különösen télen és nagy sár vagy hó olvadáskor nehéz

393.

a közlekedés, sőt lehetetlen a gyermekeknek átjönni a patakon. Sok szegény gyermek ruha hiánya miatt nem jöhet iskolába. A tanító bánásmódja is kifogás alá esik, mit a hiúságában megsértett köznép nemcsak hogy nem feled, de alkalom adtán boszut áll. Különben mindenütt úgy van hogy ha valami jogot bír a nép azt ugyancsak akarja gyakorolni. Ezzel szemben a kötelesség teljesítése iránt nem igen van meg benne az érzék. Ily körülmények között legtöbbit a tanúgy szenved, mely a nélkül is sokáig el volt hanyagolva.

A plébánia jövedelemforrásai mindig kevesebbednek. A század elején elég jövedelmes plébánia ma egyike a legszűkebb ellátásuaknak. Lassankint – mulasztás folytán – csökkent a jövedelem, a tagosítás alkalmával legtöbbit veszített részint a szűkmarku birtokosok miatt, részint pedig mulasztás miatt. Ekkor veszett el a fajárandóság. A filloxera²³ pusztítása tönkretette, mely főképen szőlőművelést folytatott; érzékeny kárt okozott a többi községben is. A borjárandóság megszűnt, mit a közigazgatás elfogultságának kell tulajdonítani. Azon a czimen hogy nincs szőlő, a borilleték elmaradt, semmi

394.

kárpótlás sem adatott. A congrua²⁴ rendezés céljából kiadott jövedelmkimutatás legjobban igazolja, hogy mily csekély a jövedelem. De a congrua rendezés még oly messze van, hogy odáig sem élhet a plébános állásához mérten segítség nélkül; oly szűk évben, mint az 1897 pedig lehetetlen. Esztergomból van ugyan évi segély 80 frt, de az kevés. Igaz hogy azelőtt ennyi sem volt, de nem arányos a segélyelosztás, midőn jóval több jövedelmű plébánia évi 200 frt segélyben részesül. Ezért több ízben folyamodott a plébános, de a válasz elutasító volt, nincs pénz. Némely plébánia jövedelméről téves adatok vannak, néhol nem is a jövedelem, de a plébános magánvagyoná miatt a plébánia jobb javadalomnak tartatik s ez a téves vélemény okozza az aránytalanságot a segélyelosztásnál is.

22 Peccatur intra et extra muros. – Mondatik a falakon belül és kívül. A bejegyzést készítő plébános Horatius parafrázálásának tűnik az Iliacos intra muros peccatur et extra verssorból. Köszönöm Jutai Péter barátomnak a latin nyelvű bejegyzések értelmezésében és fordításában nyújtott nagytudású segítségét.

23 Filoxéra – a szőlő gyökerét támadó tetűfaj. A vész tanulmányozásához kiváló összefoglaló Beck Tibor: A filoxéravész Magyarországon. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2005) Elérhető itt: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_MEZO_Mt_10_Beck/?pg=0&layout=s Megnézve 2020. október 25.

24 Kongrua: papi jövedelmet kiegészítő állami juttatás.

Ha a plébános nem szólal fel, a plébánia jövedelmezőnek tartatik, ha a csekély jövedelmet felhozza, kétes mosolylyal fogadtatik, hogy általános a panasz. Pedig igaz, hogy a hol a plébános a megélhetés nehézségeivel küzd, a hol reggeltől estig fárad, hogy becsületes kenyerét megkeresse, ott többször elvonja figyelmét a lelkipásztori gondoktól. Hüen vázoltam a Kőkeszi-i plébánia

395.

ügyeit, vajha minél előbb örvendetesebb adatokat irhatna a gondoktól zaklatott plébános.

1897 év rendkívüli szűk termést adott ugyannyira, hogy alig maradt vetőmag, a gabona nagy árban volt, 15 – 16 frt mmázsája²⁵, ami elég baj volt reánk nézve, mert venni kellett. Ily viszonyok között természetes, hogy sokan hátralékban maradtak.

Ezen év december havában Vankovics Ágoston kántortanító – ki miatt sok kellemtlenség volt – eltávozott. Helyébe 1898 január 11én Szuchony László királyfiakarcvai tanító választatott meg. 1898 június 27én óriás vihar volt nagy jégesővel²⁶, mely Terbegeczet és Kőkeszit nem érte, de Gyürki, Sirak és Szelény községekben nagy kárt okozott. Ezen jégverés országosnak mondható, mert 32 vármegyében pusztított, több helyen teljes, máshol 70-80% kárt okozva. Kőkesziben a vihar megrongálta a templom fedelét, felszakította és a sekrestye tetejének felét elvitte 40 méternyire az utra. E károkat bejelentve, gyökeres javítást kért a plébános, mit a főegyházi hatóság kegyesen elrendelt és a kérelmezett 793 frt költséget az egyházmegyei pénztárból nagylelkűen utalványozta. A munkát Szabó Flórián nagyoroszi-i vállalkozó fogadta el, ki szeptember 10én bevégezte a munkát. A torony teteje horganylemezzel fedetett be s a templom

396.

falairól az összes vakolat leveretvén, új vakolatot nyertek. A jól elvégzett munka után nagy volt az öröm, hogy az Isten háza méltó díszet nyert. Az a nap, mely az itteni híveket megörvendezteté, gyászba döntötte az országot, mert rajongásig szeretett királynéja, Erzsébet²⁷ felséges aszony gyilkos kéz áldozata lett. Ő Felsége Genfből²⁸ akart kiráncdulni, midőn a hajóra akart szállani, Lucheni Luigi 28 éves párisi születésű olasz anarkista kétszer mellbe szurta, minek folytán délután 3 óra tájban a magyarok bálványa, szeretett királynéja kilehelte nemes lelkét.

25 Métermázsája (100 kg)

26 Az 1898. június 27-én tomboló viharról és jégesőről, Eger környékéről, tudósítást közölt a Természettudományi közlöny is, lásd https://epa.oszk.hu/02100/02181/00347/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1898_436-448.pdf

27 Erzsébet királyné meggyilkolására lásd Niederhauser Emil: Merénylet Erzsébet királyné ellen. Helikon, 1985.

28 A kézírásból nem azonosított helységnev.

Zibrinyi Gyula²⁹, ki Kőkesziben 12 évig működött, 1899 márczius 6án Duna-Mocsra plébánosnak neveztetvén ki, helyébe Kuchta Bálint lett ideiglenes adminisztratornak kiküldve – ki 1899 Jul 1ig volt Kőkesziben – mikor Bliesz Ádám³⁰ varbói káplán mint kinevezett h plébános jött helyébe.

A plébánia restaurálására a főegyházmegye küldött 600 koronát mely összeggel az épület teljesen rendbe lett hozva – 1903 márczius 3án a plébánia gyujtogatás folytán leégett – a biztosítási összegből most már cserép fedéllel és folyosóval teljesen ujja alakítottatott. Igen sok

397.

tűz eset van ebben az évben – különösen Sirakon – az alapos gyanu ács és kőműves mesteremberekre van – aminek igazolására az a körülmény is szolgál, hogy amióta a leginkább gyanusított – a zsidó korcsmáros udvarában szélhűdés folytán meghalt – azóta a tűz esetek nagyon ritkák.

A hivek adakozása folytán 1904 Húsvétra a lourdesi szoborhoz egy szép barlang lett hozatva – 1904ben a szelényi kápolna³¹ 200 korona költséggel mely gyűjtésből befolyt – jó karba lett hozva.

1905 szeptemberben a plébánia földek 10 évre haszonbérbe lettek adva katasztalis holdanként 40 korona és az összes adók – ilyen összeget a mostani viszonyok között mikor 12 kor a buza ára – nem lehet produkálni.

1906 Április 3án fogtunk hozzá a templom restaurálásához – sor egyházmegye kegyességéből 8000 (nyolczezer) koronával – teljesen új tetőzet vasgerendákkal – az eddigi téglá helyett czeмент lapokkal kikövezve – belül a vakolat teljesen leerve új vakolással – uj padokkal, szőszékkal, lobogókkal a hivek adakozásából felszerelve.

A szt. Antal szobrot Gömörly Istvánné gyürki

398.

lakos, a szt. Vendel szobrot Kovács Sándorné kőkeszi lakos, a szt. József szobrot Czibulya kőkeszi-i lakos vette.

A templomot restaurálta Trebel János³² nagyoroszi vállalkozó.

29 Zibrinyi Gyula (1855–1915) – papi hivatása mellett írói munkásságot is kifejtett. Lásd <http://lexikon.katolikus.hu/Z/Zibrinyi.html>

30 Bliesz Ádám (1870–† ?) – A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének és a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából. Szerkesztették: Dr. Kiss János, Dr. Sziklay János. II. kötet, Budapest, 1902. Lásd http://mek.oszk.hu/11900/11980/pdf/11980_2.pdf Megnézve 2020. január 10.

31 A szelényi kápolnát Gyürky Antal (1817–1890) borász, a falu neves szülöttje építtette 1849-50 folyamán.

32 https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_25_023/?pg=105&layout=s

A benedikálást³³ Főt.³⁴ Tretter Mátyás³⁵ kerületi esperes úr végezte Aug. 16án.

1907 Május 6án Bleisz Ádám eddig administrator a plébániát átadta Dr. Pompéry Aurél csábi administratornak mert ő É-Amerikába Connellsvillebe P.a.³⁶ lett magyar plébánosnak megválasztva.

1928

Ő év estéjén némi bejegyzést hozzá fűzök én Mándy Győző³⁷. Elődöm Fodor Jenő³⁸ gyomor rákot kapván sok évi itt mulatás után 1927 II/7. meghalt; rák miatt nem ehetségén halt.

Épületek leromolva, hivek elvadulva; positiv hit helyét a babona pótolja.

Evvel lépést tart a papi jövedelem. A nép misedíjat se ad; a 95 pozsonyi mérő³⁹, stb. csak papíron; a termést pedig

399.

a nép ellopja.

A kántortanítók menekülnek. Csupán asilium⁴⁰, s üldözöttek menedéke e stacio.

1929

Elviselhetetlen adóhátralék maradt Fodor J. után. E szerencsétlen pap lelke hol lehet? Vagyonát ágyban el hagyja Loskó Mariskával lopatni: (vagon bútor; 80-100 q gabona

33 Benedikálás: a katolikus egyházban az a szertartás, melynek keretében a templomot istentisztelet céljára felszentelik. A szertartás történhet felkenéssel és vízzel. Előbbit püspök végezheti, utóbbit a püspök engedélyével áldozó pap is.

34 Főtisztelendő

35 Tretter Mátyás (1840–1915) – A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének és a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából. Szerkesztették: Dr. Kiss János, Dr. Sziklay János. II. kötet, Budapest, 1902. Lásd http://mek.oszk.hu/11900/11980/pdf/11980_2.pdf Megnézve 2020. január 10. ESZTERGOM XX. évf. 1915. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Esztergom_1915/?pg=216&layout=s

36 Connellsville Pennsylvania államban fekvő település. Az itt működő Szent Imre Egyházközséget 1904-ben alapították. A Magyar Katolikus Lexikon a connellsville-i plébánosok névsorában, minden bizonnyal hibásan rögzítve, Bleisz Ádám helyett Bélát ad. Lásd <http://lexikon.katolikus.hu/C/Connellsville-i-%20Szent%20Imre%20egyh%C3%A1zk%C3%B6zs%C3%A9g.html> Megnézve 2020. január 11.

37 Kőkeszi plébánosa 1927–1932 között.

38 Fodor Jenő (1867–1927) – Érsekújváron született, és Kőkeszi plébánosa volt 1909 és 1927 között. Sírhelye megtalálható Kőkeszi temetőjében.

39 Pozsonyi mérő – gobaoanfélék és más szemtermények mérésére alkalmas mértékegység, 62,49 liter. Lásd <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1740.html> Megnézve 2021. január 11.

40 Asylum (latin) menhely, menedék.

fele istálló 11 nagy barom) etc, etc, etc. A lekenyerezett ker. esperes nem leltározta, hanem szemet huny s az éhség miatt 6 hat hón át haldokló papot hagyja a nem excusálható crassa ignorantia⁴¹ alapján a bűn útján.

Őstörténeti adatok a Kőkeszi-i plébaniára vonatkozólag.

Az Ipolyvölgy őslakói a történeti idők kezdetén a szarmaták herulok avarok Morva bolgárok és fehér horvátok. A Magyar honfoglaláskor Huba Lel törzse telepedett le az Ipolyvölgybe. Történeti adatok szerint az Ipoly völgyébe nem voltak királyi birtokok az Arpádok alatt. XI. században Gyürk Esztergomi ispán birtokot adományoz a pannonhalmi monostornak. Az első török hadi járat az Ipolyvölgybe 1547 január 8-14 között elesik Balassagyarmat, Szécsény⁴², Kékő⁴³.

1552 július elesik Drégely⁴⁴, Ság. Paláston csata.⁴⁵

1606-ban az Ipolyvölgy Magyar Király kezén van újra.

400.

1683-ban Thököly Imre Talyán⁴⁶ ország gyűlést⁴⁷ tart amelyen Gyürky Pál nyilatkozik hogy nincs ló és pénz nemesi felkelésre. 1683 november 10⁴⁸ Szobijeszky János a lengyel király serege Szécsényt, Litavát vissza foglalja a töröktől. 1695 V. 13 Szklabonyai István Terbegecen beiktatott licentiátus⁴⁹. 1720-ban Ipolykeszi, Nagy- és Kiscslomja⁵⁰ Kőkeszi filiája. 1766-ban Korponán r k kis gimnázium Losoncon ref. főgim. Kiszellő ev kiscslomja. 1767 I. 23 urbéri rendelet.⁵¹ 1795-ben egy Pozsonyi mérő buza 30-40 garas. 1804-ben Gyürky udvari tanácsos az erdélyi szászoknál járt királyi megbizással. 1831-ben kolera járvány Kőkesziben is. 1849 január 11 Ipolysági csata⁵². III. hó 27 osztrák

41 Megbocsáthatatlan vétkes hanyagság.

42 Balassagyarmat és Szécsény 1552 júliusában, Drégely várának elfoglalása után került török kézre.

43 Kékkő vára 1576-ban került török kézre.

44 Drégely ostroma 1552. július 6-9. között zajlott.

45 Palásti csata 1552. augusztus 10-11.

46 A bejegyzés elég nehezen olvasható, de valószínűleg a ma Borsod-Abaúj-Zemplén megyébe tartozó Tállya települést említi.

47 Thököly Imre 1683-ban Kassán hívott össze országgyűlést.

48 A dátum elírás, Szécsény várát 1683-ban foglalta vissza Sobieski János lengyel király.

49 Paphiány esetén bizonyos egyházi feladatokkal megbízott világi személy.

50 Betúki-hagyás, Kiscsalomja.

51 Az addigi szokásjogot és eltérő úrbéri előírásokat felváltó úrbéri rendeletet Mária Terézia (1740-1780) magyar királynő adta ki. Egyebek mellett ekkor szabályozták a jobbágytelkek nagyságát és a jobbágyokat terhelő szolgáltatásokat.

52 Hermann Róbert: Görgői és a felvidéki kormánybiztosok 1849. január 5. – február 10. Lásd http://epa.oszk.hu/00000/00018/00127/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1991_03_123-144.pdf Megnézve 2020. január 14.

Jablonovsziki⁵³, VII. hó 17 Görgei⁵⁴ 18 Rüdiger⁵⁵ Gyarmaton. Negyven nyolcas honvéd a plébaniáról Mester Pál Terbegeci lakos. 1853 III. hó 2 urbéri parancs⁵⁶.

A plébánia hivei bérmálkoztak: 1833 V, 1850 VI. 28, 1863 (százötvenhárom lélek) 1879, 1910 IX hó 15, 1923 (kilencven hét lélek.) 1935 9. hó 28 (hetven lélek.) 1940 szept. 20 – 1868 – XXVIII TC népoktatási törvény⁵⁷, 1871 LIII TC urbéri jog⁵⁸. 1848 június 5 születik Gyürky István⁵⁹ későbbi Füzesgyarmati plébános. 1862-ben születik Gyürky Ödön⁶⁰ felső Szelényben, későbbi Váci egyházmegyei pap. 1855 aug 16 születik Zibrinyi Gyula Ipolyságon, 1887 aug. meghal mint kőkeszi-i plébános és egyházi író.⁶¹ Munkái: 1876 Esztergom „A kulturharc áldozata.” 1875 Haullevile „A kat népek jövője” fordítás⁶² „Szent Márton életrajza” 1877 „A Szirmai család”. Gyürky Antal egyházi író művei: „Darvinizmus”. Ranolder⁶³ püspök körlevele revizionizmus ellen. 1693 őszén Gyürky Pál huszárjai Nagyvárad körül tevénykednek.

53 A történelmi összefoglalót készítő minden bizonnyal Alexander Felix Jablonowski (1808–1857) herceget említi.

Az 1849. július 2-án lezajlott komáromi csatában súlyos fejsérülést szerzett. A haditerv értelmében a csapatok összpontosítását Szegedre rendelték el. Az összpontosítás helyszíne felé vonuló sereg Vác környékén orosz erőkbe ütköztek, ezért kerülőt voltak kénytelenek beiktatni. Ilyen módon jutott el a súlyosan sebesült Görgei Artúr Balassagyarmatra. Lásd <http://ujkor.hu/content/kossuth-lajos-es-gorgegy-artur-kapcsolata-1849-majus-21-tol-az-1849-augusztus-13-fegyverletetelig> Megnézve 2020. január 14.

55 Fjodor Vasziljevics Rüdiger (1784–1856) cári lovassági tábornok.

56 Az urbéri pátens 1853. március 2-án jelent meg, ez jelentette a Magyar Királyság területén a végleges jobbágyfelszabadítást.

57 A népiskolai törvény pontos száma XXXVIII. törvénycikk. A törvény teljes szövegre itt: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> Megnézve 2020. január 16.

58 1871. évi LIII. Törvénycikk az 1848. évi törvények által megszüntetett urbéri kapcsolatból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről címet viselő törvény szövege itt: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28> Megnézve 2020. január 16.

59 Gyürky István plébános és egyházi író Hontfüzesgyarmaton született 1848. június 15-én. Lásd <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/g-85677/gyurky-istvan-87DF0/> Megnézve 2020. január 16. Nem lehet megállapítani, hogy a bejegyzést készítő személy miért szúrta be ezt az adatot, hiszen Gyürky István nem volt plébános Kőkesziben.

60 Gyürky Ödön (1863–1938) a katolikus közélet neves szervezője. Hivatkozás: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Pécsi Egyháztörténeti Intézet. 2014. 492. o. 19. jegyzet.

61 A Magyar Katolikus Lexikon szerint Zibrinyi Gyula Helembán (Hont vármegye) született.

62 <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/045/pc004595.html> Megnézve 2020. március 16.

63 Minden bizonnyal Ranolder János (1806–1875) veszprémi püspökről van szó.

401.

1866-ban verbuváláson katona lett Balla István, Csekle István Terbegeci lakosok, 1878 boszniai hadjáratban⁶⁴ résztvettek Balázs Pál, Matis Pál, Gyürky János, Kukolík György. 1882-ben filoxera elpusztítja szőlőket. 1894 XI. 17 megalakul a katolikus párt⁶⁵, ebben a politikai területben párti képviselő Ivánka László⁶⁶, Benicki Ödön⁶⁷. Liberalis képviselő Báró Nyáry Béla⁶⁸, Jánkovics. 1900 – XVI t.c. gazdasági munkás pénztár⁶⁹. 1907 – XIX. t.c. munkás betegbiztosítás⁷⁰. 1914 aug 14 dobszó útján elrendelik az általános mozgósítást. A katonák részben Esztergomba a 26-os közösokhöz⁷¹, részben Lévára illetve Nyitrára a 14 honvédekhez⁷² vonultak be. E háború halottjai lettek: Gemer Vince⁷³, Gemer Imre, Gemer András, Szalay János, Balla István, Doncs Vince, Doncs István, Balla Imre, Balla István, Kiss Pál, Dudás Béla, László Pál, Gyürky Ernő, Kovács Ferenc, Nászali József, Klagyivík József, Sebény János, Sebény István, Labodi Béla, Nyáry Jenő, Nyáry Ferenc, Szántó Géza főhadnagy. 1916 okt 18 a románok betörése elől Gyergyóremetéről három székely család menekült ide, 1916 aug 29 5 drb harang elvitele katonai célokra. 1918 april 1. 40 darab orgona síp elvitele katonai célokra. 1918 őszén spanyol nátha járvány⁷⁴. 1918 okt. 30 pesti forradalom⁷⁵. 1919 januárban

64 1878. július 29-én az Osztrák–Magyar Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát.

65 A pártot Prohászka Ottokár kezdeményezésére gróf Zichy Nándor és gróf Esterházy Miklós Móric alapította 1894. november 14-én.

66 Ivánka László (1854–1934), Felsőszemeréden (Hont megye) született. Foglalkozása ügyvéd, a főrendiház örökös tagja.

67 Beniczky Ödön (1878–1931), a Katolikus Néppárt képviselője volt, Magyarország belügyminisztere a Huszár-kormányban 1919. szeptember 11. és 1920. március 15. között.

68 Báró Nyáry Béla (1845–1900), a Szabadelvű Párt színeiben politizált.

69 Az 1900. évi XVI. tc. a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárról.

70 Az 1907. évi XIX. tc. az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról.

71 A 26-os esztergomi gyalogezred.

72 A 14-es honvéd gyalogezredet a felvidéki vármegyéből toborozták. A nyitrai 14. honvéd gyalogezred. http://mtda.hu/books/nemeth_karoly_a_14_honved_gyalogezred_tortenete_1.pdf

73 Gemer Vince sírja Szelényben volt. Egy 1939-es körjegyzői jelentés szerint „sírja diszes, fejfával és vaskerítéssel ellátott és igen gondozott”. A jelentésben említett Gemer Pál sírja ennél már jóval sivárabb képet mutatott, sírján „egy korhadt fakereszt, és néhány virág van”. Az ipolysági Főszolgabírói Hivatalnak küldött körjegyzőségi jelentés még egy Gyürki községből származó hősi halotról számolt be. Štátny archív Nitra, fond Tekovsko-hontianská župa, Podžupan, 449/1939. A jelentés keltezése 1939. augusztus 5. A szelényi temetőben található sírkövön Gömör Vincze név szerepel, a felirat szerint elesett 1915. június 16-án.

74 Az 1918 október és december közötti időszakban történt azon 15 elhalálózásnál, amelyeket a katolikus halotti anyakönyvben tüntettek fel, 12 esetben a spanyolnátha volt a halál okául megjelölve.

75 Az őszirózsás forradalom.

az első legionáriusok Gyarmati hídon.⁷⁶ 1919 V. hó magyar vörös katonák átvonultak a falun. Gazdasági cselédek sztrájkja. 1919 július Cseh katonaság visszatér a faluba. 1919 aug. 5 Lőrinc Mária⁷⁷ véletlen szerencsétlensége. Egy cseh katona vigyázatlanságból elsült fegyverétől a kint játszadozó leányka halálos fejlövést kapott. 1922-ben Báró Majtényi László Lukanyényei földbirtokos itt elterülő földbirtokainak parcelázása.

402.

1932 a plebániához kamrát épít Prébel János válalkozó. 1933 V 27 Kőkeszi-i és Terbegeci⁷⁸ templomok javítása, ujjafestése. 1934-ben kéttanerős iskola Kőkesziben. 1935-ben népmisió. 1936 IV hó 16 Szelény Község harangot⁷⁹ vesz VIII. hó 31 Kőkeszi⁸⁰ harangot vesz, Terbegec orgonát vesz Réger⁸¹ cégtől. 1937 V hó 8. 2 drb templomi lobogó Neskudla cégtől⁸². 1938 nov. 2. Bécsi döntéssel Kőkeszi újra Magyarországhoz tartozik. nov. 9. Terbegecre, nov. 10. Kőkeszire magyar katonák bevonulása. 1939 apr. 1. a Kőkeszi templom szentélye alatti kriptá betömésse és a leszakt szentély kijavitása. 1939-ben „Magyar a Magyarért” mozgalom⁸³ keretébe a sze-

76 Balassagyarmatot a cseh csapatok 1919. január 15-én szállták meg.

77 Lőrincz Mária (1918–1919). Bojtoš Tamáš (41), volt kőkeszi lakos, adatközlőmnek a nagyapja mesélt Lőrincz Mária szerencsétlen kimenetelű esetéről. Mint elmondta, a cseh katonák célba lövést játszottak, amikor játékok nehézségi fokát azzal kívánták nehezíteni, hogy a kocsiban fekvő kislány alatt próbálták a célt eltalálni. Lőrinc Mária 11 hónapos volt. Halotti anyakönyvi bejegyzése. Halotti Anyakönyv (1888–1920), 127. o. 9. sorszám alatt.

78 A terbegeci templom 1933-as tatarozásakor időkapuszulát helyeztek el a torony szerkezeténél, ami a 2003-as felújításkor került elő, és a munkálatok befejezése után vissza is került a „helyére”. Az üvegbe helyezett papíron a következő írás szerepel: „Pro memoria! Krisztus Urunk kínszenvedésének 1900 éves évfordulójának esztendejében a terbegeci templom új toronytetőt kaott, kívül-belül teljesen ki lett a templom javítva és a már múzeális értékű belső fetményeket művészileg kijavítottuk. Az összes költség 25000 Kč, ami 1600 arany koronának felel meg. A keresztet 1933. június 1-én tettük fel. A kőműves munkát Szabó Alajos és Habzsuda Sámuel ipolysági kőműves mesterek végezték, az ácsmunkát Málík János ipolysági ácsmester készítette. Kőkeszi, 1933. június 1.” Az üzenet végén tíz aláírás található.

79 Az 1936-ban vásárolt harang máig használatban van.

80 A kőkeszi templom tornyában három harang lakik. A nagy- és az egyik kisebb harangot „Komotauban” (ma Chomutov) a Herold Richard harangöntődében készítették 1923-ban. A másik kisebb harangot pedig 1936-ban a nagyszombati Fischer testvérek harangöntődjében. A következő felirat olvasható rajta: „A Kamenné Kosy – Kőkeszi-i Fogyasztási Szövetkezet ajándéka a hivek hozzájárulásával. 1936. november 15.”

81 A Rieger orgonagyárat Franz Rieger (1812–1885) alapította 1844-ben. Terbegec templomában a mai napig ez az 1936-ban vásárolt orgona van használatban.

82 Az olmužti Neskudla cég („Neskudla József”) egyházi textíliája a korban ismert volt.

83 A Magyar a Magyarért Mozgalom az első bécsi döntés által visszacsatolt területek lakosságának megsegítésére szervezték meg 1938. október elején. Kezdetének történetére lásd Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938 – 1940) Századok, 2001. 3. sz. 569–624. p.

gény nép megajándékozása. 1939 nov. 11. Kőkeszi-i templom téren országzászló és felszabadulási emléktábla felavatása.⁸⁴ Országzászlót és emléktáblát a Csepeli posztógyár tisztviselő kara ajándékozta a községnek. Ugyanis a gyár egyik tisztviselője Lábody Ernő, Széles János volt kőkeszi-i tanító sógora a siraki lábodi családból származik. 1940 IV hó 26 helyi oltár egyesület megalakulása és szívgárda⁸⁵. jún. 9. katolikus nap Ipolyságon, júl 6 LC szakosztályok megalakulása szept. 20. Bérálás Ipolynyéken. 1941 II. hó 2. leányok szövetsége⁸⁶ helyi szerve megalakul V. hó 4. Kalász katekizmus versenye Kőkesziben Metzger Gabriella⁸⁷ részvételével. 1942 III. hó 8. kat. legény egyesületek⁸⁸ orsz titkárság helyi szervezete megalakul. IV. hó 17. telefon bevezetése a plébániára III. hó 15 – 22 népmisió HoldampfKároly⁸⁹ szalézi atya vezetésével. I. hó 17. Szobi lazaristák lelkipályakörletán részt vesz Berecki Vince, Dudás Pál,

403.

V 1. vasárnapi és ünnepi ketős mise levezetése IX. hó 16. A kőkeszi-i iskola épület kijavítása Lackó Bálint és Sándor kőművesek által 2000 pengő költség fedezete a valás alaptól. IX. 24. betlehemi szobor csoport vétele kőkeszii templomnak okt 16 Canonica Visitatio⁹⁰ által előírt gabona bor fa munka és fuvarbeli pótbér járandóság pénzbeli megváltása Hercegprimás jóváhagyásával. 1941-ben hősi halált haltak a harctéren Szrancsík Pál, Szrancsík József⁹¹, Lackó István⁹², Gemer Béla⁹³, Harazin József, Gemer

84 Az országzászló helyi emlékü történetére lásd <https://emlekhelyek.csemadok.sk/emlekhelyek/regi-orszagzaszlotarto-talapzata/> Megnézve 2020. december 22.

85 Szívgárda (1920–1948), Jézus Szíve Szövetség gyermektagozata, 6–14 éves fiúk és lányok szervezete.

86 Katolikus Asszonyok és Leányok Szövetsége (KALÁSZ), magyar alapítású katolikus lelki mozgalom. Luczenbacher Rita és Stettner Andrea alapította 1936-ban.

87 Metzger Gabriella (1917–2000), életére lásd <https://www.antikvarium.hu/konyv/metzger-gabi-neni-843699> Megnézve 2021. január 8.

88 Katolikus Legényegylet, a kézműves és iparos „legények” egyesülete.

89 Holdampf Károly (1904–1983) – szalézi szerzetes pap.

90 Canonica visitatio, magyarul kánoni látogatás. A plébániák felkeresése ellenőrzés végett az egyházmegye vezetője vagy megbízottja személye részéről. Az ellenőrzésről jegyzőkönyvet készítettek.

91 Szrancsík József, örvetető, szül. 1916. június 9-én Szelényben, anyja neve Tóth Rozália. Halál ideje 1943. április 13. Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Szerkesztette: Bús János. Budapest, Varietas '93 Kft., 1999. 720. p. Szrancsík József hősi halálát jegyzi a volt kőkeszi plébániahivatal halotti anyakönyve is. Halotti anyakönyv VIII. kötet 1921-től 1959-ig. 63. o. 16. sorszám. A Magyar Vöröskereszt Tudósító Irodájának értesítése alapján.

92 Laczkó István, honvéd, szül. 1916. december 30-án Kőkesziben, anyja neve Vaszák Mária. Halál ideje 1942. december 15. Uo., 563. p. Halotti anyakönyv VIII. kötet 1921-től 1959-ig. 61. o. 22. sorszám. A Magyar Vöröskereszt Tudósító Irodájának értesítése alapján.

József⁹⁴, Gemer Ferenc. 1943 elején a plébános a kántorral a Lévai alispán kérésére egyke statisztikát⁹⁵ állítottak össze melynek másolata a plébánia irattárban van. feb 6án Horváth Júlia Herceg Ilona Kalászlányok Drégelypalánki tenfolyamon vettek részt. jún 15 – 25 között Jánosiban (Hont m.) telepes képző iskolán három Kalott⁹⁶ legény vett részt. juni. 20-án Ipolyságon a néprajzi kiállításon⁹⁷ az öt község több tárggyal szerepelt. Ez év nyáron a zsidók deportállása kapcsán Kőkesziből elvitték Fischer Józsefet özv Fischer Arnoldné sz Gróf Ilonát. Sirakról Steiner Márkot és nejét. Gyürkiből Klein Mórt és nejét. Terbegecről Szántó Rezsőt fiát Pétert, és nejét. Frisch Ernőt és nejét Ilonát, és gyermekeit Sándort és Rozáliát. Orovitz Mártont és nejét. 1944 májusában Szécsényben Kalász tanfolyamon vett részt Kovács Olga⁹⁸, augusztusban Esztergomban. Július 2-án Kalász rendezésében kerületi leány nap Ipolynyéken. Augusztus hóban öt repülő bomba hullott Kőkeszi határában a szántó földekre. Buda Pest Rákospalotai kibombázottakat kormánysszervek a plebánia területére telepítettek ki. Október hónapban megjelentek az első német katonák. Az öt község lakossága az Ipolynyéki határban lövészárók

406. (A lapszámzásban a 403. oldal után a 406-os oldalszám jelenik meg a lap bal felső sarkában.)

ásásra rendeltettek ki. December hónapban kőkesziben repülőbombától egy ház teljesen összedőlt anélkül hogy a benne özv. Szűcs Istvánnénak és két leányának ijedségen kívül más baja nem esett. 25-én repülő bomba Sirakon egy házat kigyújt és Dudás Józsefné úgy megsebesült hogy később sérüléseibe bele halt. 27-én Terbegecen

-
- 93 Gemer Béla, őrzető, szül. 1922. augusztus 14-én Terbegecen, anyja neve Sismis Margit. Halál ideje 1944. szeptember 24. Béke poraikra... II. Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Szerkesztette: Bús János. Budapest, Varietas '93 Kft., 2001. 577.
- 94 Gemer József, honvéd, szül. 1901. december 20-án Szelényben, anyja neve Balla Borbála. Halál ideje 1945. április 3. Uo., a vezetéknev Gémesként szerepel. 577. A kötetben Gémes vezetéknev szerepel Gemer helyett.
- 95 Az egyke kérdésére és kezelésére a vármegye alispánja, Hetényi Rezső komoly kihívásként tekintett a korban. 1942 decemberében a vármegye jegyzőinek, lelkészeinek és tanítóinak a részvételével értekezletet hívott össze az egyke ügyével kapcsolatban. Lásd Bars és Hont k.e.e. vármegyék évkönyve 1943. Közzéteszi: Dr. Hetényi Rezső alispán. é.n. 40–44. p. (A továbbiakban Évkönyv.)
- 96 KALOT – Katolikus Agrárfújásági Legényegyesületek Országos Titkársága néven alapított szervezet 1935-ben. Országos szervezatként működött, és a földműves és földmunkás legényegyleteket tömörítette. Alapítója Kerkai Jenő jezsuita szerzetes volt.
- 97 Évkönyv, 129. p.
- 98 Kovács Olga a korábbi években is a helyi KALÁSZ mozgalom szervezőjeként tevékenykedett, 1942-ben a Szécsényben tartott vezetőképző tanfolyamon vett részt. Az erről szóló levél eredetije a volt plébánia iratai között szerepel.

bomba szilánktól megsebesült Fábri Ilona akit német orvos szállítatott de út közben meghalt. 27-én esti órákban megjelentek az orosz katonák Terbegecen Gyürkiben, 28-án délelőtt Kőkesziben miután a németek négy tankját a faluból kiűzték ekkor sérült meg a kőkeszii templom tornya melyen hét akna lövéstől keletkező lyuk támadt ugyan e napon lett ágyúlövéssek áldozata lett Szalay Sándor⁹⁹ volt harangozó fia. Másik áldozata a frontnak Szalay Amália Kőkeszii lakos. A front alatt elesett egyik német katonát a kőkeszii templom mellé temették el a németek. A fejfájáról ezt olvastam le 7 AR 114 Obergefreiter¹⁰⁰ Georg Hartman geb. 8. 12. 1920 †21. 12. 1944. Egy Sirakon eltemetett német katona adatai: Erst Müller feldb.¹⁰¹ em. r. 1970203 atya. v. Müller Schwáb hall Heilbronnerstrasse 18. Ezenkívül még 4-5 német katona van itt eltemetve. Az elesett orosz katonák adatait nem sikerült beszerezni. 1945 Virágvasárnapján¹⁰² távoztak el az orosz katonák az ötfaluból. A front alatt az utolsó szent misét december 27-én végeztem. Később a bombázások miatt abba hagytam a misézést egészen január végéig. Az egész front alatt zavartalanul láthattam el a betegeket, és temettem el a halottakat. Április 13-án triduumot¹⁰³ tartott Szüllő Rezső¹⁰⁴ Dacsókeszin rokonainál időző

407.

Bp örökimádási lelkész. Februárban Rekonciliálták¹⁰⁵ a kőkesz-i templomot, májusban a Szelényi kápolnát. Májusban megszerveződik a Szlovák közigazgatás. Július 19-én államosítják a Kőkeszii római katolikus népiskolát, megszüntetik a Kalott, Kalász és Szívgárda egyesséletek működését. Szlovák ajkú hívek kezdeményezésére elrendelik a Szlovák nyelvű prédikációt és egyházi éneket. Májusban a fegyverszüneti szerződés értelmében több család akik ezerkilencszáz harmincnyolc után telepedtek be, ezen a vidéken, el kellett hagyniok Cseszlovákiát. 1946. augusztus 28-án tábori mise Gyürkiben.

99 Szalay Sándor (1914. május 7. – 1945. december 28.) Halálának oka: aknaszilánk. Kőkeszii Plébánia Halottak Anyakönyve, VII. köt., 66. o. 2. sorszám. A többi említett helybéli áldozat nem szerepel a volt plébánia halotti anyakönyvében.

100 Tizedes.

101 Feldwebel – őrmester.

102 1945. március 25.

103 Triduum, a húsvéti szent három nap (nagycsütörtök, nagypéntek, nagyszombat) liturgikus ünneplése.

104 Szüllő Rezső (1912–1982), plébános. A Leventekközpont lelkésze volt Budapesten.

105 A templom rekonciliációja egy „speciális” eset a katolikus egyházon belül, melynek keretében a látszólag sértetlen templomot újra „kegyelmi állapotába” helyezik vissza. Ehhez lásd Földváry Miklós István: A megszenteltetlent templom. <http://real.mtak.hu/89236/1/009-028-PURUM-Foldvary.pdf> Megnézve 2022. február 26.

ATTILA BAKI

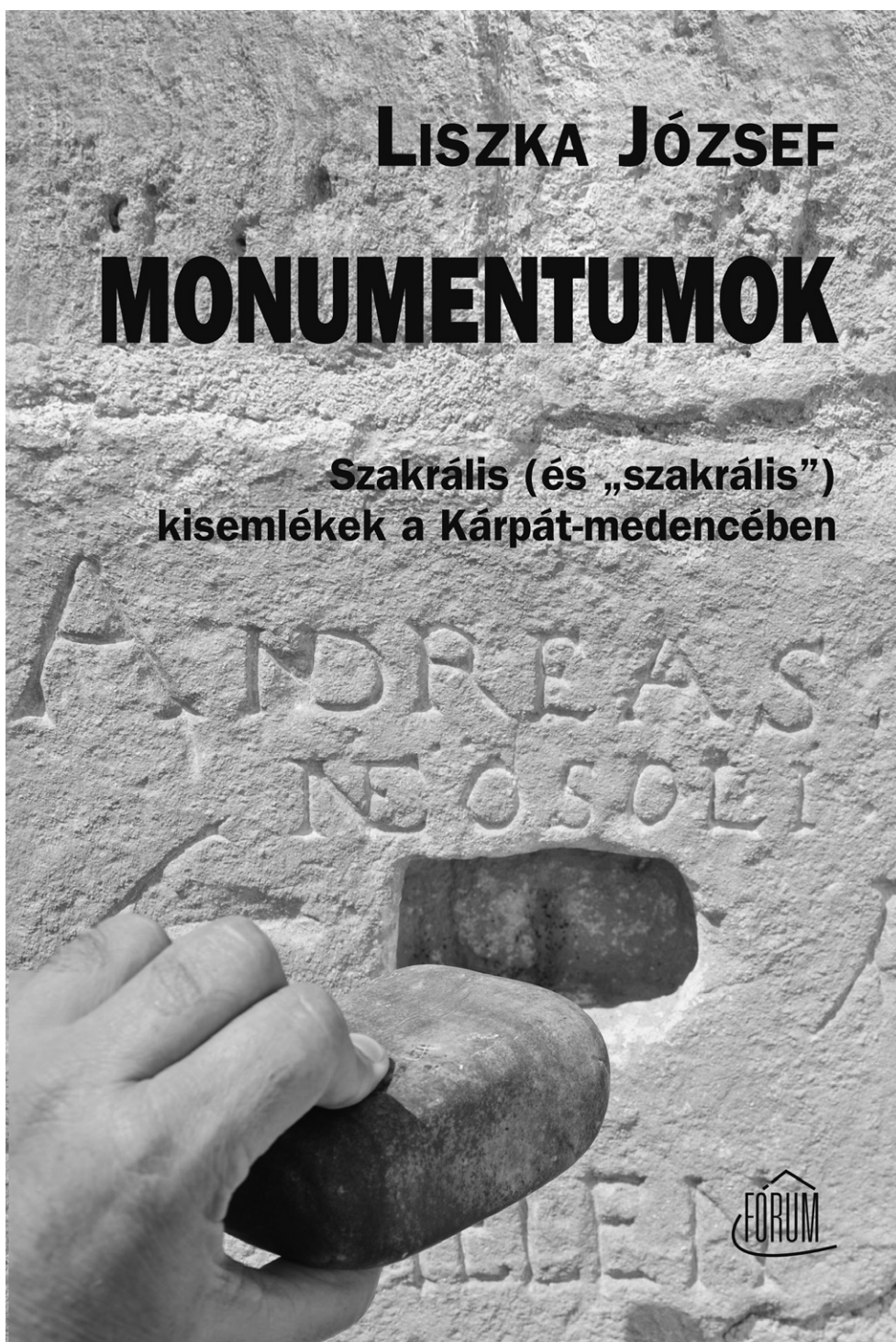
ENTRIES IN THE PARISH REGISTER OF KŐKESZI. SOURCE DOCUMENTS

The historical source presented here is of local historical importance. It gives a mosaic-like insight into the past of the settlements of Gyúrki (Ďurkovce), Kőkeszi (Kamenné Kosihy), Sirak (Širákov), Szelény (Seľany), Terbegec (Trebušovce), which were under the ecclesiastical jurisdiction of the former parish of Kőkeszi (Nagykürtös/Vel'ký Krtíš district). This material is significant in terms of local history, since the history of the above-mentioned villages (based on the surviving archives and other sources) is still unprocessed. This source, as a common meeting point for local history, shows that whatever the size of a settlement, big history (wars, epidemics, national and other changes) has reached the lowest levels in every age, leaving its mark on the daily life of the community living there. The handwritten entry is to be found in the register of baptisms, marriages, and deaths of the former parish of Kőkeszi, dating from 1735 to 1786. The original of the register is kept in the State Archives of Banská Bystrica.

LISZKA JÓZSEF

MONUMENTUMOK

Szakrális (és „szakrális”)
kisémlékek a Kárpát-medencében

Összes tudásunk a családból származik¹

SZILVIA SZABÓ

All Our Knowledge Comes From Family

Keywords: community; custom; tradition; taboo; church; legal system; family; hierarchy; heritage

Bevezető

A család a születés, felnövekedés, öregedés, halál helyszíne. Részt vesz fontos társadalmi és gazdasági folyamatokban is, mint a gyermekek szocializációja, termelés, rászorulók ápolása. Hatnak rá a demográfiai változások, a szociálpolitika, a társadalmi értékek és a vallási intézmények is. (Tomka 2020) A biológiai és a társadalmi jelleg tükröződik a család definíciójában is, mely szerint olyan intim, együtt élő csoport, melynek tagjait a leszármazás, illetve vérségi kötelék köti össze. (Tomka 2020)

Kutatásom célja elsősorban az volt, hogy rámutassak arra, milyen szerepkörök léteztek egy családon belül a 19. század folyamán és a 20. század elején. Hogyan tükrözik az adott szerepkörök a családtagok kapcsolatát, mik azok a meghatározó minták, amelyek befolyásolták működésüket, gondolkodásukat, segítették vagy éppen nehezítették életüket. Ezek a mechanizmusok, minták, képletek sokszor jelen vannak napjainkban is. A dolgozat az alábbi három témakörből meríti tárgyát: születés (csecsemőgyilkosság), egyházi házasságrendezés; a család mint dinasztia, különös tekintettel a nők szerepére és megítélésére.

Elsődleges forrásanyagom egy 19. századi egyházi jegyzőkönyv volt.² A gömörhorakai református egyház jegyzőkönyve az 1790-től 1892-ig terjedő időszakot öleli fel. Segítségével betekintheünk egy református gyülekezet életének meghatározó pillanaiba.

1 A tanulmány megírásához a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja biztosított kutatói ösztöndíjat. Štúdiá vznikla pomocou Fondu na podporu kultúry národnostnych menšín.

2 Az özörényi-gömörhorakai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

A református egyház a 19. században egyházfegyelmi szabályok rendszerével szabályozta a családok életét. Olyan erkölcsi normákat állított, amelyekhez minden gyülekezeti tagnak egyformán kellett igazodnia. Ezenkívül hivatalos világi rendeleteket is közvetített, segítette a református faluközösséget abban, hogy tájékozódni tudjon a törvények rendszerében.

Az egyházi jegyzőkönyveken kívül információforrásaim a rozsnyói és pozsonyi levéltári dokumentumok. Elsősorban olyan bírósági iratok, bejegyzések, melyek a családon kívül megesett nők korabeli helyzetéről adnak nagyon tiszta és egyben félelmetes képet. A témához szorosan kapcsolódik a korabeli törvényhozás, a 19. századi büntető törvénykönyvek és rendeletek. S utoljára, de nem utolsósorban pedig egy családi levelezés nyújtott betekintést egy 19. századi polgári család életének mindennapjaiba.

1. Születés, házasság, halál

A család volt egykor az a közösség, ahol a szolidaritás, a hűség és a hagyomány életük végéig kötötte a családtagokat. A közösség célja minden esetben az volt, hogy megmaradjon. A közösséget nem lehetett elhagyni, a hűség ezt nem engedélyezte. Ez ma már nem létezik. Arra neveljük a gyerekeket, hogy önállóak legyenek, saját utakat keressenek.

A születés, a házasság és a halál meghatározó határmezsgyék egy család életében. A születés és halál, mielőtt bevonult a kórházak falai közé, része volt a család mindennapjainak, amit a 20. század fokozatosan elvett tőlünk.

1.1. A nők, a férfiak és a bába szerepe a születésnél

A nők a parasztvilágban nem voltak szabadok, gazdaságilag teljesen a férfiaktól függetek, gyerekkorukban az apjuktól, később a férjüktől. A nők és a női közösség ereje egyedül a szülésnél teljesedett ki, mutatkozott meg. A családi ügyek többi területén a férfiak döntöttek. A szülésnél meghatározó szerepük volt a női közösségeknek, nőrokonoknak, ismerősöknek és a bábáknak. (Ujváry 1993, 37. p.)

A gyermekek születése a 20. század második feléig nemcsak családi, hanem közösségi esemény volt, az újszülött világrajövele új helyzetet teremtett nemcsak a családban, hanem a rokonságban és a közösség életében is. Beindított egy egymást segítő mechanizmust, amely átsegítette az anyát és a családot a szüléssel járó nehézségeken. (Borbély 2011)

A bábák szerepe és jelentősége a családban vitathatatlan volt. Szerepkörük leírásával már nagyon korai forrásanyagokban találkozhatunk. Ezzel kapcsolatban egyházi dokumentumok, rendeletek, tanítatásukra irányuló javaslatok, fogadalmak, jegyzékek állnak rendelkezésünkre. Jelentőségük és szerepük egészen a 20. század második feléig megmaradt.

Egy 1738-as rendelet (Instrukciók a debreceni öregasszonyoknak) (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.) 17 pontban foglalja össze a bábák kötelességét. Eszerint a bábák

nemcsak a szülésnél segédkeznek, hanem a szülést követő időszakban is jelen voltak a család életében. A szabályzat kifejezetten tiltja a bábáknak a születést követő hetekben magára hagyni a szülő asszonyt. Kötelezte a „öreg asszonyokat”, hogy mindennap legalább kétszer látogassák őket. Pénzbüntetéssel járt, ha valamilyen módon elhanyagolták kötelességüket, s ezáltal a másik halálát okozták. A gondoskodás, figyelés mellett az ő gondjuk volt a keresztelés is. Lányanya szülésénél felhatalmazták a bábákat arra is, hogy kitudakolják az apa mivoltát.

A bábák voltak a szülésznők, a nővérkék, a betegápolók, a gyerekgondozók, olykor keresztelésre felhatalmazott, apaságot kinyomozó személyek is. Esküjük, ennek megfelelően, komoly eskünek számított.

Mária Terézia első általános jogszabálya már 1731-ben szabályozta a szükségke keresztelést. „A helytartótanács utasítja az ország összes bábáját, hogy királyi rendeletre, szükség esetén, a nem katolikus újszülötteket is kereszteljék.” (Borbély 2011) A keresztelés szentsége miatt e rendelet ellen különösen a református papok tiltakoztak.

A bábaképzés feltételeivel kapcsolatban fontosnak tartom, hogy megemlítsék egy viszonylag korai forrásanyagot, amit a rozsnyói levéltár gyűjteménye őriz. Egy különálló javaslatról van szó, melynek célja, hogy a város bábái jól képzett, felkészült asszonyok legyenek.³ Az instrukció kitér a bábaképzésre, a tanultak gyakorlati elsajátítására, a vizsgátelekre, a befektetési költségek törlesztésére és a bábák fizetésére is.

A református egyház jegyzőkönyvében található születéssel kapcsolatos információk és rendeletek is elsősorban a bábák feladatköreire vonatkoznak, kötelességeikre, elsősorban a kereszteléssel, bábakeresztséggel kapcsolatos szabályrendeleteket jegyezték. Ahogyan említettem, Mária Terézia rendeletében már kitér a bábakeresztségre. Erre abban az esetben volt szükség, ha szülés után a gyermek állapota arra engedett következtetni, hogy élete veszélyben van. Később a református bábák számára a keresztelés kötelessége a katolikus családban született gyerekekre is kiterjedt.⁴

3 Pokyny dr. Marikovského k praktickéj výchove pôrodných asistentiek 117/1801, Rózsnyói Levéltár

4 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1807, 20383 sz. rendelet „...hogyan azok a rom. katolikus szülőknek a halálhoz közel álló csecsemőit kereszteljék meg, hogy az újonnan született csecsemők a keresztség nélkül meg ne haljanak, kegyelmesen meghatározni méltóztatik minden helvét vallást követő bábát az illető jurisdikáció által arra köteleztessék, hogy azok minden olyan esetben, melyben a szülés kimenetelét kétségesnek és a gyermeket veszedelembé lenni tapasztalják azt azonnal jelentésük meg és a keresztelésre híjjanak egy akármilyen nemi levő romai Catholica személyt, minthogy olyan esetek is történhetnek, melyekben a keresztség csak a bábák mesterségét kitanult személyek által vitethetik véghez. Helvét vallási tételt tartó bábák, hogy amidőn a a Romai Catholica valláson levő szülő asszonyhoz hivattnak és észre veszik a születendő kisgyermeknek olyan állapotba levő létét, hogy az egyházi szolgálta által leendő rendes keresztelésre alig v. nem is fogna elérni előtte az olyan helyre R. Catholica valláshoz tartozó személyt hívni a szükséges eszközöket is elkészítvén ne mulasszák.

A reformátusoknál a keresztelés szentsége tiltja a bábakeresztelést. Ezt esküjük is tükrözi: „A keresztségnek szakramentumát nagy és méltó becsületben tartod.” (Magyary Kossa 1940) A református egyház is fontosnak tartja a gyermekek keresztelését, rendelete szerint azonban abban az esetben, ha a bába a gyermeket rossz állapotban találja, minél hamarabb köteles keresztelésre elvinni a prédikátorhoz. (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.) „Ha pedig a bába a született gyermeket rossz körülményekben tartja, akkor sietve vigye a prédikátorhoz. (...) Hogy valamely gyermek keresztetlen ne maradjon, vagy megbetegedvén keresztség nélkül meg ne haljon, arra szorgalmasan vigyázz.” (Magyary Kossa 1940, 167–168. p.)

Az egyházi jegyzőkönyvekben található későbbi, bábákat érintő instrukciókkal kapcsolatos bejegyzések a keresztség felügyeletét és szülés bejelentésének kötelezettségét hangsúlyozzák az érvényben levő rendszabályoknak értelmében.⁵ „A közoktatási minisztérium értesíti a lelkészeket arról, hogy a szülők gyakran elmulasztják gyermekeiket megkeresztelni, ezért ezen okból közrendelet adatik ki a bábák részére. (...) a bábák kötelessége minden szülést, melynél segédkezett, 24 óra alatt az anyakönyv vezetésével megbízott hivatalnok tudomására hozni, s minden halva született magzatot, tekintet nélkül annak korára és kifejlődésére a halott kémnek bejelenteni.” A bábák bejelentési kötelezettsége megmarad egészen a 20. század második feléig. Az 1939-es nyilvántartási jegyzékben a bejelentésre kötelezett személy, a bábák neve is megtalálható.⁶ A szülésznők, születést segítő asszonyok e kötelezettségét még az 50-es években is rendelet szabályozta. Az anyakönyvi nyilvántartásban azonban a szülésznők nevét már nem találjuk.⁷

A helyi nemzeti bizottság rendelete szerint két esetben volt köteles a szülésznő az anyakönyvi hivatalnak, vagy a polgármesternek jelenti a szülést. Ha a törvényes apa meghalt, vagy ha segített a szülésnél. Kötelességét 24 órán belül teljesítenie kellett, függetlenül attól, élve vagy halva született-e a csecsemő. Ebben a nyilvántartásban a szülésznő, a bába neve mér nem szerepel. Jegyezték azonban az olyan eseteket, ahol jelen volt az orvos. (egy 1950-es jegyzék szerint 3 esetben volt jelen az orvos is, 27 esetben azonban a bába egyedül vezette le a szülést).

Magát a szülés aktusát mindig is tabuk vették körül, de a 20. század közepén bevezetett kötelező kórházi szülések megjelenésével megváltozik ezek jellege. Már nem arról van szó, hogy a férfiak kizárásával a nők maguk közt örökölik tovább a – néha hiányos, néha téves – tudást. A bábák folyamatos szakmai háttérbe szorulásával és a szülészorvosok autoritásának növekedésével a női anatómiáról és reprodukciós funkciókról szóló ismeret a kórházak monopóliumává válnak. (Svégel 2018, 252. p.) A női

5 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 189. oldal, 1882 augusztus 6-ai bejegyzés

6 Nyilvántartás a bábák által bejelentett szülésről (1939–1944)

7 Nariadenie MNV v BB, 24. december 1949 – Ohlasovacia povinnosť pôrodných asistentiek., Gömörhorkai Községi Hivatal levéltára

közösség kizárólagos szerepe a szülésnél megszűnik, a hagyományosnak mondott bábasághoz köthető elemek, mint a megérezések, a gyerekágyi időszakra is kiterjedő figyelem helyett megjelenik orvosi intézményrendszer tekintélyelvűsége.

A modern társadalom mindenkit véd, mindenkit ellát. Az ellátás profizmusa, a modernebb műszaki felszerelés, a steril körülmények, az ismeretlen kórházi személyzet nem pótolhatja a biztonságos, természetes, jól ismert közeget.

Az otthonszülés élményével a 70-es években már csak ritkán találkozunk. Különösen szerencsés dolognak tartom, hogy ezzel kapcsoltabban egy váratlan otthon-szülés élményről a 70-es évekből mégis sikerült első kézből értesülnöm. Interjúalanyom, Czuczor Gizella, Szögyén községben a 70-es évek elején otthon adott életet gyermekének. A hirtelen beindult szülés váratlanul érte a fiatalasszonyt, aki egyedül tartózkodott éppen otthon, férje és kislánya búcsúban volt a szomszéd faluban.

Gizka mikor megérezte, hogy itt az ideje, és hogy valószínűleg beindult a szülés, átment a szomszédasszonyhoz, hogy segítséget kérjen. A szomszédasszony kicsit idősebb volt nála, már volt két gyermeke, ezért több volt a tapasztalata. A szomszédasszony átkísérté Gizkát a házukba, hogy ott segítsen. A szülés nagyon gyorsan beindult, nem volt idő a kórházba szállításon gondolkodni. Közben Gizka férje, Bandi is megjött, akit azonnal a bábáért szalasztottak (bábának nevezték azt a falubeli asszonyt, aki főnövér volt a párkányi kórházban). A szülésznőt, aki szerencsére otthon volt, a férj motorbiciklijé hátsó ülésén hozta feleségéhez. Mire azonban megjött, csak annyi idejük volt, hogy kötenyt cseréljen. A baba átvette a kötenyt a szomszédasszonytól és megfordítva felkötötte. És a kislány megszületett. Közben a férj tovább intézkedett, autóért és sofőrért szaladt. A szülésznő, az anyuka és a gyermek együtt mentek be a kórházba. A fiatalasszony férje otthon maradt a nagyobb gyermekkel.

Azért tartom fontosnak ezt a beszélgetést, mert ahányszor erre gondolok, úgy érzem, a múlt megfogja a jelen kezét, hogy besegítsen.

A kislány burokból született, vasárnap.

1.2. Amit nem tűrt a falu, a közösség: megesett lányok, asszonyok, házasságon kívül született gyerekek

A házasság legfőbb adománya a gyerek. A megesett lányok helyzete a faluban azonban mindig is nehéz volt. Nem volt helyük sem a lányok, sem az asszonyok között. Még a templomban is csak hátul állhattak.

Három különböző történetet választottam a gömörhorkai református egyház jegyzőkönyvéből, melyek leírásával bemutatom, milyen volt a megesett lányok, asszonyok helyzete ebben a református gyülekezetben a 19. század elején. Röviden kitérek a bejegyzések nyelvhasználatára is.

Az első történet egy 1812-es ügyvel kapcsolatos bejegyzés, mely egy özvegy papné, özv. Bakó Ferencné Török Zsuzsanna esetét tárgyalja.⁸ Bakó Ferenc református lelkész volt Gömörhorkán, 1808-tól szolgált a faluban, felesége, Török Zsuzsanna, két gyermek: Julianna és Sándor édesanyja. Sándor fiuk 1810-ben meghalt. Ugyanebben az évben meghalt Török Zsuzsanna férje is. A botrány akkor tört ki a faluban, mikor kiderült, hogy 1812. december 15-én özv. Bakó Ferencné szült egy házasságon kívüli gyermeket, Károlyt.⁹ Károly a horkai református egyház születési anyakönyvében a néhai Bakó özvegy fattyú fiaként van bejegyezve.

Református papok özvegyeire kiemelten figyelt az egyházközösség, külön egyház-törvény foglalozik kötelességeikkel, példamutató szerepükkel: „A kálvinista papnékról külön rendelkezik az egyházi törvény, mivel őket az egyház képviselőinek tekintették. Mélius püspök a következőket írja nekik okulásul: legyenek szemérmességgel és tisztasággal ékesek, férjeik iránt engedelmesek, a házi dolgokban jártasak és szorgalmasok. Az özvegy papnékra és árváikra gondot viselt a város, ők pedig példamutató életükkel szolgálatot tettek az egyháznak.” (Gaál 2006, 197. p.)

A jegyzőkönyv több különálló bejegyzésben tárgyalja az özvegy papné esetét: 1812. június 12.,¹⁰ szeptember 20.,¹¹ november 17.,¹² december 20.¹³ és 1813. március.¹⁴ Török Zsuzsanna, az özvegy papné életvitelét, mivel férje halála után törvénytelen

8 Bakó Ferenc Hejőpapiban született nemes szülőktől 1706 október 3-án. Sárospatakon tanult 16 éven át. Majd oskolamester volt Noszvaj községében, 1790-1793 között segédlelkész Hejőpapin, Sajórecskén három évig – 1790–1793 – szolgált, Innen Szalócra került prédikátornak, ahol nyolc esztendő telt, 1807-től körtvélyesi prédikátor, Körtvélyesről Gömörhorkára érkezett 1808-ban és itt halt meg 1810-ben, Sárospataki levéltár, szalóci református egyház jegyzőkönyve, görgői református egyház jegyzőkönyve

9 Az özörényi-gömörhorkai református egyházi anyakönyve

10 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna asszony a Templomnak egy keresztelő ólom kannátskát ajándékozott, egy rozsniai porcelán tányérral együtt és egy cifra kendőt is.

11 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna felől nyilván tapasztaltatván, hogy régen gyakorlott fertelmes törvénytelen élete, Bordélyház tartása után teherbe esett, hogy magát megjobbítsa megintett, de mivel még nyersen visszafelgetett meghatározatott, hogy ellene a ...panaszt tétesen és az Instancia meg is iratott. Egyszersmind szembetűnő botránkozató élete miatt a prédikátorné székibe való járástól is eltiltatott.

12 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Néhai Tiszt. Bakó Ferenc özvegye Török Zsuzsanna a fent említett templomba való ajándékát, úgy mint a keresztelő ólom kannátskát, a hozzá való porcelán tányérral, s asztalkendővel együtt, harangozás alatt cselédje által a templomból ki vitetvén vissza vitte.

13 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), bakóné asszonyom napról napra többre menő és erkölts rontó botránkozatásainak kiirthatását vetetett célba és meg is szólított, de minthogy nyakassága miatt véle a Nemes Consistórium semmire sem mehetett, dolga a Ven Visitatióra halasztatott.

gyermeket hozott a világra, fertelmesnek és törvénytelennek, viselkedését pedig megbotránkoztatónak tartják. Helytelen viselkedése miatt az özvegyet megintették. A bejegyzések arra utalnak, hogy a megintéssel nem értek célt. Az özvegyet, mivel nem mutatott megbánást, a prédikátorné székéből eltiltották annak ellenére, hogy az egykori református lelkész feleségét férje halála után is megillette volna a prédikátorné széke a templomban. Az özvegy, miután elvették tőle ezt a jogot, az 1812. november 17-i bejegyzés szerint „az egyháznak ajándékozott három apró tárgyat: ólom kannátskát, porcelán tányért és asztali kendőt a harangozás alatt a cselédje által kihozatott a templomból”.¹⁵ Visszavette az ajándékokat, mert sértegették. Ez a lépése korántsem egy félelmében, erejétől megfosztott 19. század eleji asszonyra emlékeztet.

Ezek után a parókiára összehívták a Nemes Consistóriumot (református egyháztanácsot), ahol újra felszólították Bakónét a megbánásra. Nyakassága miatt a papné ügyében továbbra sem boldogultak.

Ugyanakkor miután a papné beüzent a Nemes Consistóriumnak az őt megillető hellyel kapcsolatban („a bizonyos székkel kapcsolatban”), megengedték neki, hogy a nemesek oldalán, „ugyancsak a nemesek második v. harmadik székébe járhasson”. Ez a váratlan bejegyzés arra enged következtetni, hogy az egyházi tanács nem bírta a nyakas asszonnyal, s inkább engedett, mint hogy további kellemetlenségekbe keveredjen.

A református egyház minden híve számára meghatározta a rangja szerint őt megillető helyet, melyért általában fizetni kellett. A 18. században, egyes helyeken a hívek nem válhatták meg széküket, hanem a presbitérium által megállapított ülésrendet kellett elfogadniuk, melyet szószéki kihirdetés útján közöltek a hívekkel; ezt nevezték „rendelésnek”. (Illyés 1941)¹⁶

Gömörhorkán egy 1818. március 5-ei bejegyzés szerint már a templom építésekor megszabtak a családoknak egy ülésrendet, amit a jelen lévő idős emberek emlékezete alapján hitelesítettek.¹⁷

Özvegy Bakó Ferencné született Török Zsuzsanna helyéről a templomban azonban az Egyházi Tanács döntött. A bejegyzések között, ugyanebből az évből, találunk olyat is, ahol a „bűnösök” önként vallottak tisztátalan életükről a consistórium gyűlés előtt:

14 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), Nemes Consistórium is látván, hogy a bakóné bajába a nyakassága miatt nem boldogul, de a Ven Visitáció által is a környüállások előadása után arra tanácsoltatván, hogy magára hagyatasson. Ugyan akkor be izenvén Bakóné a Ns. Consistóriumnak a Szék iránt, meg engedte, hogy a nemesek oldalán, ugyancsak a nemesek második vagy harmadik székibe járhasson a templomba.

15 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

16 Magyar néprajzi lexikon T–Ty.

17 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889)

„Augusztus 23. – Consistórium gyűlés lévén Nemes Barna Susánna maga önként előállván vallást tett tisztátalan életéről és magát minden jóra ajánlván absolváltatott.”¹⁸

Igaz, hogy a korábbi kemény és kegyetlen büntetések, mint a pálcázás, szégyenkőre állítás stb. már a 19. században nem léteztek, egy nemesi család becsületét azonban egy kis közösségen belül fontos volt megóvni. Amennyiben a vádlott megbánást tanúsít, a jegyzőkönyv írója többnyire csak rövid bejegyzésben tárgyalja az esetet. „1816. április 14. Reggel K. Suzanna. K. András hajadon leánya terhesnek találtatván paráznaság által okozott botránkoztatásáért önként, maga jó szántából eklésiát követett a Parókián.”¹⁹

Az ekléziakövetés a protestáns egyházfegyelem körébe tartozó büntetőszokás, büntető eljárás. (Takács Szűcs 1981, 807. p.) A bűnösséget a presbitérium állapította meg, s ők szabták ki a büntetést is. A büntetési szokások különbözőek voltak, a vétkesnek hangosan meg kellett vallania bűnét, bűnbocsánatért kellett esedeznie, a pap pedig bűnbocsánatban részesítette. Az egyház papjai felügyelték és ítélték meg az özvegyek, házasságon kívül teherbe esett nők erkölcsi életét. A bűnösség megvallása és megbánása után a pap feloldhatta a vétkest.

K. Zsuzsanna a parókián kért bűnbocsátást, nem kellett nyilvánosan, a templomban beszámolnia helyzetéről. Ez a kíméletesebb feloldozás. Erről a Zsuzsannáról csak annyit tudunk, hogy András lánya. Sem korával, sem édesanyjával kapcsolatban információ nincs.

A családon kívüli terhesség témája tehát nem tabuizált a közösségen belül, a feloldozás azonban nem a család szűk körében történik, hanem az egyház bevonásával.

Ennek kapcsán mégis felmerül a téma tabuizálása. A Bakó család egy női tagjával 2001-ben készített interjúmban az interjúalany büszkén és többször emlegeti református lelkész ősét, kinek sírja máig ott van a parókiakertben. Pontos információval szolgált arról, honnan érkezett az őse Özörénybe, megemlítette nemesi származását, a pap feleségével kapcsolatban azonban nem adott információt. Az özvegy törvénytelen gyermekét meg sem említette. Elképzelhető, hogy nem maradt fenn a családi emlékezetben ez az információ a lelkészné életéről, az is lehetséges, hogy az interjúalany (Szabari Lajosné Bakó Erzsébet, 1917–2012) nem tartotta az özvegy papné őse életét említésre méltónak. „Amennyiben egy közösség vagy személy számára némely téma kellemetlen v. felháborító, azt sokszor a némaság veszi körül. Ennek elsősorban védelmi funkciója lehet. Úgy biztosítja a család működését, hogy elhallgatja azokat a témákat, amelyek az egyén vagy csoport pozitív identitására fenyegetést jelent.” (Rajkó 2022) Mai szemmel nézve Bakó Ferencné egy bátor nemesasszony volt, aki szembeszállt az egyházzal, hogy megtartsa az őt megillető helyét a közösségen belül.

18 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1812. december 23-ai bejegyzés

19 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889), 1816. április 4-ei bejegyzés

1.3. Házasság és a házasság élet megtartására tett kísérletek a református egyházi jegyzőkönyvekben

A házasságkötés a 19. század második feléig az Osztrák–Magyar Monarchia területén az egyház hatáskörébe tartozott. Az egyik legnevesebb európai családtörténész, Michael Mitterauer amellett érvelt, hogy az „európai házassági minta” kialakulásának fontos előfeltétele a kereszténységben keresendő. (Tomka 2020, 90. p.)

A reformációt megelőző korszakban a római katolikus egyházak voltak a házassági jog kizárólagos forrásai. „A reformáció azonban erősen visszahatott a házassági jog fejlődésére. Luther Márton és Kálvin János tanításai elsősorban a házassági és családi élet területén éreztették hatásukat.” (Magyar 2017) Kálvin a Luther által kitaposott utat követte. Mindketten ragaszkodtak ahhoz, hogy a házasság nem szentség. „Bár Kálvin szerint a házasság egy olyan elválaszthatatlan kötelék, amely szorosabb, mint a szülők és gyermekek vérségi kapcsolata,” (Magyar 2017) mégis bizonyos tények fennállása esetén ő is elfogadhatóan tekint a válásra pl. házasságtörés, hűtlen elhagyás, illetve valláskülönbség esetében. (...) A házasság legfőbb értékei Kálvin tanításai szerint így rajzolódnak ki: utódnemzés, nevelés, erkölcsi tisztaság, kölcsönös támogatás, testi-lelki együttélés Isten félelmében, illetve engedelmeskedés az Úr rendjének. A házassági hűség, melynek integráns része a férfi és nő közötti méltányosság, valamint Isten félelmében történő kölcsönös támogatás.” (Magyar 2017)

A református egyházi jegyzőkönyvek a házasság kérdésével, a házasságok kapcsolatával, a házasságon belül működő viszonyrendszerekkel abban az esetben foglalkoznak, ha családon belüli viszályt, ellenségeskedést tapasztalnak a közösségben.

A 18. század végétől és a 19. század 90-es éveig a korábbi egyházi vétkekkel szemben, mint a vasárnapi munka, templomkerülés, káromkodás, haragoskodás stb. a jegyzőkönyvekben a belső családi viszonyok kérdése került sokkal inkább előtérbe. A bejegyzések témakörei: családon belüli konfliktusok, családok közötti konfliktusok, lelkészek és asszonyok közötti konfliktusok, helytelen viselkedés a templomban, helytelen viselkedés az iskola területén, paráznság stb.

A vizsgált jegyzőkönyvekben, amely a Gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1790–1880), a családi viszonyokra vonatkozó bejegyzések nagy része egymástól külön élő házastársak összebékítésére tett törekvésekről számol be. A felsorolt példák szemléltetik, hogyan működött a békítési folyamat a református egyház rendeletei szerint. Az egyes különálló történetek együtt adnak egy egységes képet az egyházfegyelme alkalmazásával kapcsolatos gyakorlat egészéről. Az olvasmány élvezetes, nemcsak korabeli nyelvhasználata miatt, hanem mert tükrözi a törekvéseket, némileg a házastársak egymáshoz való viszonyát, és az egyházi intézmények képviselőinek hozzáállását is.

A legkorábbi bejegyzés 1795-ből, egy ifjú pár összebékítésével kapcsolatos. Ez a korai bejegyzés az egyetlen olyan eset a jegyzőkönyvekben, amikor az összebékítési szándék sikeresen végződött. Ebben az egy esetben a fiatal pár összebékítésénél jelen voltak szülők is. „Augusztusnak 12-ik napján Zabari Miklós és Bodnár Katalin ifjú házasságok

egymással összebékítették és magokról szüleik előtt Reverzálist irattak, hogy többé házsártosságban nem fognak élni, különben az eklézsiából kirekesztnék.” Reverzális (kötelezvény) aláírásával a későbbi bejegyzésekben nem találkoztam, csak vegyes házasságkötés esetén. Az eklézsiából való kirekesztés a súlyos büntetések kategóriájába sorolható. Kirekesztés esetén, ami a gyülekezeti közgyűlés egyházfegyelmi hatásköre volt, úgy tekintettek a bűnösre, mint pogányra.

A következő négy eset tükrözi az egyházfegyelmi eljárás folyamatát.

Az első lépésben egy többtagú küldöttséget rendeltek (deputáció küldése) a családhoz. A presbitérium ilyenkor megbízott két-három személyt azzal, hogy próbálja békésen elrendezni az ügyet. „1814 November 2 – deputáció vala nálunk, melynek tagjai, T.T. Sóváry István és TT. Maklási István urak N. Barna Klárát igyekeztek férjéhez Nemes Márton Józsefhez – kit oda hagyott – visszahelyeztetni, de haszontalanul.”

Ugyanakkor a bejegyzés beszámol az ifjú nemesasszony megbotránkoztató viselkedéséről is a templomban, ami miatt kitiltják az első székéből. Az engedetlen nemesasszonyokra többször utal a jegyzőkönyv írója, nemcsak a „visszavezetések”-re tett kísérletekkel kapcsolatban. Emlegeti a lelkész jó kapcsolati rendszerüket, aminek köszönhetően az ellenük felhozott vádak sokszor el tudják simítani. Bár a nemesasszony „visszahelyezése” férjéhez első lépésben sikertelen kezdeményezésnek bizonyul, megbotránkoztató viselkedése miatt végül kitiltják a neki járó első székéből.

Amennyiben a presbitérium küldöttsége nem jár sikerrel, a Tanácsgyűlés (egyházi tanács) elé kerül a házaspár ügye. „Nov 21. consistoriális gyűlés alkalmatosságával kik feleségeiktől néhány hetektől fogva külön élő ifjú házasságokat mellétei Barna Józsefet és Packó Jánost próbálta a N. Consistorium párjaikkal egyességre hozni, de nem boldogulván vélek, elvégezetetett, hogy dőlgek a papi szék eleibe terjesztessen. S a Memoriális meg is iratott”.

Ha az egyházi tanács sem járt sikerrel, a házaspár ügye a papi szék elé került. „Amidőn több házasság párok, kik egymást hitetlenül elhagytak Consistoriumba hivatnak, keresztyényi békés páros életre serkentettek, s az ez ellen szegülőök az úrvacsorával való éléstől eltiltattak. S a polgári hatóság eleibe adandók.”

Ez az 1853-as bejegyzés, ugyanúgy, mint az előző, nem egy, hanem több házaspárra utal. A párokat ugyan papi szék elé vezették, esetükben azonban a pap sem járt sikerrel.²⁰ Ezzel ügyük a polgári hatóság elé került. Az egyház szerepe ezek után megszűnt, a válás ügye pedig a polgári hatóságok elé került.

Erőszakos visszavezetésről egyetlen esetben számol be a jegyzőkönyv egy 1854-es eset kapcsán. Összebékítés szándékával Szabari Mihályt és Istvánt behívták a

20 Varga 2008. Egyházfegyelem („A rendetlenül élő először négy szemközt figyelmeztetjük, ha nem használ tanuk előtt intsük meg, ha ez sem használ a presbitériumnak jelentsük, ha a presbitériumnak sem fogad szót, eltiltatik az úrvacsorától, legvégső esetben következik az egyházból való kiválás.”)

papi szék elé. Bár a két férfi nem jelent meg, az asszonyok náluk engedelmesebbeknek bizonyultak. Kihallgatják őket, majd határozatukban kifejezték azon egyértelmű szándékukat, hogy akár ha erőszakos úton is, a hatóság közbenjárásával visszavezettetik őket férjükhöz. A lejegyzett határozatot három tanú aláírásával igazolta. „Nejeket is hivattunk, kik engedelmeskedve feljöttek, s kihallgatván őket elhatároztuk, hogy a helybeli bírák esmerje kötelességének ezen külön élő párokat összebékíteni, a nőket férjek házához törvényesen, s a nem engedés esetében erőltetve is haza vitetni, s hogy valami kedvetlen fogadástól mentes lehessenek, s tanúk előtt történjen meg visszahelyeztetésök, czélosnak láttuk hogy ez 2 v. 3 hitesek előtt menjen véghez.” Ebben az egy esetben egyértelműen a hatalommal való visszaélés jeleit tapasztalhatjuk a közösség női tagjaival szemben.

A bejegyzések nagy része rövid, tárgyilagos, nem minősít, az elválás, különélés, összeveszés konkrét okával csak egy-két esetben találkoztam. Ilyen Gaál Imre gyermekének és vejének a pere. Mindkét felet házasságtörés elkövetésével vádolják. A kibékítést a lány apja kezdeményezi, aktívan többszörösen próbálkozik a lelkész és a gondnokok is, sikertelenül. Ebben az esetben a pap szintén per indítását kezdeményezi: „Fájdalommal tesz jelentést G. úr Gaál Imre veje Ambrús András s ugyancsak Gaál Imre lánya több idő óta házasságtörő életekről.

Gaál Imre veje és leánya közti kibékítetést illetőleg a családi viszonyok helyre állítását lelkész Barna János és G. urak kísérték meg s arról a legközelebbi C.t.-ban tegyenek jelentést.

1880 – ugyancsak t. Szkárosi Gusztáv úr – miután feltett kérdésére Canonikus hibát nem említene, megemlíti a Gaál Imre féle ügyet, megemlíti egyszersmint azt is, hogy több ízben tett lépéseket a kiegyezésre, miután azonban Gaál Imre saját maga nem akarja a kibékítést, oda nyilatkozzék: ezen ügy egyszer mindenkorra befejezetnek tekintetvén. (...) Gaál Imre Gyermeki érdekében való pert megindítani”

Házasságtörés esetéről számol be a következő, 1881-es bejegyzés is. A házastársak peres ügye itt már folyamatban van. A per tárgya ebben az esetben megjelene, mivel az elválasztás előtt megszületett házasságon kívüli gyermek keresztelésével kapcsolatos a bejegyzés. „Balog József helybeli lakos, ki nejével való per alatt megjelenvén a C. gyűlésen s kéri különösen a lelkész urat, hogy a napokban nejének született gyereke ne kereszteltetné az ő nevére, illetőleg ne viseltesse az ő nevét, mivel évek óta külön vannak egymástól. Lelkész úr egy erre szóló törvényt olvas fel, s kijelenti, hogy a gyerek az ő nevét fogja viselni a keresztelésnél, miután nincsenek még teljesen elválva, azonban ha ez meg történik, jogorvoslást kereshet s nevét a gyermeknek megváltoztathatja.”

A két utolsó kiválasztott bejegyzés különbözik a többitől. Ezek hivatalos, aláírással hitelesített bizonylatok a házasfelek különéléséről. Ebben a két esetben a lelkész megjelöli a különélés okát.

1882. április 15. tartott egyház tanács gyűlés jegyzőkönyve:

„Alulírottak hivatalosan bizonyítjuk, hogy Pál János és Barna Mária 1877. április 18-án házasesetre egybekelt párok egymás irányába mély gyűlöletre lobbanna 1880 év

elején házasságok megszakították, úgy hogy a nő a férjét végleg elhagyta, azóta egymást folyamatosan kerültk, a nő a férjhez többé vissza nem ment, s szakadatlanul külön laknak és élnek.”

1882. május 21-én tartott tanácsgyűlés jegyzőkönyve:

„Alulírottak hivatalosan bizonyítjuk, hogy Balog József horkai lakos nejével Dusza Máriával 1872-ik év november 27-én összekelvén, 1876-ig, tehát négy éven keresztül egymást végleg el nem hagyták, noha folytonosan együtt akkor sem éltek. 1876-tól azonban a köztök felmerülő ellenszenves gyűlölség következtén egymástól végleg elválnak. S azóta is soha közöttük a béke helyre nem állt, s együtt nem laknak és nem élnek.”

A protestáns egyház fenntartja, hogy bár jogilag szabályozni a házasságot az állam feladata, bizonyos helyzetekben igényt tartott arra, hogy egyes kérdéseket az egyházfejelem szabályai szerint rendezzen. A gyakorlat sokszor hagyományra alapul, ezért egységes rendszerről nem beszélhetünk. Egyetértés mutatkozik azonban abban, hogy a házasság felbontása előtt elsődlegesen a házasságfeleknek mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy a vitás kérdéseket tisztázzák, és törekedjenek a lelki közösség helyreállítására.

A gömörhorkai református egyház jegyzőkönyvéből felvázolt hosszabb-rövidebb történetek betekinteni engednek egy 19. századi református közösség életébe. A leírt 8 esetből csak egyszer beszélhetünk sikeres visszavezetésről. Nem személyeskednek, mégis személyesek a bejegyzések.

A jegyzőkönyv a témát intimen kezeli. Konkrét válási okot csak két esetben említ. A békítés szándékát jegyzi a lelkész, a legtöbb esetben röviden, kommentár nélkül. Gömörhorkán a felölelt időszakban 11 lelkész szolgált.²¹ A legrövidebb szolgálati idő három, a leghosszabb harminc év volt. Annak ellenére, hogy 11 lelkész bejegyzéséről van szó, nagyrészt érvényes, hogy a bejegyzések nem engednek betekinteni a házak

21 A Horkai Református Egyház lelkészeinek névsora. Források: Dienes Dénes: A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei a kezdetektől millenniumig. Szkárosy Gusztáv református lelkész publikációja – Sárospataki levéltár. Szakál János: A Lélek útján, c. publikációja, 1933 Tornalja, Friedmand nyomda.

1792–1795: Göde István Recskéről hozták 1792-ben, Horkán működött 1795-ig.

1795–1801: Nagy Gábor Harmacról hozták 1795-ben, Horkán működött 1801-ig.

1801–1808: Tóth János Horkára hozták 1801-ben, innen Zeherjébe költözött 1808-ban.

1808–1810: Bakó Ferencz Körtvélyesről hozták 1808-ban, meghalt Horkán 1810-ben.

1810–1811: Nagy Sámuel mint helyettes működött 1810.VII.14-től 1811.IV.16-ig.

1811–1820: Vetsei Takaró Lajos Hubórol hozták 1811-ben, Pelsőcre költözött 1820-ban.

1820–1831: Kis István Hubórol hozták 1820-ban, Martonfalvára költözött 1831-ben.

1831–1846: Török János Martonfalváról hozták 1831-ben, Recskére vitték 1846-ban.

1847–1878: Csurgay H. Ferenc Recskéről hozták Horkára 1846-ban, ahol csaknem harminc évig szolgált. Meghalt Horkán 1878-ban.

1878–1880: Magyar István pelsőci káplán mint helyettes működött 1878.XII.4-től 1880.IV.24-ig.

1880–1911: Szkárosi Gusztáv Suhafőről hozták 1880-ban. Meghalt Horkán 1911-ben.

kapuja mögé. Ezzel védik a közösséget, annak intimitását. Ez a hagyomány, szemlélet jellemzően jelen van az összes lelkeszi bejegyzésben az adott időszakból.

A válásról nyíltan és őszintén beszélgetni ma sem tudunk. A téma még ma is gyakran tabu, szégyenérzettel jár. Tudjuk, hogy egy téma tabuizálása gyakran a közösség védelmében történik, és elsősorban a szégyen elkerülését szolgálja. Ha ez a feltevés igaz, akkor itt, ebben a közösségben a válás nem társul szégyenérzettel. A különélés okát azonban tabuként kezelték. 1894-ben sor kerül a házassági jogi rendelkezések összefoglaló rögzítésére Magyarországon, majd annak kodifikálására. A jogszabály kötelezően bevezeti a civil házasságot, felekezetre való tekintet nélkül. Az egyház szerepe innentől kezdve másodlagos lett.

2. A halál

A gyászszertartások az emberi kultúrában egykor általánosak voltak.

A veszteség talán legnehezebb pillanataiban a gyászolókat a régi világban pontosan, csaknem pontról pontra meghatározott lépések kísérték, segítették. Ezek a lépések nemcsak a szükséges intézkedésekkel kapcsolatos teendőket foglalják magukba, hanem megadják az érzelmi megélés lehetőségét is. A családon, rokonságon belül az egyes feladatkörök a férfiakat és a nőket megadott szerepkörbe helyezték.

A mai világban a hangos siratás szinte szégyenérzettel párosul, és ismeretlen fogalom. A régi parasztvilágban úgy tudta meg a falu, hogy a halál bekövetkezett, hogy a sírás áthallatszott a szomszédba. Ilyenkor megjöttek a barátok, rokonok, értesítik a papot, s megkezdődik otthon a halott körüli ceremónia, a mosdatása, öltöztetése és kiterítése, a siratás, a virrasztás két éjszakán keresztül, majd a koporsóba helyezés és a temetés. (Ujváry 1993)

A szokásrendet kiegészítették a tanácsi rendeletek, melyek a holttestek eltemetésével kapcsolatos instrukciókat foglalják magukban. A református egyház jegyzőkönyvében három ilyen rendeletet is találunk. Az első 1797-ből származik, s elrendeli, hogy a holttestet 48 óra letelte előtt el ne temessék. Kivételt csak abban az esetben tehetnek, ha „a meghalálózott” könnyen elragadó betegségben halt meg, vagy ha a test rohadásnak indult.²²

A rokonok, szomszédok, ismerősök nem hagyják magára a családot alkonyat után sem. Körülállták a halottat, és fennszóval siratták. Az ima befejezése után a férfiak

22 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889) A holttesteket 48 órák előtt el nem temethesse iránt költ Kegyelmes végezés alól a nagy méltóságú Kiralyi H. Tanács jelentése szerint kivéttik ezen kereset. Ha a meghalálózott valamely közönségesen uralkodó s könnyen elragadó betegség által múlt ki a világból. Hogyha testnek rohadása indult volna már bizonyosan az ahoz értők által tapasztaltaik, ezen két esetben szabad a holt testnek 48 órák előtti eltakaríttatása. Gömör v- megyék fő szolga bírāja által közöltetett 1797 szeptember 18 diki ezen T. H. K. Tanács rendelete

maradtak a házban, akik éjszaka a halott mellett fűtetlen szobában virrasztottak. A halott otthon tartása a szegényekre nézve, akiknek gyakran csak egy helyiségük volt, két napon és éjszakán keresztül nem volt veszélytelen, ezért az eklézsia előjárói kötelesek voltak a faluban halottas kamrát biztosítani.²³ A Szalócon tartott consistórium gyűlés jegyzőkönyvi kivonata 1818-ból is kiemelten ezzel a témával foglalkozik.²⁴

„Ha a családfő halt meg, a felesége kiment az udvarra vagy a kertbe s hangosan siratta az elhunytat. Sírt az állatokhoz is. Ha feleség hunyt el, a férjnek is kötelessége az udvaron vagy a kertben elrinni a feleségét.” (Ujváry 2002, 664 p.) A család fiatalabb tagjának az elvesztését súlyos csapásnak tekintették. Ilyen haldokló mellett a nők sírtak. „A gyermekek ágyánál többnyire csak az asszonyok voltak jelen. Az apának nem volt feladata a haldokló gyerek körül.” (Ujváry 2002, 664 p.)

Újszülött halála esetén kiemelt szerepe volt a bábáknak. A református bábák számára sem volt ismeretlen a bábakeresztség fogalma. Királyi rendelet ugyanis felhatalmazta a bábákat a keresztelésre, amennyiben kétséges a gyermek életben maradása. A református egyház a keresztséget azonban szentségnek tartja, fogadalmait ennek megfelelően módosítja. Nem tiltja a keresztséget, a bábákat viszont arra esketi fel, hogy a keresztségnek „sakramentomát” nagy és méltó becsületben tartsák. (Magyary Kossa 1940)

Csecsemőhalál esetén egy 1807-es királyi parancsolatban a református bábákat viszont már a katolikus csecsemők keresztelésére is kötelezi: „ha a szülés kimenetelét kétségesnek, a gyermekeket veszedelembé lenni tapasztalják, azokat kereszteljék meg. A keresztelést csak a bába mesterséget kitanult személy végezheti el, amennyiben református vallású, gyorsan hívnia kell két akármilyen nemen levő katolikus személyt.”²⁵

1895-ig a halottak anyakönyvezése is az egyház feladata volt, ezt a feladatot 1895. után átvette az állam.

A parasztvilágban nem magyarázták, megtanulták és elfogadták az együttélés elengedhetetlen szabályait. A szokások és hiedelmek segítették a gyászoló családot abban, hogyan viselkedjen, mit tegyenek válságos helyzetben. Mai kultúránk hiányos-

23 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1792–1889) Pest, 1812. augusztus 20. és 23. között pesten tartott konferencia jegyzőkönyvi kivonata, „a tanács végzése újra parancsoltatik, hogy a lelki pásztrok kemény felelet terhe alatt meg ne próbálják a halottakat a törvényesen javasolt 48 óra lefolyása előtt eltemetni, hacsak azok nem ragadó nyavajában holtak meg. Hogy pedig a halott tartása, kivált szegényekre nézve, kiknek egy lakószobájoknál több nintsen, megkönnyebbíteness igyekezzenek az Eklézsiák előjárói halott kamarát építeni.

24 1818 Szalócon tartott consistórium jegyzőkönyvének kivonata, halottakat 48 óránál hamarabb eltemetni szabad nem lévén, így a prédikálónak könnyen veszedelmes lehet a dögletes levegő. Ezen rendeletben szokás elhárítása véget tétessen kötelességévé mind közönségesen mind különösen az eklésiáknak, hogy építenessenek magoknak oly halottas kamarát, melyben a halottak 48 óráig tartassanak. Biztosítsuk, hogy 48 óráig semmiféle orvosi bizonyosság nélkül nem temessenek és eltemetni ne engedjenek.

25 Az özörényi-gömörhorkai református egyház jegyzőkönyve (1790–1892)

sága, hogy nem beszélünk a halálról. A mai világ azt gondolja, hogy mindent meg kell tartani, azt hisszük, hogy örökre itt maradunk.

3. A csecsemőgyilkosság megítélése

Családi kultúránk megítélésé szempontjából fontos kérdés, hogyan áll a társadalom azokhoz a nőkhez, akik családon kívül születték meg gyermeküket.

A középkorban és a korai újkorban különösen nehéz helyzetben voltak ezek a lányok, asszonyok. A büntetések kegyetlensége nem ismert határokat. Erre néhány példa a debreceni városi levéltár anyagából. 1606: Szappanos Istvánnét és leányát elevenen eltemetik, ugyanez a büntetés ér 1619-ben egy gyermekrekkentő asszonyt, 1627-ben egy Erzsébet nevű személyt, 1639-ben Kovács Lászlónét, 1651-ben Ádám Erzsébetet. (Magyary Kossa 1940)

Még 1737-ben is több gyermekgyilkossággal kapcsolatos kegyetlen büntető eljárásról tesz említést a szerző: Vasas Györgyné újszülött gyermekét megölte. Eleinte tagadta bűnét, de a gyermeket felboncolván, tüdeje a vízen úszott, mi csalhatatlan jele az elevenen születésnek, ezért halálra ítélték, Nagy Máriának hasonló bűnéért feje vétetett, szintúgy Pál Erzsébetnek, Szalai Erzsébetnek és Nagy Erzsébetnek. Szüléshez öreg asszonyt nem hivatott, a holt gyermek fején és nyakán a doktor és borbély nagy erőszak jeleit találta, tortúra előtt bűnét meg is vallotta, ezért elsőben jobb kezét levágták, majd felakasztották. (Magyary Kossa 1940, 179. p.) Bizonyított csecsemőgyilkosság esetén a 17. században az élve eltemetés volt leggyakoribb ítélet, majd később az akasztás vagy lefejezés.

A középkor és a korai újkor borzalmas büntetéseivel szemben a 18. század végi rendelkezések már sokkal humánusabbak. Egyes törvényszéki rendeletek már egyértelműen arra irányulnak, hogy megelőzzék a gyermekölést. A 18. században Mária Terézia és II. József rendeleteinek (Constitutio Criminalis Theresiana, 1768, II. József által Magyarországon is hatályba léptetett anyagi jogi törvénykönyv, 1787) (Magyary Kossa 1940) köszönhetően változik az osztrák törvényhozás, ami kihatással van a magyarországi rendeletekre is. A csecsemőgyilkosság vonatkozásában az osztrák szabályozás és a kapcsolódó irodalom eljutott a minősített gyilkosságtól (rokongyilkosság) a törvénytelen gyermek sérelmére elkövethető privilegizált esetig. (Bató 2009)

A privilegizált eset enyhébben büntetendő tényállás vagy eset, tehát az alapeset-höz képest enyhébben büntetendő, alacsonyabb a kiszabható büntetési tétel.²⁶ A magyar jogalkotási folyamat és a kézikönyvek ehhez a fejlődéshez csatlakoztak.

Három 19. századi eleji peranyag (bírói jegyzőkönyv) segítségével kíséreltem meg a jogalkalmazás és jogmegvalósulás folyamatát áttekinteni. Mindhárom jegyző-

26 <http://cograf.hu/tudastar/a-torvenyi-tenyallas-fogalma-az-altalanos-torvenyi-tenyallas-elemeinek-csoportositasa>

könyv a 19. század első feléből származik, és csecsemőgyilkossággal vádolt anyák peranyaga.

1. Bünper Benitzky Jozéfa ugymint perbe fogott Bűnös ellen²⁷ – 1846;
2. Kowanicz Anna, Özvegynő, ugymint perbefogott bűnös nő ellen²⁸ – 1833;
3. Peller Teréz magzatgyilkos mint perbefogott elsőrendű alperes ellen, Gözcele Anna és Miszbanér Anna özvegynők pedig, mint segítői és 2. rendű alperes ellen²⁹ – 1843

Kiemelt szempontok (Bató 2009) a perügyek leírásánál:

1. Cselekmény pontos elnevezése.
2. A támadott érték.
3. Az elkövetési tárgy.
4. A cselekmény megállapításának feltétele.
5. A cselekmény elkövetésének tárgya.
6. A privilegizált eset.
7. A szörnyszülött megölése.
8. Az elkövető magatartása.
9. Mulasztás esete.
10. Az elkövetés helye.
11. A terhesség eltitkolása.
12. A bűncselekmény társadalmi okai.

A kiemelt szempontok – a hatályos rendeletek alapján összeállított összefoglaló – a jogorvoslási mechanizmust tükrözik a 19. század első felében. Ezzel nem csupán vázolom a bírósági eljárás alatt elhangzott védeljárási folyamat fontos momentumait, hanem rámutatok arra is, milyen szempontokat vett számításba a korabeli törvényhozás. Szándékosan meghagytam néha az eredeti szöveget. Ezek nyelvezete és a végén összegyűjtött minősítő szerkezeteket, melyekkel az asszonyokat illették az ítélet mellett, szintén egyfajta állásfoglalást tükröznek a csecsemőgyilkossággal vádolt anyák megítélésével kapcsolatban.

3.1. Eset: Beniczky Józefa

Az eset leírása

Beniczky Józefa szolgálóként dolgozott a táblabírónál. Szüleit korán elvesztette. A peranyag nem foglalkozik azzal, honnan került Pozsonyba, a védelem állítja, hogy

27 Pozsonyi Városi Levéltár, 1833 – 1844 L73N 3387-3400, c. sk 2080 3396

28 Pozsonyi Városi Levéltár, 1843 Lad 73No. 3397

29 Pozsonyi Városi Levéltár, Processus 1843. La 75 No 3448

Beniczky Józefa senkit nem ismert a városban. Terhességét mind az uraság, mind a többi ember előtt igyekezett eltitkolni, hogy szolgálatát el ne veszítse. Vallomásaiban B. J. állítja, hogy méhében a gyermek életjelet nem adott. Reggel az árnyékszékben megszülte gyermekét. Szülés után maga után mindent rendesen eltakarított.

Összefoglaló a kiemelt szempontok szerint:

1. Gyermekgyilkosság bűnével vádolják.
2. –
3. A vád szerint egészséges és jó erőben volt férfigagzatot a fentírt évnek február 10-én reggel a Gazdája: T. Andréansky Antal Táblabíró úr lakása melletti árnyékszékben alattomosan és gonoszul méhéből kihajtotta.
4. A boncoló orvosok magok állítják, hogy Beniczky Józsefa magzata életjelek nélkül születvén.
5. A cselekmény tárgya az újszülött.
6. Törvénytelen ágyból született gyermek.
7. Nem szörnyszülött.
8. Nincs erőszakos kézzel kifejtett aktív magatartásra utalás.
9. A gyermek érkezési idejét is, a szüléssel járt sok és kemény fájdalmak daczolásra-makacsul elhallgatván, segítségül senkit nem hívott, sőt égbe kiáltó bűnét egész hat nap által lélekismeretlenül elhallgatta.
10. Szegény magzatát az árnyékszékben szándékosan megfúlasztotta.
11. A terhes állapotját oly szorgosan tudta eltitkolni, hogy azt észre venni senki nem volt képes, azon kívül a perbe fogott a történt szülésnek minden nyomát eltüntette.
12. „s hogy viselőségét csak urasága előtt, hogy szolgálatját el ne vessze, titkolni igyekezett”

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: vétkes szorgalommal és hamissággal eltitkolta terhességét, a szüléssel járó sok és kemény fájdalmak daczára makacsul elhallgatta, magzatát alattomosan és gonoszul méhéből kihajtotta, égben járó bűnét egész hat nap által lelkiismeretlenül elhallgatta, magzatát szándékosan megfúlasztotta, azon bűnös leányzó másoknak elrettentő példája, buja közönsülésnek következtében teherbe esett.

Ítélet:

...a raboskodó Beniczky Józefát, a már szenvedett fogságon felül még fél esztendei a mai naptól számítandó börtönre ítéltetik.

3.2. Eset: Özvegy Kowaniczky Anna

Az eset leírása

Özvegy Kowaniczky Anna egy diáktól esett teherbe, aki nála volt elszállásolva fizetés fejében. Terhességét az özvegyasszony nem titkolta. Az özvegy nő abban a szobában szülte meg gyermekét, ahol az elszállásolt diákokkal együtt lakott. Előttük a szülést

különös szorgalommal eltitkolta. Majd a gyermekét megfojtotta, s megölt magzatát a tűzhely alatt elrejtette. A bűnös asszonyt gyermekgyilkossággal vádolják.

1. Csecsemőgyilkosság főbenjáró bűnével vádolják.
2. A megszületett magzatot nevezi értéknek.
3. Az elkövetés tárgya házasságon kívül született gyermek.
4. Kérdéses a gyermek holtani születése. A két diák, aki egy szobában lakott véle, a gyermek sírását nem hallotta.
5. A cselekmény elkövetésének tárgya az újszülött.
6. Törvénytelen ágyból született a gyermek.
7. Nem szörnyszülött. A szörnyszülött megölésénél az érvényes jogszabályok szerint és a szokásjog hatalmánál fogva sokkal enyhébb büntetést rendelnek.
8. Teljes élhetési képességgel született magzatát irgalmatlanul megfojtotta. A magzatot oly rögtön és oly fortélyosan életétől megfosztotta, hogy azon gyermek születését, mély álmuk miatt a diákok meg sem hallották.
9. Szülésre senkit segélyül s ápolásul nem kíván, sőt inkább azt a vele egy szobában lakott két diától is szorgalmasan eltitkolt.
10. Az elkövetés helye – nem meghatározó.
11. Viselőségét nem titkolta.
12. „szegénysége miatt kénytelenségből gyerekeit elásta”, „szemérmertessége és becsület érzése nem engedte születését köz hírré tenni”.

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: a tiszta erkölcs szemtelen letaposása, anyai érzelmek gonosz lelkű lenyomásával, magzatát irgalmatlanul megfojtotta, alattomban született magzatát meggyilkolta,

Ítélet:

...a már kiállott fogságon felül még egy esztendei börtönre ítéltet

3.3. Eset: Peller Teréz

Az eset leírása

Peller Teréz két özvegyasszony gyógyteája segítségével 6 hónapos magzatát szándékosan elhajtotta.

1. Magzatgyilkos Peller Teréz mint perbefogott az elsőrendű alperes ellen, Gözcele Anna és Miszbanér Anna özvegnők pedig, mint segítői és 2. rendű alperes ellen. Első rendű alperes méhében viselt 6 hónapos magzatát veszedelmes herbáltea használatával szándékosan méhéből kegyetlenül kihajtott.

2. Viselt 6 havi magzat a támadott érték.

3. Az elkövetési tárgy, passzív alany a meg nem született csecsemő.

4. A védelem tagadja Peller Teréz terhességét. Peller Teréz havi tisztulása kimaradt, s ennek elmaradása hasfájást okozván neki. A 2. sz. alperesekhez segítségért folyamodott.

Alaptalan a gyanú. Mintha teherbe esett volna. Egészségét visszanyervén a hasdomborodástól is megszabadult.

5. A cselekmény elkövetésének tárgya a meg nem született újszülött.

6. Nem tudjuk mennyiben privilegizált eset, P.T. társadalmi státuszát a jegyzőkönyv nem említi.

7. –

8. Peller Teréz által használt abortus szerek következtében a köldökzsinór elszakított.

9. –

10. –

11. –

12. –

Elhangzott minősítések az anyával kapcsolatban az eljárás alatt: tiszta erkölccsel semmit sem gondolván, s bujálkodó módon a férfiakkal engedett ölelés által teherbe ejtve, bujálkodó módon a férfiaktól többször megmocskolt volt, gyakorlatos kurva.

A pere ideje alatt P. T. időközben a városi kórházban meghalt.

A lányokat, asszonyokat nem csak tetteik felsorolásával szembesítik, az ellenük felhozott vádak nyelvhasználata is eleve stigmatizálja őket. Egyoldalú véleményt alkotnak róluk anélkül, hogy figyelembe vennék tetteknek társadalmi körülményeit. A társadalmi vélekedés, az ítéletalkotás csak a nőket érinti. Nem merül fel kötelezettség a szülők, szomszédok, falusi előljárók, gazdák, teherbe ejtő férfiak számára. A vád részéről a nők minősítése minden esetben erősen expresszív jellegű, ami nem más, mint a szándékos megálázás eszköze. Az ilyenfajta minősítés teljesen peremhelyzetbe szorítja az áldozatot.

Bár a büntetés foka enyhébb volt, a durva, minősítő nyelvhasználat továbbra is megmaradt. Talán a legmegrendítőbbek a bejegyzésekben azok a passzusok, melyekben a vádló az asszonyok bűnösségének igazolására – Beniczky Józsefa és Anna esetében is – kiemeli, hogy az asszonyok szülés után közvetlenül maguk után mindent nagyon alaposan eltakarítottak, ezért a szülésnek semmi nyomát nem találták. A megszügyenyülés és ítélezés elkerülése érdekében tett emberfeletti igyekezetük megrendítő.

4. Egy 19. századi polgári család életének fragmentumai

A pozsonyi Weisz család 13 személyes hangú levele megnyitja a kaput és pillanatokra beenged egy 19. századi polgári család életébe. A levelekből elsősorban személyes síkon tárul fel történetük. A Pozsonyi Városi Levéltár dolgozói felkutatták és lejegyezték a Weisz–Mader család összefonódásának történetét.³⁰

30 Pozsonyi Városi Levéltár, Családi levelezés

„1702-ben George Mader kinyitotta vasüzletét Pozsonyban, az Úri utcában, a mai Panská ulicán. Az vasüzletnek kezdettől fogva nagy sikere volt. George fia, Johann George Mader 1737-ben már egy nagyon jól menő üzletet vehetett át apjától. Később az üzletet Johann George Mader legidősebb fia, Thomas Ehreinreih Mader vette át 1760-ban. Ő aztán át is költöztette a mai Ferencesek terére. Mivel Thomasnak nem volt fiúgyermek, sógorára, Weisz Lászlóra szállt az örökség. Weisz László szüleinek Nagyszombatban volt vasboltjuk. Ügyes üzletember volt, a városi képviselő-testület és a kaszinó tagja, az Első Takarékpénztár megalapítója. 1832-ben házat vett a mai SZNF téren.

Weisz Lászlónak két fia volt, Károly (1822–1870) és Theodor (1824–1883). Károly beutazta egész Európát, Theodor pedig 1854-ben átvette az üzletet. Theodor, fiútestvérével új kovácsműhelyt vásárolt Borostyánkőn (Borinkán), öntödét építtetett és gyárat. Az ő ideje alatt virágzott leginkább az üzlet. Az üzletet a hagyománynak megfelelően T. E. Madernek nevezte el. Több mint két évszázadon keresztül fejlődött és terjeszkedett a cég, túlélte a nagy gazdasági válságot és a háborúkat. Idősebb Teodor Weisznek és feleségének, Herminának, aki Lechner lány volt, 5 gyermeke született, Etelka, férje után Grivics, Aranka, férje után Slubek, Sarolta, férje után Samarjay, László és Theodor. Idősebb Theodor Weisz egész vagyonát fia, ifj. Theodor Weisz vette át. (1866–1938), aki később megkapta a nemesi rangot. Theodor Weisz felesége, Dóra, született Feitcher (1876–1956), az ő gyerekeik Theodor, György, Andor és Lajos. Dóra Weisz testvére Robert Feitcher, londoni magyar nagykövet.”

A levelezések id. Theodor Weisz és Lechner Hermina gyermekeinek és közeli hozzátartozóinak életéből villantanak fel fragmentumokat.

Elősorban lányuk, Sarolta, férje után Samarjay, leveleiben található a legtöbb konkrét információ a családi történet meghatározó eseményeiről. Öccsének, Tórinak (Weisz Theodor) írt levelei közeli kapcsolatukat tükrözi. Sarolta öccse ekkor még diák Pesten. Az első levelek a család mindennapjairól, kocsikázásokról, kirándulásokról szólnak, később azonban fontosabb családi eseményekről is innen szerzünk tudomást.

Édesapját, id. Theodor Weiszt leveleiben betegsége kapcsán említi Sarolta. Először rosszullete miatt számol be aggodalmairól lánytestvérének 1881-ben: „a papa egészségi állapotától, aki nem érzi jól magát, nagy félelemben vagyunk, olyan görcse volt, mint négy hete.” Mikor ezt a levelet írja, még hajadon. Erre utalnak a következő sorok „Emil már minden estét nálunk tölt a Ligetben.” Egy későbbi levelében azonban már készülődő házasságára utal: (Hámor, Szeptember 1881): „Magyarul írok, hogy gyakoroljam, ha már Samarjayné leszek, szégyen lenne, ha nem tudnék rendesen írni.”

Id. Theodor Weisz halálakor Sarolta már Samarjay Emil felesége. Ez egy közösen írt levelükből derül ki. Ebből a levélből megtudjuk azt is, mennyire megrendítette a családot édesapjuk halála. Értesítik a testvért és sógort, hogy az édesapa halálával a család anyagi helyzete kockázatosabb lett, s hogy ennek a helyreállításán dolgoznak mindannyian. Samarjay és felesége levelükben ennek ellenére bizakodó álláspontot közvetítenek Tóri felé. Tájékoztatják őt arról, hogy a gyár vezetése megmaradt, és megpróbál-

ják törleszteni az adósságokat. Sarolta öccsét továbbra is arra biztatja, hogy tanuljon, hogy később ki tudja venni részét ő is a család megsegítésében.

„Összeomlott a család, a papa meghalt, fő a becsület A helyzet komoly, de a vagyon még mindig tekintélyes. Mindent rendbe fogunk hozni, momentán a nagy veszély, úgy látszik el lesz hártva, nyilatkoztunk az intézeteknél, hogy minden együtt marad. Közös lesz kezelve. Slubekék tovább vezetik a gyárat s majd lassanként lefizetnek, amit lehetséges.”

1884-ben Saroltáék is valószínűleg megszorulnak. „Már egy hete itt vagyok és még maradok is. Emil kikísért, de sok dolga van, kis lakásba költözik a városba. Mindent nem vihet, de viszünk, amit tudunk. A többit ellicitáljuk.”

Tórival, ifj. Weisz Theodorról pesti tanulmányai alatt levelezett a bátyja is (Weisz László). Megható a báty támogató jelenléte öccse életében. Anyagiilag és erkölcsileg is mellette állt az idősebb testvér. Támogató magatartásával egyben felügyeli tanulmányait, gyakorlati tanácsokkal látja el, tanulásra biztatja.

László többször kitér Theodor tanulmányaira. Kéri, hogy a mulatozás helyett inkább tanulásra fordítsa az időt. Aggodalma, mint kiderül később Samarjay Károly leveléből, aki szintén benősült a családba, nem alaptalan.

Károly szívélyes, bár cseppet sem őszinte hangú leveléből megtudhatjuk, hogy Theodor új iskolát kezdett. A levélíró kacifántosan fogalmaz. A meghívást sok dolga miatt jövőre halasztja, de nem felejtí a sorok között megjegyezni: „Addigra lehet, hogy Tóri is jó híreket hoz majd Pestről, az új Kereskedelmi Intézetből, s kiküszöböli azt a hézagot, ami pályáján érte, amit a sors és tárgyak korához mért nehézsége okozott.”

Sűrű a kapcsolati háló, a szülőktől leveleket nem tartalmaz a gyűjtemény, de levelezésükről tudunk a többiek megírt információi alapján. Írtak egymásnak a családtagok fontos családi eseményekről, keresztelésről, gyerekszületésről, házasság, udvarlás kapcsán. Betegségben is jelen voltak egymásnak. Találunk információt hitükről, vagyoni helyzetükről.

Nem volt célom korpépet adni, emberi hozzáállásokra, a kitartásra, az egymást támogató jelenlét meglétére szerettem volna elsősorban rámutatni. A családi hierarchia tükörtisztán jelen van. Az apa halála felbontja a családi békét és nyugalmat. A megoldás tisztán a férfiak dolga. Az asszonyok támogató jelenléte fontos.

Érdekes, hogy a legtöbb megjegyzés, figyelmeztetés, óvás, törődés, kritika Weisz Theodort érinti, aki később a nagy vagyon örököse s a nemesi rang hordozója lesz.

Befejezés

A család nagysága és szerkezete keveset változott a 19. században. A háztartások átlagos létszáma a rendelkezésekre álló adatok szerint Magyarországon 1890-ben átlagban 4,5 főből állt. (Tomka 2020) Változások a 20. század folyamán következtek be. Csökkent a háztartásban együtt élők száma, illetve egyszerűsödött a családok és háztartások szerkezete. 1930-ban hozzávetőlegesen 3,9 főből tevődött össze egy tipikus

háztartás, 1949-re pedig az átlag tovább csökkent 3,6-ra. A háztartásban egyre kevésbé voltak jelen más rokonok. (Tomka 2020)

A 19. században a családi közösséget a patriarchátus jellemzi, emellett igen erős a nemek szerinti munkamegosztás, a termelőmunka, és a családi otthon helye egybeesik. A 20. században megváltoznak a családi szerepkörök. A merev patriarchális viszony oldódik, egyre inkább érvényesül az egyén joga és autonómiája. Emellett a családok intimítása nő, egyre nagyobb szerephez jutott a házastársak közötti érzelmi kapcsolat. A gyermekek oktatása és nevelése egyre inkább a családi élet középpontjába kerül. Megváltozik a nők társadalmi helyzete. S ezzel a házastársak között új, a korábinál egyenlőbb kapcsolatok alakulnak ki.

Az utóbbi négy száz év családtörténetének legszembetűnő vonása a 20. században a gyermek iránti figyelem úgyszólván folyamatos növekedése volt. A hagyományos patriarchális rendszer helyett létrejön a gyerekközpontú család.

Irodalom

- Bató Szilvia 2009. Csecsemőgyilkosság és gyermekkitétel a magyar és osztrák büntetőjogtudományban a 19. század első felében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, 72, 3–46. p.
- Borbély Judit 2011. A bábaság története Magyarországon a 18. század végétől a 20. század elejéig. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/muzeumok/mamutt_evkonyv_11/pages/019_a_babasag.htm
- Gaál Izabella 2006. A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle*, VII.
- Illyés Endre: Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI–XIX. sz, Debrecen,
- Magyar Balázs Dávid 2017. Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életről *Confessio*, 4.
- Dr. Magyary Kossa Gyula 1940. *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténet köréből*. Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó, Magyar orvostörténeti adattár (II), 167–168. p.
- Rajkó Andrea: 2022. Egyszerre véd és megfojt, Beszéljünk a tabukról. <https://wmn.hu/wmn-life/56739-egyszerre-ved-es-megfojt-beszeljunk-a-taburol>
- Svégel Fanni 2018. *A bábamesterség átalakulása a XX. század közepén*. Budapest–Kaposvár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, Néprajzi Intézet.
- Takács Szűcs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*.
- Tomka Béla 2020. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, Osiris Kiadó és Szolgáltató Kft.
- Ujváry Zoltán 1993. *Születéstől a halálig*. Debrecen, A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi tanszékének kiadványa.
- Ujváry Zoltán 2002. *Gömöri magyar néphagyományok*. Herman Ottó Múzeum.
- Varga Imre 2008. *Református kiskaté*. Komárom, Szlovákiai Református Egyház.

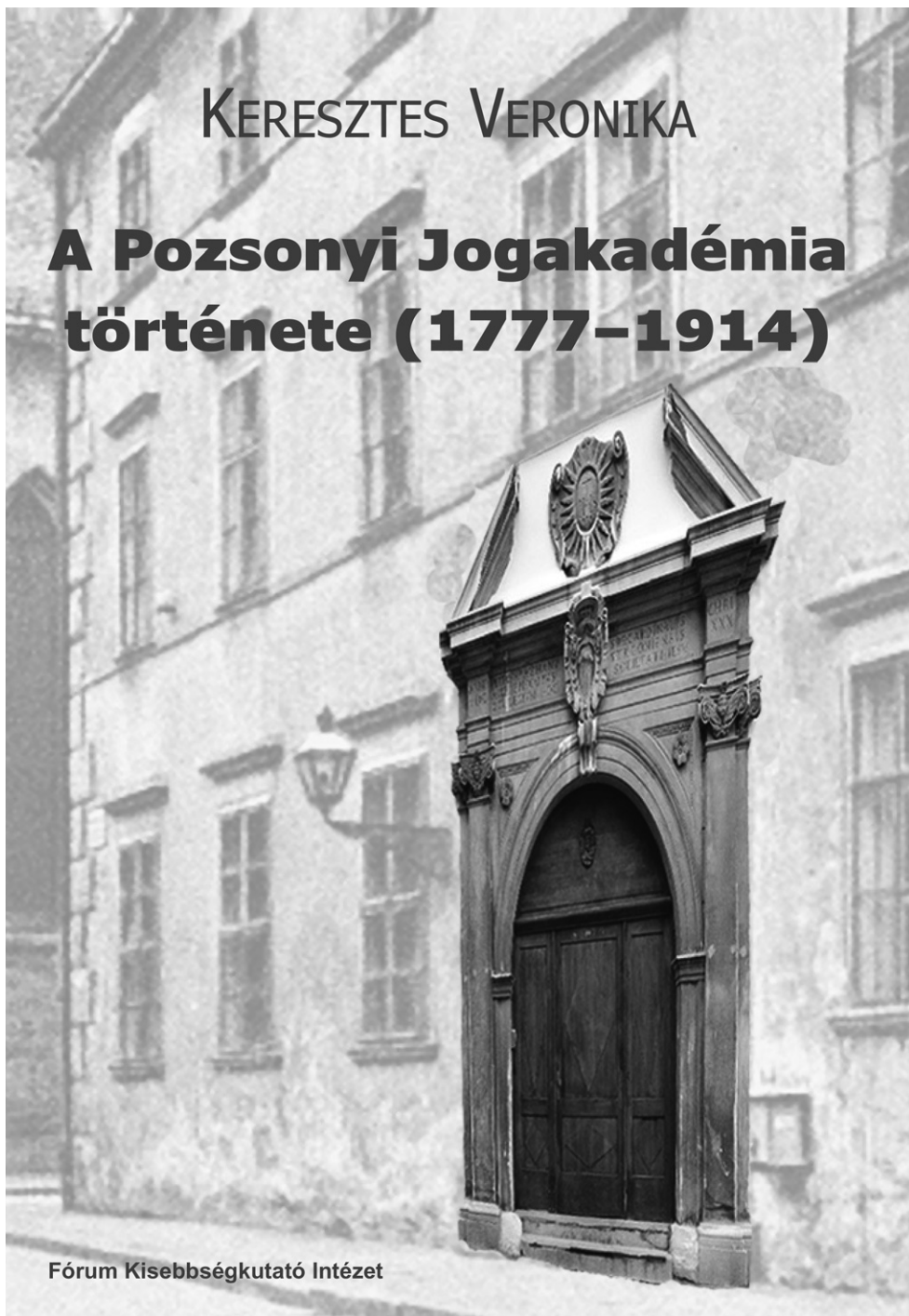
SZILVIA SZABÓ

ALL OUR KNOWLEDGE COMES FROM FAMILY

If we listen carefully, we can draw from our heritage, from all that our ancestors, women, men, girls, and boys, have left us. From their stories and their destinies. The documents uncovered, church records, archival materials, court records and family correspondence, offer a glimpse into the life of a community based on a supportive customary system, but also a record of the lives of individuals who were excluded from and stigmatised by their communities. Birth, marriage, and death are important landmarks in the life of a family. The presence or absence of a supportive, helping community is crucial in all cases. Having worked with a variety of source materials, the language of these, the pitiless tone of court records, the impartiality of church minutes, the intimacy of personal correspondence, all convey a message. Bakó Ferenczné Török Zsuzsanna, the wife and later widow of the former Reformed Christian pastor of Gömörhorka (Gemerská Hôrka), was my great-grandmother on my mother's side. This headstrong and indomitable woman was the main inspiration for writing this work.

KERESZTES VERONIKA

A Pozsonyi Jogakadémia története (1777–1914)

Fórum Kisebbségkutató Intézet

GAUČÍK ISTVÁN

„Az ország egyik legrégebb és legéletrevalóbb egyesülete”

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének tevékenysége és társadalmi szerepe (1861–1918)¹

ISTVÁN GAUČÍK

“One of the Country's Oldest and Most Vibrant Associations”. The Activity and Social Role of the Pozsony Winegrowers' Association (1861–1918)

Keywords: Pozsony; Pressburg; Bratislava; civil forms of self-organisation; German vine-growers and wine merchants; viticulture; the Pozsony wine; the Pressburg wine

A polgár és a polgárosodás fogalmai a magyar historiográfiában máig homályosak maradtak. Valójában a kutatók nézetei, elképzelései vetítődnek rá az egyes társadalmi csoportokra, és ezek, mivel részletesebben nincsenek körülhatárolva, a tudomány és a publicisztika területeiről a politikai diskurzus mezejére is átkerülhetnek, átszivároghatnak. Az újabb magyar társadalomtörténet inkább egy-egy város példáján a jellegzetességek boncolgatására és nem a nyugati polgársággal kapcsolatos hasonlóságok és különbözőségek vizsgálatára összpontosít. (Klement 2006, 193–194. p.)

A 19. századi pozsonyi polgárság történetének újabb kutatásai során is a sajátosságok, például a felekezeti hovatartozás, identitásalakulások, egyéni és familiáris életstratégiák, társadalmi pozíciók és vállalkozói, adományozási attitűdök, illetve a szociológiai indíttatású viselkedési formák kerültek a történelmi figyelem előterébe.

1 A tanulmány a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) a következő kutatási program keretén belül készült: VEGA č. 2/0069/21 *A polgárság szerepe a rendi és a polgári társadalom modernizációs folyamataiban* (Táto práca vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0069/21 *Úloha meštianstva v modernizačných procesoch pri prechode od stavovskej k občianskej spoločnosti [Uhorsko a Slovensko 1780–1918]*, riešeného v Historickom ústave SAV). A címben található idézet Drucker Jenőtől származik, aki az 1902-es pozsonyi szőlészeti és borászati kiállítással foglalkozott. *Köztelek*, 1902. november 5. 88. sz. 1734. p. A tanulmányban a pozsonyi szőlőgazdák és a szőlőművelő egyesület tisztviselőinek a neveit eredeti német alakjukban használom.

Önmagában a rendiségen belül a régi polgárság és annak „átnövése” (avagy éppen a diszkontinuitás problémája) a modern polgárságba Pozsony tekintetében még nincs kellőképpen tisztázva. (Vö. pl. Tóth 2009; Francová 2010, 117–156. p. A régi és az új polgárság terminológiai kérdéseiről: Bácskai 2006.)

A polgár fogalma – szinte rögzült definícióként – szorosan összekapcsolódik az egyesületi étellel, annak százféle típusával, finom árnyalataival, melyekben nem passzív szemlélődő volt, hanem tevékeny, kezdeményező személyként jelent meg. A modern szakmai jellegű egyesületeket, mint a társadalmi önszerveződés formáit, lát-szatra egy kétarcúság, azonban hatékony funkcionalitás jellemezte. A városi „hatalmi” pozíciók és a gazdasági szerepkörök biztosítása végett, gyakran vállalkozói tevékenységeket felkarolva, szűkebb csoportérdekek fórumaiként és érdekérvényesítő eszközeiként is megjelentek. A másik oldalon azonban a városi közösség irányába nyitott tagsággal rendelkeztek és közszolgálati szerepeket vállaltak fel (adományozás, szegényügy, iskolai támogatások). (Mannová 1999, 200. p.) Bár Pozsonyban a 19. század elején számos világi és egyházi alapítvány, szakmai jellegű, szociális irányultságú, főképpen az árva- és szegényügyet támogató polgári egyesület működött, az igazi virágkort mégis a kiegyezés után számíthatjuk. (Kušniráková 2019, 220–254. p.) Elena Mannová szerint a pozsonyi városi egyesületek tagságát a középrétegek alkották. Közéjük sorolta a kézműveseket, kereskedőket, értelmiségieket, hivatalnokokat és a vállalkozókat. Többségében német és magyar tagokról beszélhetünk, ezért a pozsonyi egyletek német, magyar vagy német–magyar jellegűek voltak. (Mannová 1995, 116. p.)

Joggal állíthatjuk, hogy ezek a polgári önszerveződési formák a multinacionalitás és etnikai dominancia, vagy a polgári és nemzeti identitás hatóerői között mozogtak, oscilláltak. Társadalmi szempontból további funkciókat is elláthattak: a nemzeti identitás erősítői lehettek, de az asszimiláció eszközeivé is válhattak.

Ez a tanulmány Pozsony 19. századi történetének egyik meghatározó szakmai társulásával, a német szőlőbirtokosokat és borkereskedőket tömörítő Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületével (Pressburger Weingärtnerverein) foglalkozik. A kézirat megszületését több impulzus váltotta ki, elsősorban a szlovák és a magyar historiográfiákon belül a korabeli közgazdasági, főképpen a szőlőtermeléssel és borászattal, valamint az értékesítéssel összefüggő diskurzus vizsgálatának háttérbe szorulása, a pozsonyi szőlőbirtokosok önszerveződési formáiról alkotott felszínes vélemények burjánzása, és nem utolsósorban az irányadó, a szőlőművelés minőségi javításával foglalkozó borászati személyiségek pályafutásának s tevékenységének a feltérképezése. Ők pedig igencsak kötődtek Pozsonyhoz, sőt szakmai karrierjük egyik igen fontos állomásának tekinthetjük az itteni működésüket. Rá szeretnék mutatni még az egyesület országos szinten betöltött fontos, sőt számos esetben kezdeményező szerepére és azokra a funkciókra (érdekvédelem, filoxéra elleni harc, utánpótlásnevelés, reprezentációk), melyeket a helyi társadalomban betöltött.

Pozsony mint regionális központ

Pozsony és tágabb környéke a történelmi Magyarország egyik éghajlatában, természeti földrajzában tagolt, de társadalmi és gazdasági szerkezetében sajátos, nemzetiségileg kevert, szellemi-kulturális kincsekkel gazdag tájegysége volt, és máig őrzi értékeit, sőt mindig rejteget felfedezni való történelmi és kulturális emlékeket.² A város a Porta Hungarica szomszédságában, határőrző feladatokkal, régi és fontos nyugat-európai irányú távolsági kereskedelmi utak metszéspontjában feküdt, ugyanakkor a történelem folyamán a népek és kultúrák találkozási helye volt. (Šedivý–Štefanovičová 2012.)

Pozsony és vonzáskörzete már az Árpád-kortól a regionális gazdasági növekedést és általában az agrárium fejlődését számos fontos ágazattal serkentette-támogatta, köztük a szőlőtermeléssel és a rá épülő borkereskedelemmel. A város a 13. században területileg korlátozott vámmentességgel bírt, és nem tartozott a gazdaságilag privilegizált városok közé. Gazdasági jelentősége majd csak a 14. századtól kezdett növekedni (kereskedelmi kiváltságok, vásárjog). (Skorka 2004, 434. p.) A középkortól, először említve 1369-ben, harmincadhelyként is működött, tehát az osztrák, délnémet és cseh-morva területek felé irányuló magyarországi kivitel fontos csomópontját, a „külföldi forgalomnak göczpontját”³ találhatjuk itt. (Pach 1990, 61–62. p.)

A vállalkozó pozsonyi polgárok, akik számára a harmincadfizetés pénzügyi terhet jelentett, és mentesülni szerettek volna alóla, a századra elérték, hogy zálogba, majd bérletbe vegyék a városukbeli harmincadot. (Pach 1990, 61–66. p.) A 16. század közepén a nyugatra irányuló magyar kiviteli forgalom és a behozatal túlnyomó többsége bonyolódott le az északnyugat-felvidéki harmincadhivatalokon keresztül. Ezek közül éppen a fiókjával együtt a pozsonyi bírt a legnagyobb jelentőséggel, hiszen fontos szerepet játszott a szarvasmarha-kivitel és a posztóbehozatal tekintetében. (Kováts 1902; Ember 1958, 334–336. p.)⁴ A nagykereskedő, szőlőbirtokokkal is rendelkező pozsonyi

2 A szőlőtermelés tekintetében a Kis- és a Fehér-Kárpátoknak mint erdős középhegységnek a vonulata volt meghatározó, mely vízválasztót alkotva a pozsonyi és a bécsi medence között, a lokális éghajlati viszonyokat, főleg az erősebb északi szeleket szabályozta, és sajátos vízrendszert alakított ki: „harántvölgyei” két ellenkező oldalra vezetik el a vizet. Ez a hegység déli-délnyugati fekvésével a szőlőtelepítések számára kedvező földtani összetételt biztosított, mert a talaj szétmálló gránitot és dioritot tartalmazott, melyek még agyaggal és kvarcpalával keveredtek, illetve a sík területeken a lösztalaj volt jellemző. A helyi klíma enyhének volt tekinthető, kevésbé zord telekkel, elenyésző jégkárokkal (ellenben főleg a szőlőket megviselő májusi fagyokkal), megfelelő csapadékkal, így kedvező körülmények alakultak ki a hegység keleti és nyugati oldalán a szőlőtermelés számára. Ortway 1899, 178, 180. p. A földtani jellemzőkre: Ortway 1904, 1–9. p.; Drucker–Molnár 1905, 22–23. p.; Horusitzky 1917. Pozsony megye vízrajzi topográfiájához: Ortway 1882.

3 Domanovszky 1916, 54. p.

4 A pozsonyi harmincadhivatal bevételeinek alapos elemzésére Zimányi–Prickler 1974, 79–201. p.

cégek gazdasági erejét mutatja például, hogy a 15. század közepén sikerült bérbe venniük a nyugati irányú harmincadhivatalokat, és bizonyos fokig monopolizálták a tágabb régió kereskedelmét. (Kubinyi 1994, 5. p.) A város ennek a gazdasági háttérnek köszönhetően a 15–16. század folyamán a tágabb, nyugat-magyarországi régió, főképpen az osztrák örökös tartományokba irányuló magyar szőlőkivitel fontos szereplőjévé vált. (Bad'urík 2016, 49. p.) A város méltán tekinthető a Magyar Királyság egyik legfontosabb kereskedővárosának.

A pozsonyi polgárok társadalmi és gazdasági befolyását nagyban elősegítette, hogy a hosszabb-rövidebb időre alakított kereskedőtársaságok mellett kiterjedt osztrák és délnémet rokonsági és üzleti kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, ugyanakkor szorosan függtek a délnémet kereskedőtől is. (Kováts 1903, 95–96. p.) H. Németh István szerint ez a város „regionális szerepkörén túl interregionális funkcióit is erősítette”. (H. Németh 2018, 172–175. p.)⁵ A város az oszmán hódítás, majd Buda eleste után mint fontos rezidencia-központ értékelődött fel, és a nyugat-magyarországi régió egyik legjelentősebb politikai és gazdasági központja lett. A Kisalföld északi részén fontos felvevőpiacot is jelentett. Pozsony középkori „másodhegedűs” szerepe az ország társadalmi és gazdasági életében, előrehaladott városiasodása, az egykori hoszpeszek, a német polgárság innovációs szerepe, Bécs és az osztrák tartományok közelsége együttesen közrejátszottak abban, hogy az egykori királyi székhely, Buda politikai és államigazgatási szerepköreinek egy részét átvegye és azokat megőrizze a 18. század végéig. (Pálffy 2013, 3–75. p.)

Vagyon és presztízs

A szőlő- és borgazdálkodással foglalkozó pozsonyi német polgárok frank-bajor gyökerekkel rendelkeztek. Gazdálkodási módszereik magasabb szintűek voltak, mint a paraszti szőlőműveseké. (Gulyás 2012, 159. p.) A középkorban a pozsonyi német lakosság munkamegosztási rendszerében a növénytermesztésen belül a szőlőtermelés volt a legjelentékenyebb ágazat, és a kereskedelem mellett a másik legfontosabbnak tekinthető.

Pozsony szabad királyi városának polgárai már a 12–13. században kiterjedt szőlőtelepítéssel, -termeléssel és -értékesítéssel foglalkoztak, melyeket az uralkodók által kibocsátott városi privilégiumok szabályoztak, nyújtottak adómentességet vagy a régebbi szokásjogot szentesítették.⁶

5 Pozsony gazdasági kapcsolathálóival, a vállalkozók banki és kereskedelmi ügyleteivel, a délnémet kereskedőházak hiteleivel és Bécs meghatározó szerepével többen részletesen foglalkoztak: Kováts 1914; Majorossy 2012, 188–201. p.; Skorka 2012, 301–310. p.; Tózsarigó 2014.

6 Drucker Jenő borászati szakértő, a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének igazgatója 1905-ben súlyához méltón értékelte a pozsonyi borkultúra jelentőségét a magyar borászat és szőlőtermesztés fejlődésében, és a város német nevét – minden bizonnyal a szakma

A szőlőbirtok társadalmi jelentőségét bizonyította, hogy szabadon eladható és örökíthető volt. A feudális kori piaci rendszer egyik kiemelt vagyontárgyaként jelent meg, hiszen bérbe lehetett adni. A vagyonosabb polgári rétegek mellett a szegényebbek kapásoként, napszámosokként, fuvarosokként találtak megélhetést a szőlőművelésből.⁷ Másik oldalon a városgazdaság fontos elemét és jelentős bevételi forrását jelentették a városi tulajdonban levő szőlőbirtokok. Ezek hatósági felügyeletét, a szőlők állagának ellenőrzését vagy éppen a szőlőmunkások bérezését a hegymester (Perigmeister) látta el.⁸

Pozsony jelentős terjedelmű szőlőkkel rendelkezett a kis-kárpátoki régióban, nevezetesen Bazin, Szentgyörgy, Modor, Dévény és Récse települések határában is. A város emellett földesúri joggal Lamacs és Pozsonyszőlős falvak bortizedét is bírta, a bormé-

szertetetétől is áthatva, sajátos etimológiai értelmezésben, tévesen – „sajtó-várnak” (Pressburg) fordította, mely szerinte utalt a hely régi bortermelő hagyományokra, egy biztos: a gyökerek messzire nyúlnak vissza a távoli, írott forrásokat nélkülöző történelmi időszakokba is, de Ortvy szerint legalább a korai középkorba. Tózsá-Rigó Attila szerint az első írásos adat a pozsonyi szőlőről 1246-ból származik. Jozef Baďurík egy 1209-es keltezésű oklevéllel bizonyítja a pozsonyi szőlő legrégebbi említését. Ortvy, egy másik munkájában, a várostörténetiben feltételezi a római kori szőlőművelést vagy legalábbis a – már nem azonosítható – nyomait: „Szőlőművelés tekintetében a XV-ik század szőlőművelői kétségtelenül egy már igen régi múltra tekinthettek vissza, mert komolyan alig vonható kétségbe, hogy a pozsonyi hegylejtők szőlőművelése nem igen ifjabb az alsóausztriai Dunahegység lejtőinek szőlőművelésénél, mely pedig visszanyúl az V. századba. Abban a nagy szabadalomban, melyet III. Endre király 1291-ben Pozsonynak adott, régi és újonnan keletkezett vagy keletkezendő szőlőkről szól, mi szintén egy régi szőlőművelési gyakorlatra enged következtetni.” Pozsony dualizmus kori magyar nemzeti narratívájában egyébként található egészen toleráns múltértelmezés is, mely a szőlőművelés német és szláv/szlovák hagyományát számontartotta: „Mi pedig – jöllehet sokan merőben barbár, vagyis nagyobb kultúra nélkül szűkölködő területnek tekintik Pannóniának a Dunától északra levő vidékét – szívesen hisszük el, hogy városunk tőszomszédságában nemcsak az ókorban, hanem a »sötét« középkor végén is voltak – germán, majd szláv – szőlőművesek és bortermelők.” A korszak pregnáns szakmai véleménye, mely a Pozsonyi Szőlőművelő Egyesülethez kapcsolódik és Ortvy nézetével lényegében korrespondeál, így hangzik: „Vájjon hát mióta is termelnek Pozsonyban szőlőt? Erre a válasz egész határozottan csak az lehet, hogy: amióta Pozsony város létezik.” A szomszédos Burgenland szőlőműveléséről az első történelmi adat 844-ből származik, de a kutatók a szőlőtermesztés hagyományát a római korra vezetik vissza. A szlovák historiográfia a kelta előzményeket emeli ki, mikor a mai Pozsony és Dévény helyén nagy kiterjedésű kelta oppidum létezett. Vö. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1911. november 26. 271. sz. 2. p.; Ortvy 1908, 73. p.; Vö. Drucker–Molnár 1905, 22. p.; Ortvy 1899, 183. p.; Baďurík 2000, 8–9, 10. p.; Tózsá-Rigó 2006, 204. p.

7 Kažimír 1986, 186. p.; Tózsá-Rigó 2009, 33. p.

8 Király 1894, 241, 407. p. A hegymester először 1450 körül jelenik meg a forrásokban. A 19. század végén négy hegymester látta el ezeket a feladatokat. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1896. március 1. 51. sz. 2. p.; Borászati Lapok, 1902. október 12. 41. sz. 765. p. Az 1804-es utasításokat lásd Archív mesta Bratislavy (a továbbiakban AMB), Magistrát mesta Bratislavy (a továbbiakban MMB), inv. č. 12011, 3 folia, 67.

rési jogokat bérlőknek adta ki. A városi bevételek között található a borpénzt is (Weingeld). A pozsonyi városi tanács, hasonlóan a többi legnagyobb szőlőtermeléssel és borkereskedéssel foglalkozó magyarországi városhoz, szigorúan szabályozta az idegen borok behozatalát, azokra városi fogyasztási adót vetett ki, valamint a raktározásukért is adót, ún. Niederlagsgeld-et rótt ki. A szőlőhegyek után a város hegyvámot (Weggeld) szedett.⁹

A 15. században a városi lakosság nagy hányada, kb. 60–70%-a valamilyen módon, tulajdonosként, borkereskedőként vagy a szőlőműveléssel összefüggő szakmák (vincellérek, kapások, alkalmi szüreti munkások, fuvarosok, hordó-, kocsi- és szerzőkészítő iparosok) képviselőiként kapcsolatban voltak ezzel a gazdasági ágazattal. Tózsza-Rigó Attila szerint ez nem jelentette a város gazdasági profiljának gyökeres átalakulását, egy agrárjellegű település kialakulását, sőt kutatásai alapján vált nyilvánvalóvá, hogy a pozsonyi szőlőtermelést piacorientáltak, „egy adott termékfajta előállítására specializált »városi iparágnak« tekinthetjük”. (Tózsza-Rigó 2009, 35. p.)¹⁰

A polgári és nemesi státusú lakosoknak fontos bevételi forrását képező, nagy népszerűségnek örvendő, egyben a tőkefelhalmozást is lehetővé tevő szőlőbirtok a státuszszimbólum szerepét is betöltötte. (Baďurík 2016; Szende 2004, 77–85. p.)¹¹ A pozsonyiak ezért szinte „versengve” vásároltak nemcsak szűkebben pozsonyi, hanem jó minőségű récsei, bazini, grinádi és limbachi szőlőültetvényeket is.¹² A szőlőbirtok és a borkereskedés a városi elitek kiválasztódási folyamatában is szerepet játszott. Hangsúlyozandó az is, hogy a városi gazdálkodás számára nagy jelentőséggel bírt a bormérési engedélyek kiadása a bérlőknek (Bestandwirt), akik száma a 19. század első felében mindjobban növekedett, és a tehetősebb polgárság soraiból rekrutálódtak (pl. köztük található Georg Tesztory, Jakub Weinstabl kereskedőket, vagy a város tár-

9 Király 1894, 236. p.; Sas 1973, 158. p. Pozsony vármegye szőlőterületének történetileg egyik legjelentősebb és legnagyobb kiterjedésű részét éppen Pozsony városának a területén található szabad társulás volt, mely saját vagyonnal bírhatott és szorosan kötődött a katolikus egyházhoz. Gazdasági érdekeket nem karolt fel. Az egyesület 1911-ben közölt történetértelmezése szerint: „A XVIII. század végén a szőlőtermelőknek vagyis a kapás-czéhnek, melynek a Ferenczrendiéknel confraternitása volt, s mely egy-egy magyar és német egyenruhás polgárszázadot állított.” A Špiesz által közölt céhszabályzatok között nem található a szabályzatuk. Tózsza-Rigó Attila ellenben céhnek tekinti. Špiesz 1978; Tózsza-Rigó 2006, 207. p.

10 A középkori gyökerű pozsonyi kapásceh valójában nem tekinthető hagyományos céhnek, talán inkább szabad társulás volt, mely saját vagyonnal bírhatott és szorosan kötődött a katolikus egyházhoz. Gazdasági érdekeket nem karolt fel. Az egyesület 1911-ben közölt történetértelmezése szerint: „A XVIII. század végén a szőlőtermelőknek vagyis a kapás-czéhnek, melynek a Ferenczrendiéknel confraternitása volt, s mely egy-egy magyar és német egyenruhás polgárszázadot állított.” A Špiesz által közölt céhszabályzatok között nem található a szabályzatuk. Tózsza-Rigó Attila ellenben céhnek tekinti. Špiesz 1978; Tózsza-Rigó 2006, 207. p.

11 Az 1869-es szőlőbirtok-összeírásra: AMB, MMB, 720. doboz.

12 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. december 13. 286. sz. 2. p.

sadalmi életében fontos szerepet játszó, jótékonyági egyleteket és magát az első helyi takarékpénztárt kezdeményező Ballus Pált). (Király 1894, 120–125. p.; Sas 1973, 80–85. p.)

„A pozsonyi bor mindenfelé a legjobb hírben állott”¹³

Sas Andor, Pozsony 19. század eleji társadalom- és gazdaságtörténetének jeles kutatója szerint, a pozsonyi borok könnyűek voltak, és az itteni szőlőművelés legfőbb törekvése a mennyiségi eredmények elérése volt. Ugyanakkor a pozsonyi polgárok kedvelték a tüzesebb, így a récsei vagy a baranyai borokat is. (Sas 1973, 151. p.) Meg kell jegyezni, hogy a borpárlatok, pezsgőborok, likőrök elterjedése a pozsonyi országgyűlések által gerjesztett forgalommal állt szoros összefüggésben, de a minőségi ürmösbor már a 15. században a pozsonyi borkereskedés kedvelt árucikkévé vált. A pozsonyi importborok közé a felsőbb társadalmi osztályok által kedvelt malvázia és tramini fajtákból készült borok tartoztak.¹⁴ (Ortvy 1908, 76–77. p.)

Majd három évtizeddel Czilchert Károly lényegre törő, de földtani, vegyszeti és közgazdasági kutatásokon alapuló véleményét követően, melyben egyébként a szőlőbirtokosok kapzsiságát is ostromozta és arra vezette vissza a minőségcsökkenést, Ortvy Tivadar fogalmazta meg újból, a kritikai súlypontokat áthelyezve a jelenbe. Eszerint a középkori pozsonyi borok minőségileg jobbak voltak – egyrészt fogyasztásra könnyebbeket, eltartásra nehezebbeket termeltek –, mint a 19. század végi, 20. század eleji borok, melyek véleménye szerint földízűek voltak, hosszabb ideig nem álltak el, és bagaria íz is jellemezte őket. (Ortvy 1908, 75–76. p.)¹⁵

Az első és egyben utolsó pozsonyi borvitát, a helyi bortermelés minőségével kapcsolatos problémákat tehát Ortvy Tivadar robbantotta ki, illetve teremtett ennek a kérdésnek sajtónyilvánosságot. A város történetének máig megkerülhetetlen kutatója – minden bizonnyal a finom borokat is kedvelő történész – történeti adatok, a bortermelővel folytatott beszélgetések és terepszemle alapján jutott arra a következtetésre, valljuk be, inkább elméleti gondolatig, miszerint a pozsonyi borok a századok folyamán a minőségüket veszítették: „A mai pozsonyi bor minőségre nézve nem áll a hazai borok sorozatában a kiválók közt. Csakúgy középközepes (sic!) hely illeti meg a jó és rossz borok közt. Még a szomszéd szentgyörgyi, bazini, récsei, modori, vajnori, grinádi borokkal sem mérkőzhetik. A pozsonyi bor két fő tulajdonsága, hogy földes ízű és hogy nem

13 Ortvy 1908, 74. p. A fejezetben jelzett probléma részletesebb körülményeit Veres István cikke inspirálta. <https://pozsonyikifli.sk/milyen-volt-a-pozsonyi-bor/>

14 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. november 9. 258. sz. 1. p.

15 Az első komoly kritikára Czilchert 1873, 125. p. Az 1870-es években egyébként számos alkalommal merült fel a pozsonyi és környékbeli borok kezelésével és tárolásával kapcsolatos vita, valamint a mennyiségi szempontok előtérbe helyezése körüli polémia. *Borászati Lapok*, 1876. szeptember 10. 17. sz. 198–199. p.

tartja magát. Ezt pozsonyi jóhírű bortermelők és borkereskedők sem tagadják. A historikusra nézve pedig e valóság annál meglepőbb mivel hiteles történeti feljegyzések alapján kétségtelen, hogy a pozsonyi bor évszázadok előtt a legjobb hírnek örvendett.¹⁶ A középkori jó pozsonyi bor jó árért kelt el, a termelőknek busás hasznot hozott; külföldi királyi udvarok és egyházi méltóságok kedvelték és vásárolták. A helyzet azonban annyi évszázad elteltével megváltozott, tarthatósága és ezzel a minősége jelentősen csökkent, és a többéves borokat már más borokkal kellett vegyíteni. E jelenség mögött egyrészt földtani változásokat sejtett (a termőtalaj kimerülését), másrészt a megváltozott, tömegtermelésre átállt modern szőlőművelési eljárásokat. Éles cezúrát vont. Régen, a 15. században, a szőlő ambíció és büszkeség volt, az utódok „tartottak a renoméra”, az öröklött szőlőbirtokot megbecsülték, ez pedig a minőségi bortermelésben tükröződött vissza, ami pedig növelte a szőlőbirtokos polgárság tekintélyét. Az új kor azonban a mennyiségi termelést helyezte előtérbe, ami a szőlőfajták megváltozásához vezetett, és presztízsvesztéshez. A sokáig meghatározó zöldmuskotály és cirfandli háttérbe szorult és a „levesesebb”, kiadósabb fajok kerültek előtérbe. Ortway lándzsát tört amellett, hogy a pozsonyi gazdák térjenek vissza a történelmi gyökerekhez, és állítsák helyre megtépázott renoméjukat.¹⁷

A válasz sokáig nem váratott magára. Cikkére egy gyakorlati szakember, egyben szaktekné és borgazda, a legnevesebb pozsonyi szőlőbirtokosok egyike, Vetter K. Pál válaszolt.¹⁸ Szavai annál súlyosabban estek latba, hogy szőlészeti felügyelőként és a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének a választmányi tagjaként is működött.¹⁹

Vetter sérelmezte Ortway állításait, „jogtalanak” és „igazságtalanak” érezte őket, és ha rejtve is, de elfogultsággal vádolta, persze ezt a másik fél tagadta. Ortway hitt abban, hogy a történelem tanítómestere, vagy legalábbis segítője lehet a szőlőgazdáknak: „A jelennek kialakulása száz és ezer kérdésben, mező- és közgazdasági kérdésekben kivált, a múlt viszonyaiból kapja igazi megfejtését.” A gyakorló gazdasz azonban

16 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. november 9. 258. sz. 1. p.

17 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. november 9. 258. sz. 1–2. p.

18 Vetter K. Pál, szakíró, szőlészeti szakember pozsonyi születésű volt. A soproni városi János-szőlőtelep igazgatója. A *Borászati Lapok* munkatársa. A pozsonyi vincellériskola tanára volt 1898–1908 között. Sopronban indította el a *Westungarischer Weinbergsbote* című német nyelvű lapot 1897-ben, mely havonta kétszer jelent meg. Rá egy évre szőlővárosába költözött, és a lap a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének lett a szakközlönye. 1908-ig jelent meg. A tanulmány írásakor, a koronavírus-járvány újabb hulláma alatt sajnos nem férhettem hozzá a közlöny évfolyamaihoz, mely az egyesület tevékenységét is taglalja. Pozsonyi közgyűjteményekben nem található, de az Országos Széchényi Könyvtár folyóirat-gyűjteményében kutatható. Vetter életrajzára részletesebben Borovszky 1904, 468. p.; *Borászati Lapok*, 1917. május 20. 20. sz. 205. p. Az egyesületi közlöny téves adatát lásd Chlup 1998, 96. p.

19 Vetter válaszcikkéhez, mely a *Westungarischer Weinbergsbote* 1902. novemberi számában jelent meg, nem tudtam hozzájutni. Véleményét Ortway reakciói alapján rekonstruáltam. Lásd *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. november 23. 270. sz. 2. p.

nem látta a historiográfia jótékony szerepét, Ortway vélekedését hibásnak tartotta, egyszerűen nem megalapozott okoskodásnak. Állította, hogy a pozsonyi borok igenis jó minőségűek, és más borfajták javítására is használják őket. A történész ellenben azzal is érvelt, hogy a fogyasztók éppenséggel nincsenek jó véleménnyel a borokról, szemben a Vetter köréhez tartozó borászokkal és borkereskedőkkel, és fűzzük hozzá, ezzel sejtette azt is, hogy a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete partikuláris érdekeket követ. Ortway azonban figyelemreméltó újító szándékokat is megfogalmazott: a kimerülőfélben levő talajterületeket földtani-vegyészeti vizsgálatoknak kellene alávetni, és azokból levonni a tanulságokat. Rámutatott a klimatikus viszonyok megváltozására is, hiszen a „légköri agentiaik tetemesen változtak évtizedek során”. A Kis-Kárpátok erdőirtásai következtében a hideg északi szelek már közvetlenül érték a szőlőültetvényeket.²⁰

Ortway véleménye jobbító szándékkal született, és a pozsonyi bor ugyan már országosan nem játszhatott „vezérszerepet” Magyarországon, ám a helyi szőlőtermelők tapasztalata, a borkereskedők kiterjedt kapcsolatrendszere, a vincellériskola és szakembergárdája²¹ és általában a borkultúra fejlettsége továbbra is előkelő helyet biztosított neki nemcsak a hazai piacon.

A visszaesés azonban az 1870-es évektől, elsősorban a külföldi kivitel tekintetében, nem utolsósorban a kedvezőtlen belgiumi és németországi kereskedelempolitikai konstellációk miatt is, kézzelfogható volt. A pozsonyi bor a nyugat-európai (főleg francia) borokkal nem volt versenyképes, és ebben egyetérthetünk Ortwayval. Kivitelre egyébként is csak a régió borállományának kb. egyharmada volt alkalmas. (Czilchert 1873, 147. p.)²² Egy történelmi konstrukció és érvrendszer azonban ezeken mit sem változtathatott, ugyanakkor a helyi bortermelő és értékesítő elit szerint Ortway túlságosan élesen fogalmazott, szavai nem szakmai véleménynek voltak tekinthetők, melyeket szerintük alaposan gyengített az 1902-es pozsonyi borkiállítás sikere, országos elismertsége is.

20 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. december 13. 286. sz. 1–2. p. Czilchert Károly 29 évvel korábban még nem ilyen kedvezőtlen természeti viszonyokat talált: „A Kis-Kárpátok egész hegysége szép, kedves alkotású; tetői többnyire gömbölyded, hosszúkás kúpok. Az előhegyeket és domb-lejtőket, különösen a hegység délkeleti oldalán gyönyörű szőlők és gyümölcsösök foglalják el, egész Diósig; magát a hegységet szép lombfa erdők fedik, a legmagasb tetőkön fenyvesek is mutatkoznak.” Az éghajlati változások azonban előnytelen helyzetet teremtettek. Súlyosabbakká váltak a téli fagyok és a nyári melegek következményei. Czilchert 1873, 18. p.

21 Éppen Vetter K. Pál fejtett ki figyelemre méltó publikációs tevékenységet főképpen a *Borászati Lapok*ban és egyéb borászati folyóiratokban, illetve önálló tanulmányok szerzőjeként is ismert volt. Vetter 1900; Vetter 1901a; Vetter 1901b; Vetter 1903; Vetter 1904.

22 Németország, konkrétan Szászország régóta kedvelt kiviteli piaca volt a pozsonyi bornak. *Borászati Lapok*, 1859. szeptember 11. 37. sz. 295. p.

Alapítási történetek és szervezeti fejlődés

A szőlőbirtokosok csoportképződési folyamatát közös vagy hasonló szociális helyzetük váltotta ki, melynek kohéziós erejét a közös mentalitás és szolidaritás jelentette. A csoport/szervezet immár magasabb fokon volt képes a társadalmi-gazdasági funkciók ellátására, a célok megfogalmazására és az érdekek képviseletére. (Popelková 1999, 120. p.)

Pozsonyban az 1870-es években kb. 800 család foglalkozott szőlőműveléssel és élt belőle, a kortárs szerint átlagos egzisztenciákat teremtve („es ist der Vermögenstand derselben ein mittlerer, wenig Reiche, wenig sehr Arme”).²³ Piszatory Mór adatgazdag Pozsony-története méltán rögzítette a hosszú hagyományra visszatekintő szőlőművelés jelentőségét: „Az őstermelési foglalkozások közül e jelentékeny jövedelmi forrást kizárólag a szőlőművelés és a kertészet képezik.” A pozsonyi szőlőbirtokosok számát 870-re tette, melyek közül döntő hányadnak, 720 családnak, kb. 3 ezer személynek képezte az egyedüli megélhetési forrását. Nem volt elhanyagolható a szélesebb közgazdasági jelentősége sem a pozsonyi szőlőművelésnek, hiszen a megye északi szlovák településeiről évente kb. 3400-an jöttek napszámra, és egy tradicionális munkamegosztási rendszer keretein belül kiszámítható megélhetést, bevételi forrást találtak. (Piszatory 1891, 10. p.)

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete a város német szőlősgazdáit tömörítette és Pressburger Weingärtnerverein néven alakult 1861-ben, a helytartótanács a következő évben hagyta jóvá az alapszabályokat, és valószínűleg 1863-tól fejtett ki tényleges tevékenységet.²⁴ Székháza a Magas út 43. szám alatt volt. Első elnöke Christoph Wurm volt.²⁵

A pozsonyi városi közösség valószínűleg pozitívan fogadta a szőlőművelő polgárság önszerveződési formáját – legalábbis a *Pressburger Zeitung* lelkes cikke ezt sugallja –, és a társulási szellem újabb fontos példajaként tekintett rá. Wurm az 1863. február 2-i közgyűlésen – lokálpatrióta és patrióta gondolatokkal („unserem theuern Vaterlande Ungarn”) átszőtt beszédében – rámutatott az egységes fellépés hatékonyságában rejlő lehetőségekre, mely során a termelők érdekei is képviselve lesznek. Felvillantotta az elődök lelkiismeretes munkáját, melyre ők is támaszkodtak, és utalt egy fél évszázaddal korábbi, számunkra ismeretlen egyesületi összefogásra, mely kormányzati jóváhagyás elmaradása miatt végül nem kezdhetette meg a tevékenységét. (Eszerint a 19. század elején már felmerülhetett egy szőlőművelési egyesület terve.²⁶) Az újabb kísér-

23 Die Trauben-Ausstellung des Pressburger Weingärtnervereins 1873, 4. p.

24 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1901. február 26. 47. sz. 3. p.; Preßburg 1940, 79.; További kutatásoknak kell tisztázniuk az egyesület megalakulásának körülményeit és lefolyását, s azokat az impulzusokat, amelyek elősegítették a szőlősgazdák szervezeti megnyilvánulását.

25 Az első elnököt a jubileumi félszázados díszközgyűlésen említik. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1911. november 28. 272. sz. 3. p. A Wurm család későbbi leszármazottaira lásd <https://www.pammmap.sk>.

26 A pozsonyi Magyarországon, a Soproni Bortermelők Egyesülete (1852) után másodikként hozták létre a szakmai egyesületüket.

letet a városi tanács hathatós támogatásával már siker koronázta. Érdekes, hogy az egyesület alapfilozófiájának néhány eleme a 18. század filantróp törekvéseihez is kapcsolódott, miközben a vallásosság keretein belül maradt: az alsóbb, egzisztenciálisan sérülékeny néposztályok, árvák és özvegyek támogatása, továbbá a pauperizmus és az uzsora elleni küzdelem állt a programban.²⁷ Ezenkívül a fiatalok szakképzettségének az emelése, tehát az utánpótlás-nevelés is a feladatai közé tartozott.²⁸

Horváth Jenő, a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület titkára – félszáz év jótékony homályában – másképp értelmezte a szőlőművesek egyesületének a megszületését. Szerinte éppen a gazdasági egyesület játszotta egyfajta katalizátor szerepét a szőlőművesek talpra állásában. Azt állította, hogy a gazdasági egyesület 1861. évi szervezése a szőlőművesek egy általa közelebbről nem pontosított gazdasági körbe való bevonására adott ösztönzést, és így segítette egy új szőlőműves szervezeti forma megszületését.²⁹

27 *Pressburger Zeitung*, 1863. február 9. 31. sz. 3. p. Lásd még kivonatolt formában: *Wiener Kaufmannshalle*, 1863. február 14. 36. sz. 2. p. Adományozásra példa: *Pressburger Zeitung*, 1863. február 11. 33. sz. 3. p. A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete tevékenyen részt vett a város társadalmi életében. A farsangi bálokon a városi közép rétegek vettek részt. Ezeket adománygyűjtés végett szervezték a szociálisan rászorultak vagy a vincellériskola támogatására. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1905. december 31. 297. sz. 8. p.

28 Az egyesület kezdeményezte 1909-ben a 19. század vége óta működő Lónyay Menyhért-féle, a pozsonyi szőlőműveseket támogató tanulmányi alapítvány állami bejegyzését. Ennek kormányzati jóváhagyása – talán bürokratikus késedelmek miatt – még 1911-ben is késett. A támogatást bel- és külföldi tanulmányi utakra lehetett fordítani. A pályázó a szőlőművelést és pincegazdaságokat tanulmányozhatta. Őt az egyesület jelölte, és javaslatát Pozsony város törvényhatósági bizottsága hagyta jóvá. *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1911. július 8. 153. sz. 4. p.; *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1916. február 1. 27. sz. 5. p.

29 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1911. március 5. 53. sz. 2. p. Szükséges hangsúlyozni, hogy a Pozsonyi Szőlőművelők Pinceegylete (első magyar nyelvű megnevezése Pincetársulat, németül *Pressburger Weingärtner Kellerverein*) valószínűleg a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének a kezdeményezésére jött létre, ugyanis az 1873. szeptember 13-i közgyűlés tárgyalta az alapítás kérdését. A pinceegylet bár külön szervezetként működött, de szorosan együttműködött a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületével. Természetesen a két egyesület vezetőségében átfedések voltak. A Földművelési-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1874. március 17-én hagyta jóvá az alapszabályokat. A cégjegyzékbe 1874. augusztus 27-én jegyezték be, 1877-ben 10 ezer Ft alaptőkével rendelkezett. Névre szóló 200 darab 50 forintos részvényeket bocsátottak ki (ugyanakkor meghagyták az alaptőke 50 ezer forintra való emelésének a lehetőségét). A vállalat fő célja – az alapszabályok szerint – az volt, hogy borraktár által a pozsonyi borkereskedelem színvonalát emelje. Elnök: Paul Albrecht, igazgatósági tagok: id. Georg Fink, Theodor Zechmeister, Paul Falb. Az 1876-os adatok szerint az igazgatóságban a következők foglaltak helyet: Paul Falb elnök, egyben igazgatósági tag, Paul Sandtner pénztáros, Andreas Welsler, id. Georg Finck, Andreas Finck, Andreas Schrammel, Michael Dax. Borgazdáként bormérésekkel is rendelkeztek. A pinceegylet a 19. század végétől szövetkezetként működhetett. A Lőrinc-kapu utca 19. szám alatt bormérést üzemeltetett, a Ferenciek terén pedig borozót. Egészen 1945-ig fejtett ki tevékenységet. Vö. *Pressburger Zeitung*, 1873. szeptember 13. 210. sz. 2. p.; *A Buda-Pesti Közlöny Hivatalos*

Létezik ugyanakkor egy későbbi, meglepően letisztult vélemény is 1925-ből, mégpedig az egyesület akkori elnökétől, Samuel Frühwirthtól, aki a pozsonyi szőlőművelést és az egyesület létrejöttét a közép- és újkori városi polgárjogok és polgári státus kerekein belül értelmezte, és történeti súlyának megfelelően értékelte az egzisztenciájában önálló „polgár-szőlőművest” („bürgerlichen Weingärtner”). Valójában önálló kezdeményezésnek és a pozsonyi német polgári fejlődés gyümölcsének tekintette a nagy múltú egyesületet.³⁰

Az 1881-es adatok szerint az egyesület szűkebb vezetőségét a következők alkották: Fülep Jónás (elnök), Georg Fink (alelnök), Samarjay Károly (ügyész), Andreas Velsler (pénztáros), Michael Bruckner (jegyző), ifj. Michael Dax (jegyző). A két szakosztállyal (mintaszőlő, pince) rendelkező egyesület élén 17-tagú választmány állt.³¹

A szőlőművesek egyesületének meghatározó személyisége, elnöke volt „a nagy munkakedvű, országos nevű ember”, Fülep Jónás köz- és váltóügyvéd. Szakmai tekintélyével és kapcsolataival nagymértékben segítette az egyesületet, hiszen számos társadalmi-gazdasági pozícióval rendelkezett: a városi törvényhatósági bizottság, az evangélikus közösség képviselője volt, az egyik legjelentősebb helyi pénzügyintézet, a Pozsonyi Iparbank igazgatósági tagjaként és jogtanácsosaként, a Pozsonyi Ügyvédi Kamara tagjaként is tevékenykedett, emellett a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesületének az igazgatóságában is helyet foglalt. Az ő majd három évtizednyi irányítása alatt vált az egyesület a városi szőlőtermelés aktív alakítójává, egyben országosan elismert szakmai egyesületté.³²

A szőlőművesek egyesületének 1883-ban 2 tiszteletbeli és 200 rendes tagja volt; 2 Ft tagsági díjat szedtek.³³ A taglétszám 1910-re 326-ra növekedett.³⁴

Értesítője, 1874. október 10. 231. sz. 4687. p.; Mihók 1877, 302. p.; *Központi Értesítő*, 1877. január 16. 11. sz. 2. p.; Lásd még *Borászati Lapok*, 1871. június, 6. sz. 361. p. A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete és a pinceegylet történetével kapcsolatos téves adatokra és értelmezésre lásd <https://www.bratislavskenoviny.sk/historia/3854-31-vinohradnicke-a-vinarske-spolky-a-cechy> (Letöltés: 2021. december 14.)

30 *Pressburger Zeitung*, 1925. március 1. 59. sz. 14. p.

31 *A Hon*, 1881. január 25. 24. sz. 2. p. Töredékes adatok állnak rendelkezésemre az egyesület tisztviselőiről és azok működési idejéről. Christoph Wurm valószínűleg az 1860-as évek folyamán volt elnök, talán Paul Albrecht az 1870-es években, majd Fülep Jónás 1881-től 1910-ig töltötte be az elnöki tiszteletet. Őt rövid időre Michael Dax követte, majd 1911-től Samuel Frühwirth, ügyvéd állt az egyesület élén, aki a két világháború közötti csehszlovákiai német társadalmi és politikai élet egyik markáns egyénisége volt. *Magyar Földművelő*, 1901. március 3. 9. sz. 71. p.; *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1910. február 9. 31. sz. 2. p. Frühwirth 1922-ben tartott előadást az egyesület 60 éves történetéről. *Festbericht 1922*.

32 Fülep Jónás 1912-ben hunyt el, 1881-től elnökként vezette az egyesületet. A Ferenc József-rend lovagja címet 1901-ben kapta meg. Pozícióira: Hof- und Staats Handbuch 1882. 640. p.; Jegyzőkönyv [1890]; *Poszvék* 1903, 76, 122. p.; *Borászati Lapok*, 1912. május 19. 21. sz. 357. p.; Galánthai Nagy 1908, 917. p.

33 *Közgazdasági Értesítő*, 1884. október 16. 42. sz. 1679. p.

34 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1910. február 9. 31. sz. 2. p.

Az egyesület tevékenységi köre kiterjedt a szőlő- és borkiállítások szervezésére s az azokon való részvételre, a termelési kísérletekre a mintaszőlőkben, melyeket a tagok figyelemmel kísérhettek, a szőlőtőkék – melyek között külföldi származásúak is voltak – jutányos áron megkaphatták. Az egyesületi helyiségben könyvtárat rendeztek be borászati irodalommal és lapokkal. Az egyesület vezetősége szakmai előadásokat szervezett a tagok képzésére, melyeken a termelés és értékesítés problémáit is megvitatták. A Földművelési, Ipari és Kereskedelemügyi Minisztérium részéről támogatások érkeztek, így szőlőtővek, irodalom, minisztériumi közlöny. Az egyesület anyagilag és erkölcsileg támogatta a helyi szőlészeti és kertészeti iskolát, s közhasznú célok megvalósítását is segítette.³⁵ Amerikai szőlőtelepet létesített. Ennek kiterjedése az 1910-es évekre elérte a 26 katasztrális holdat. Az egyesület több bizottságot hozott létre, melyek egy-egy termelési-értékesítési területre szakosodtak (kimérési, kísérleti szőlőtelep, vesszőkiosztó bizottság).³⁶

Az érdekérvényesítés útjai

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete figyelemmel kísérte a városi és országos kereskedelempolitikai folyamatokat, azokat a bortermelők érdekeit szem előtt tartva elemezte és véleményezte.

A pozsonyi közgazdasági és adóviszonyok tekintetében például 1881-ben egy javaslatot tett közzé, mely szilárd álláspontot képviselt: a városi fogyasztási adó aránytalanul magas volta (Sopronnal szemben 60%!) valójában a fogyasztót sújtotta, hiszen ez a költség reá áthárult. Ez azonban egészében kedvezőtlenül befolyásolta a borpiacot, a fogyasztás csökkenéséhez vezetett, „a jövedelemmel való értékesíthetőség lehetősége [pedig] a termelőtől elvonatik”. Ez a helyzet gyakran vezetett a szőlőbirtokok rentabilitásának visszaeséséhez, elszegényesedéshez és csődökhöz, egyben a szőlők elértéktelenedéséhez is.³⁷ A város italmérési regálejoga volt a másik nagy probléma, mely a profitorientált szőlőművelés kerékkötőjévé vált.³⁸ Az egyesület élesen támadta ezt a középkori eredetű idejétmúlt privilégiumot, mely akadályozta a kapitalista piac megszilárdulását. A harmadik gond már más jellegű volt, az értékesítéssel, a külföldi kivitellel, nevezetesen a magas német és olasz szállítási és vámtarifákkal függött össze. Az egyesület felhívta a kormányt, hogy a hazai exportképes termelők érdekében kezdjen egyeztetéseket a német és az olasz féllel. Végezetül a mesterséges borkészítés és gyakran a vele jelentkező borhamisítás negatív társadalmi és gazdasági hatásai kerültek górcső alá. A vegyszerezés káros hatásai szerintük komoly társadalmi gondokhoz vezetnek és

35 *Közgazdasági Értesítő*, 1884. október 16. 42. sz. 1680. p.; *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1902. szeptember 25. 220. sz. 3. p.

36 *Mód* 2012, 7. p.

37 *Borászati Lapok*, 1881. február 10. 4. sz. 34–35. p.

38 A regálejog történeti hátterére és jogi szabályozására lásd Osváth 1886.

„a vegyi úton előállított borszaporulat”, miután adómentes, hatalmas előnyre tesz szert a természetes borokkal szemben. Ennek törvényi szintű orvoslását sürgették a megfelelő „fenyítékek” alkalmazásával.³⁹

Az egyesület sikeres borkereskedést folytatott (asztali és fajborok), szőlőkerteket vett bérbé és mintaszőlővel is rendelkezett.⁴⁰ Borkészletének értéke, a rendelkezésre álló mérlegek alapján, 1883-tól 1916-ra nyolcszorosára nőtt. A kimutatott nyereség ezalatt több mint meghatszorosódott.⁴¹

Az egyesület tapasztalta a mindjobban élesedő konkurenciaharcot a belföldi piacon, és a pozsonyi borok értékesítésének a problémáit, ezért merült fel az 1900. február 25-i közgyűlésen egy szövetkezet terve. Ennek legfőbb célja lett volna felvenni a harcot a terjedő sör- és pálinkafogyasztással, de az olcsó olasz importborokkal és a hazai „csekélyértékű” borokkal szemben is, így próbálták helyzetbe hozni a pozsonyi borokat. A szövetkezetről nem állnak rendelkezésre adatok, több mint valószínű, hogy nem került sor a megalakítására.⁴²

A filoxéra elleni küzdelem első vonalában

Bár a filoxéra első megjelenése Magyarországon 1875-höz kapcsolódik, először éppen Pozsony környékén, 1872-ben figyelhetek fel rá.⁴³ Pozsony városának vezetése gyors

39 *Borászati Lapok*, 1881. február 10. 4. sz. 35–36. p. További borkereskedelmi problémák taglalására *Pressburger Zeitung*, 1886. március 3. 62. sz. 1. p. A források tükrében úgy tűnik, hogy a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete a filoxéravész megjelenéséig elsősorban érdekérvényesítő egyesületként működött, mely a városi borpiacon szerzett pozíciókat és azokat őrizte. 1864-től főleg a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület borászati szakosztálya tematizálta erőteljesebben a szőlőműveléshez kapcsolódó szakmai fejlesztéseket, például az új fajták telepítését vagy a terméshozam-növelést, de a borkereskedelem ár- és gazdaságpolitikai kérdéseit, többek között a Pozsony–Nagyszombat–vasútvonal kiépítésének folytatását, a borárak szabályozását és a magas kiviteli vámok problémáját Németországba. Ez a regionális egyesület a tőkeerősebb polgári és nagybirtokos vállalkozók érdekeit képviselte. Pekařová 2014, 99. p. Egyébként az átjárásra, tehát egy másik egyesületben való pozíciószerezésre volt példa, hiszen Paul Falb, aki hegymester és városi képviselő is volt, helyet foglalt a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület választmányában. Lásd *Közgazdasági Értesítő*, 1883. július 26. 30. sz. 787. p.

40 Az egyesület vagyonát képezte a Flautschner dűlőben 1 szőlő 1,047 négyzetöltnyi területtel és a Donauleithen dűlőben 2 szőlő, 2 hold 401 négyzetöltnyi területtel.

41 Vö. Mihók 1884, 477. p.; Galánthai Nagy 1920, 379. p.

42 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1900. február 28. 47. sz. 2. p.

43 Valószínűleg Georg Fink szőlőbirtokából származó töveken figyelték meg a betegséget, melyet azonban nem tudtak egyértelműen azonosítani. Stettner Ottó 1872 júniusában meglátogatta Fink szőlőjét és felmérte a károkat. *Borászati Füzetek*, 1872. május, 6. sz., 370. p.; *Borászati Füzetek*, 1872. július, 7. sz., 435–436. p.; *Természettudományi Közlöny*, 1872. augusztus 1. 36. sz. 295. p.

lépéseket tett a filoxéravészely magyarországi megjelenésekor, tisztában volt a veszéllyel, mely végzetes csapást jelentett volna a nagymúltú borvidékre. (Beck 2005, 47–48. p.)

Az 1879. december 1-jei törvényhatósági bizottsági közgyűlésen egy „állandó felvigyázati bizottságot” hoztak létre, melynek tagjait a négy hegyemester alkotta, elnöke a városi kapitány lett. Ez a bizottság fokozottan figyelte a szőlők állapotát, az új telepítéseket, tájékoztatta a birtokosokat a fertőzés jellemzőiről és a gyanús eseteket jelentette a városi tanácsnak.⁴⁴ Az első beteg tőkét 1880-ban találták Plank Ferenc kádár-mester házi kertjében. Rá öt évre egy újabb, elszigetelt fertőzött szőlőbirtok került megsemmisítésre.⁴⁵

Az egyesület vezető tisztviselői helyet foglaltak a pozsonyi filoxérabizottságban. A tagok részt vettek a filoxéravész elleni védekezésben. A fertőzött területeket számon tartották, az irtásokat felügyelték és a szőlőgazdák érdekeinek a védelmét, valamint a kártérítések ügyét is közvetítették a városvezetés irányába. A szaporodó kártérítési igényeket azonban csekély vagyonuk miatt nem vállalhatták fel.⁴⁶

A pozsonyi filoxérapusztítás elleni védekezés biztosa, a vincellériskola segédtanítója Kosinszky Viktor volt, aki szorosán együttműködött a szőlőművelők egyesületével. A földművelésügyi minisztériumnak 1886. december 14-én küldött jelentéséből részletesebben ismerjük a filoxéra elleni küzdelem részleteit. A betegség további terjedése érdekében a Schranz-, Hubert- és Karner-féle fertőzött szőlők irtását a Szatmár megyei Nagykárolyban sikerrel alkalmazott szénkénnel valósították meg (következő évben újra felütötte fejét a vész ugyanezekben a birtokon, valamint a Kesselbauer, Velsér és Pollen dűlőkben). Az irtási munkákat a vincellériskola diákjai és a vármegyei fogház rabjai végezték. Kosinszky szorgalmazta az amerikai szőlővesszők telepítését, amit a szőlőművelő egyesület is támogatott. Felmerült és irányítása alatt 1886 őszén gyorsan meg is valósult egy 400 négyszögölnyi nagyságú szőlőtelep kialakítása. A szakiskola részére 660 darab amerikai szőlővesszőt rendelt.⁴⁷ Az egyesületnek 1887-ben a város által örök használatra átengedett telkén Kosinszky Viktor ezer darabból álló riparia sauvage amerikai anyatókét ültetett és 22 ezer darab vesszőt nevelt, melyekből 13 ezer az egyesület tulajdonát képezte. Az ültetvényt azonban a szárazság és a kallócserebogár is károsította.⁴⁸

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete már 1887-ben javasolta „egy közös védekezést célzó szabályrendelet” elfogadását, azonban „több oldalról jött ellenállás” folytán ez a kezdeményezés hamvába holt.⁴⁹

44 AMB, MMB, 1374. doboz, 24607/1881.

45 AMB, MMB, 1374. doboz, 16918/1885.

46 AMB, MMB, 1374. doboz, 18877/1882.

47 AMB, MMB, 1374. doboz, 20885/1886.

48 AMB, MMB, 1374. doboz, 16725/1887. Az egyesület korlátozott pénzügyi mozgástérrel rendelkezhetett, mert a telep fejlesztéséhez nem volt tőkéje, és felmerült annak állami átvétele.

49 AMB, MMB, 1374. doboz, 16725/1887.

Az egyesület a helyi viszonyok figyelembevételével véleményezte a városi tanács 1889. évi szabályrendeletét a filoxéra elleni küzdelemben.⁵⁰ Tagjai a hegymestereken keresztül és a szőlészeti és kertészeti szakiskolával karöltve felügyelték a pozsonyi szőlőültetvények helyzetét, és a betegség terjedésének irányairól, méreteiről is beszámoltak. Az egyesület kapcsolatban állt a szőlőtulajdonosokkal, és a városvezetés utasításai alapján a fertőzött területeken végrehajtatta a szőlőültetvények szénkéneg általi fertőtlenítését, vagy megsemmisítését.

Az egyesület szerepvállalásának és szakmai tevékenységének köszönhetően is a pozsonyi borvidéket kevésbé viselte meg a filoxérajárvány. (Beck 2005. 48, 87, 112. p.)

Reprezentáció és üzlet: borvásárok és -kiállítások

A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesületének első évtizedéről, főképpen a borászati kiállításokon való részvételről nem állnak rendelkezésre adatok. Jól adatható azonban a kiexhibíció utáni korszak, melyben a pozsonyi szőlőtermelők számos rangos elismerést vívtak ki maguknak kül- és belföldön egyaránt.

Az egyesület 1870-ben a grazi mezőgazdasági kiállításon bronzéremben, 1871-ben a bécsi kertészeti egyesülettől ezüstéremben és ugyanazon évben még a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület mezőgazdasági kiállításán pénzdíjban részesült.⁵¹ A pozsonyi szőlőgazdák képviselték magukat az 1885. május 2-án megnyílt budapesti általános kiállításon is – a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület „óriási kollektív” kollektívján belül –, ahol az egyesület fajborokkal szerepelt. A pozsonyi és környékbeli bortermelők kiállítási nagyéremmel lettek kitüntetve.⁵² A pozsonyi egyesület az 1896-os millenniumi kiállításon is részt vett. Ott állami aranyérmet kapott.⁵³

A pozsonyi egyesület tagjai aktívan bekapcsolódtak a szőlőművelők országos jellelű tevékenységébe, mely a 19. század végén erősödött meg. A szőlőbirtokosok számos termelési, adózási és értékesítési problémával szembesültek, külföldön vámsorompókba ütköztek és belföldön is kiélezett versenyhelyzetbe kerültek. A szakmai érdekvédelem szükségessége még 1899-ben merült fel Szegeden, és rá három évre szökkent szárba, Pozsonyban. (Mód 2011, 99–107. p.)⁵⁴

50 AMB, MMB, 1374. doboz, 24133/1889.

51 Die Trauben-Ausstellung des Pressburger Weingärtnervereins 1873. (Borító)

52 *Borászati Lapok*, 1885. május 1. 9. sz. 69–70. p.; *Borászati Lapok*, 1885. szeptember 15. 18. sz. 143. p.; *Borászati Lapok*, 1885. november 16. 22. sz. 179. p.

53 *Borászati Lapok*, 1896. november 8. 45. sz. 712. p. Az egyesület 1890–1895-ös évfolyamú borai vettek részt a kiállításon, melyek a III. kitűnő minősítést nyertek. *Borászati Lapok*, 1896. december 27. 52. sz. 837. p.

54 *Borászati Lapok*, 1902. október 12. 41. sz. 763–765. p. A szegedi szőlészeti és borászati kongresszusra 1899. szeptember 8–10. között került sor.

A város gazdasági és borászati súlyát jelezte, hogy 1902. szeptember 24-én a II. országos szőlészeti és borászati kongresszuson itt alakult meg a Magyar Szőlőgazdák Országos Egyesülete.⁵⁵ A pozsonyi egyesület számára presztízserőtelű volt ez a kongresszus. Központi témái között szerepeltek ugyan a bor értékesítési problémái, a borkészítés és -kezelés „tökéletesítésének” kérdései, de a pozsonyi és Pozsony-vidéki borok és szőlőbirtokosok nagy sikerű bemutatkozására is sor került. Az egyesület munkáját elismeréssel díjazták a „különböző szőlőfajták gyűjteményes kiállításáért”.⁵⁶

Pozsonyban 1905-ben és 1907-ben került sor borvásároknak, melyeknél a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete komoly háttérmunkát fejtett ki.

Pozsony éppen kedvező határ menti piaci-kereskedelmi helyzetéből kifolyólag lett a II. országos borvásár házigazdája 1905. február 25–27-én. A Magyar Szőlőgazdák Országos Egyesülete, a Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület és a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete által szervezett borvásárra, melyet a vármegyeháza dísztermében rendeztek, a hazai vásárlókon, értékesítőkön kívül főleg a német, osztrák és svájci borkezeskedőket, vendéglősöket és szállodatulajdonosokat várták (a források azonban végül csak az osztrák és a morva ügyfeleket említették). A vásáron 200 hazai termelő képviseltette magát 473 fajta borral, és eladásra 59 ezer hektoliter bor állt rendelkezésre.⁵⁷

Két év múlva, az előző sikerekre támaszkodva, 1907. március 23–25-én újabb, országosan a negyedik borvásárra került sor a városban – helyszíne a közkedvelt Bellevue mulató volt. A vásár, mely Pozsony városának részbeni anyagi támogatásával valósult meg, főképpen a Magyarországon raktáron fekvő kb. 200 ezer hektoliter bor értékesítését kívánta elősegíteni (ebből a vásáron kb. 50 ezret jegyeztek be).⁵⁸ Kb. 300 termelő 650 borfajtaival, legfőképpen a ruszt–sopron–pozsonyi borvidékről,⁵⁹ ezután a verseci, fehértemplomi és tokaji borvidékekről neveztek be borokat kb. 45 ezer hektoliter mennyiségben.⁶⁰

55 *Borászati Lapok*, 1902. szeptember 21. 38. sz. 718. p.

56 *Borászati Lapok*, 1902. szeptember 21. 38. sz. 718. p.

57 *Köztelek*, 1905. január 11. 4. sz. 70. p.; *Köztelek*, 1905. február 1. 10. sz. 186. p.; *Köztelek*, 1905. március 1. 18. sz. 360. p.

58 *Köztelek*, 1907. február 9. 12. sz. 291. p.

59 A filoxéravész után, a helyi adottságok és hagyományok figyelembevételével jött létre – adminisztratív úton – a ruszt–sopron–pozsonyi borvidék 1893-ban. Őt vármegye alkotta: Pozsony, Nyitra, Moson, Sopron, Vas (kivéve a Ság-hegy, mely a somlyói borvidékhez tartozott). Erről, az 1893-as bortörvény alapján, a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium 1893. évi 83.432. számú és a Földművelésügyi Minisztérium 1896. évi 60.900-as számú rendelete állapította meg a borvidék kiterjedését és a termelt borfajtaikat. Fehérborok: Furmint (Zapfler), Rakszőlő, Ezerjő (Zierfandl), Muskotály Lunel (Weisser), Zöld Silvani, Olasz Rizling, Zöld Veltelini, Piros Veltelini, Rotgipfler, Ruhländi, Mézes Fehér, Piros Tramini. Vörösborkok: Nagy Burgundi, Oport, Cabernet, Merlot, Kék Frankos. Magyarországi 1893, 2524. p.; Magyarországi 1896, 324. p.; Drucker–Molnár 1905, 22. p.; Limbacher–Pösch 1913.

60 *Borászati Lapok*, 1907. március 3. 9. sz. 129. p.; *Borászati Lapok*, 1907. március 10. 10. sz. 147. p. A kínálat végül további magyar régiók boraival bővült. Lásd *Borászati Lapok*, 1907. március 31. 13. sz. 209. p.

A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete által szervezett borvásárok a hazai termelőknek nyújtottak bemutatkozási fórumot, és legfőbb céljuk a hazai értékesítés előmozdítása, valamint a külföldi üzleti lehetőségek kiaknázása volt. Az átgondolt reklámozással népszerűsített borvásárok komoly külföldi érdeklődés mellett zajlottak.

Az utánpótlás-nevelés útján: a vincellériskola

A Pozsonyi Szőlőművelő Egyesület oroszlánszerepet vállalt a szőlészeti és kertészeti szakiskola, párhuzamos közhasználatú nevén vincellériskola létrehozásában. Már az 1870-es években kezdeményezte egy szőlészeti kísérleti állomás kialakítását, eredménytelenül. A Pozsony Megyei Gazdasági Egyesület ilyen irányú igyekezete szintén sikertelen maradt. Végül 1881-ben tört meg a jég: a pozsonyi kormányzati ígéretet kaptak, hogy a helyi pénzügyi források mozgósítása (telek és épület biztosítása, a tanulók ellátása) esetén hajlandó szubvenciót nyújtani. A Pozsonyi Szőlőművelő Egyesület 1882. január 6-i közgyűlése határozta el, hogy az iskola alapítása végett felkéri Pozsony városát, biztosítsa rendelkezésére, az iskola alapítására az ún. szőlőalapot, mely komoly tőkével, 24 ezer Ft-tal rendelkezett. A város kedvező döntését követően került sor 1883-ban a telek megvásárlására és az iskolaépület felépítésére. A kétéves tanfolyamot nyújtó szőlészeti és kertészeti szakiskola 1884. január 1-jén nyitotta meg kapuit a tanulni vágyó fiatalok előtt, és ez az intézmény is emelte az egykori koronázóváros tekintélyét.⁶¹

Az iskola városi-egyesületi fenntartású volt, azonban mind nagyobb anyagi befektetéseket kívánt.⁶² Ezeket a város és az egyesület csak részben tudta fedezni, az állami támogatás is csak részben orvosolta a gondokat, ezért a szőlősgazdák és a városi testületek segítségére is szükség volt. Ilyen szempontból, amit a kortársak nagyra értékeltek, a Pozsonyi I. Takarékpénztár adományai döntő fontossággal bírtak. A takarékpénztár ugyanis 1883-tól 1919-ig három vincellériskolai diák ösztöndíját fedezte.⁶³

Az oktatási intézmény „jó hírét” majd két évtized alatt Engelbrecht Károly és Kosinszky Viktor alapozta meg. Engelbrecht három év alatt, 1883-tól 1886-ig állt az iskola élén. Kidolgozta a tantervet és a szervezeti szabályzatot, emellett a pénzügyi alapokat is igyekezett megszilárdítani.⁶⁴ Kosinszky Viktor először segédtanárként dolgozott

61 *Borászati Lapok*, 1902. október 5. 40. sz. 754. p. A pozsonyi vincellériskola és az állami támogatás érdekében Thaly Kálmán interpellált. Lásd P. Szathmáry 1884, 143–144. p.

62 *Borászati Lapok*, 1902. október 5. 40. sz. 750–751. p

63 Gaučík 2014, 73. p. A 20. század elején négy pozsonyi illetékességű és pozsonyi szőlőművelektől származó vincellériskolai diák is részesedhetett a város szőlőművelési ösztöndíjából.

64 *Borászati Lapok*, 1903. január 25. 4. sz. 54. p. Engelbrecht Károly szerkesztette az iskola – és egyben a helyi vegykísérleti állomás – német nyelvű havi közlönyét, a *Winzer Zeitungot*, mely a *Pressburger Zeitung* mellékleteként jelent meg (munkatársként Fülep Jánost, Kosinszky Viktort, Karl Göndört és Lucich Gézárt jegyezték).

1884-ben, majd Engelbrecht távoztával 1886-ban foglalta el az igazgatói széket, melyet 1891-ig töltött be.⁶⁵

A földművelésügyi minisztérium támogatását is élvező szőlészeti és kertészeti szakiskola államosítását, a Pozsonyi Szőlőművelő Egyesület, mérlegelve a pénzügyi kihívásokat vagy inkább terheket, már a 19. század végén felvetette.⁶⁶ Ez végül 1901-ben valósult meg, ezután – Mayer Henrik⁶⁷ igazgató irányítása alatt – egy modern épületkomplexumot alakítottak ki.⁶⁸

Összegzés

Pozsony – az egykori magyar koronázóváros – kétségkívül a történelmi Magyarország legpolgárosultabb városai közé tartozott. A „pressburger” öntudattal rendelkező németek, magyarok és szlovákok által lakott, a kettős identitások széles skáláját is felvonultató regionális központ, Bécs „előkapujának” és „Nyugat-Magyarország fővárosának” is tekinthető. Társadalmi, gazdasági és kulturális súlya a dualizmus korában nőtt meg. Ennek háttérében összetett és hosszú távú társadalmi folyamatok és egy erőteljes gazdasági modernizáció és kulturális fejlődés állt. A felekezeti, szakmailag és nemzetiségileg tagolt egyesületi élet a szociálisan differenciált pozsonyi polgárság és középosztály egyik markáns jellemzője volt a hosszú 19. században. A város borkultúrája gazdag középkori hagyományokra támaszkodott. A szőlőbirtok és a borkereskedelem a városi polgárság vagyonosodásának, társadalmi státusának egyik fontos pillére, egyben egyik fokmérője volt.

Nemcsak az egyleti önszerveződésben, hanem a borgazdaság és -kereskedelem, valamint a szakmai oktatás-képzés terén is fontos szereppel bírt a Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete, mely a város leghosszabban működő egyesületei közé tartozott. Ez a városi szőlősgazdákat tömörítő egyesület 1861-ben alakult és 1945-ig fejtett ki tevékenységet. Szorosan együttműködött Pozsony megye többi borászati egyesületeivel és az országos szintűekkel (Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete). Egyik kezdeményezője és támogatója volt az 1884-ben alapított pozsonyi vincellériskolának, mely 1901-től Pozsonyi Magyar Királyi Szőlészeti és Kertészeti Szakiskola néven vált híressé az országban. Komoly szerepet vállalt a filoxéra elleni védekezésben, és tevékenyen részt vett a társadalmi és kulturális életben (szőlő- és borkiállítások, bállok).

A pozsonyi szakmai-érdekvédelmi egyesületek körében kevés az olyan, melynek tevékenysége a 19. századból átível a 20. század közepéig. Kevés élte túl ugyanis a 20.

65 *Borászati Lapok*, 1891. április 11. 15. sz. 105. p. Kosinszky után talán Mayer Henrik kezelt, aki 1900-ig vezette az iskolát.

66 *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1897. március 2. 49. sz. 2. p.

67 Mayer 1917-ig volt igazgató. *Borászati Lapok*, 1925. december 24. 52. sz. 450. p.

68 *Borászati Lapok*, 1901. március 10. 10. sz. 233. p.; *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1901. július 3. 149. sz. 2. p.

század impériumváltásait és tragikus kataklizmáit. A Pozsonyi Szőlőművelők Egyesülete ezek közé, a város leghosszabban működő egyesületei közé tartozott. Jelentősége a pozsonyi polgárosodásban pótolhatatlan, és reményeink szerint ez a tanulmány további kutatásokat ösztönözhet.

Levéltári források

Archív mesta Bratislavy, fond Magistrát mesta Bratislavy

Sajtóforrások

A Buda-Pesti Közlöny Hivatalos Értesítője 1874

A Hon 1881

Borászati Lapok 1857, 1871, 1876, 1877, 1881, 1885, 1891, 1896, 1901, 1902, 1903, 1907, 1912, 1917, 1925

Közgazdasági Értesítő 1883, 1884

Központi Értesítő 1877

Köztelek 1902, 1905, 1907

Magyar Földmívelő 1901

Nyugatmagyarországi Híradó 1896, 1897, 1900 1901, 1902, 1905, 1910, 1911, 1916

Pressburger Zeitung 1863, 1873, 1886, 1925

Wiener Kaufmannshalle 1863

Szakirodalom

Bácskai Vera 2006. A régi polgárságról. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, Századvég Kiadó, 15–37. p.

Baďurík, Jozef 1990. *Malokarpatské vinohradníctvo v 16. storočí*. Bratislava, Univerzita Komenského.

Baďurík, Jozef 2016. Weinbau in der südwestlichen Slowakei am Beginn der Neuzeit (16. 17. Jahrhundert). In Wagner, Margarete–Kropf, Rudolf (szerk.): *Wein und Weinbau. Tagungsband der 18. und 19. Schläiningen Gespräche 1998 und 1999*. Eisenstadt, Landesmuseum Burgenland, 45–51. p.

Baďurík, Jozef 2000. Vinohradníctvo a vinárstvo starej Bratislavy (Stručný náčrt do začiatku 20. storočia). *Studia Academica Slovaca*, 29. évf. 8–18. p.

Beck Tibor 2005. *A filoxérvész Magyarországon*. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 10.), Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

Beňušková, Zuzana (szerk.): *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 115–130. p.

Borovszky Samu (szerk.) 1904. *Pozsony vármegye*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.

Chlup, Jaroslav 1998. Vinohradníctvo. *Bratislava, Zborník Mestského múzea*, 10. évf. 93–100. p.

Czilchert Károly 1873. *Pozsony megye helyrajzi és statisztikai leírása*. Pest, Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.

Die Trauben-Ausstellung des Pressburger Weingärtnervereins. Pressburg, Pressburger Gesellschafts-Druckerei Franz Nirschy&Comp., 1873.

- Domanovszky Sándor 1916. *A harminczadvám eredete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Drucker Jenő–Molnár István 1905. *Magyarország szőlőgazdasága*. Budapest, Pátria Ny.
- Ember Győző 1958. Külkereskedelmünk történetéhez a 16. században. In *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 8. kötet, 4. sz. 309–348. p.
- Festbericht erstattet durch Vereinspräses Dr. Samuel Frühwirth in der zu Pressburg am 12. März 1922 anlässlich der 60 jährigen Bestandesfeier des Pressburger Weingärtner-Vereinsabgehaltenen Festgeneralversammlung*. Pressburg, C. Angermayer, 1922.
- Francová, Zuzana 2010. Jurenákovci a Fischerovci. Dve prešporské meštianske rodiny vo svetle múzejných dokumentov. *Bratislava, Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 22. évf. 117–156. p.
- Galánthai Nagy Sándor (szerk.) 1908. *Mihók-féle Magyar Compass 1908–1909*. Budapest, Stephaneum nyomda.
- Galánthai Nagy Sándor (szerk.) 1920. *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle) 1918/9–1919/20. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv*. II. kötet, Budapest, Stephaneum Nyomda.
- Gaučík István 2014. A Pozsonyi I. Takarékpénztár közhasznú és jótékonyági tevékenysége a 19. században. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 3. sz. 59–79. p.
- Gulyás László Szabolcs 2012. A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információtörténeti vizsgálatának lehetőségei. *Aetas*, 27. évf. 4. sz. 155–175. p.
- Hof- und Staats Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für 1882*. Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei.
- Horusitzky Henrik 1917. *Pozsony környékének agrogeológiai viszonyai*. Budapest, Szerző.
- Jegyzőkönyv felvétel a Pozsonyi Ügyvédi Kamara által 1890. május hó 11-én megtartott közgyűlésben*. Pozsony, Nyomatott Angermayer Károlynál, [1890].
- Kazimír, Štefan 1986. *Pestovanie viniča a produkcia vína na Slovensku*. Bratislava, Veda.
- Király János 1894. *Pozsony város joga a középkorban*. Pozsony, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.
- Klement Judit 2006. Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, Századvég Kiadó, 193–230. p.
- Kováts Ferenc 1902. *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincad-könyv alapján. Történet-statisztikai tanulmány*. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások 1.) Budapest, Politzer.
- Kováts Ferenc 1903. Kereskedő-társaság Pozsonyban a XV. század elején. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 10. évf. 95–96. p.
- Kováts, Franz 1914. Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg (Pozsony) im Spätmittelalter. *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, 35. évf. 1–32. p.
- Kušniráková, Ingrid 2019. *Za bránami sirotincov. Počiatky ústavnej starostlivosti o osirelé deti v Uhorsku (1750–1815)*. Bratislava, Veda.
- Limbacher Frigyes–Pösch Károly 1913. *A Ruszt-Sopron-Pozsonyi borvidék. Szőlő- és borgazdasági monográfia*. Budapest, Pátria.
- Magyarországi Rendeletek Tára 1893*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- Magyarországi Rendeletek Tára 1896*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

- Majorossy Judit 2012. Egy város a „regionális” kapcsolati térben. A középkori pozsonyi polgárok városon kívüli kapcsolatainak térbeli kiterjedéséről (1430–1530). *Korall*, 50. sz. 188–201. p.
- Mannová, Elena 1995. Egyesületek szerepe a pozsonyi városi társadalomban. *Regio*, 6. évf. 1–2. sz. 114–125. p.
- Mannová, Elena 1999. Dobročinné spolky a konštruovanie kolektívnych identít. In Csáky, Moritz–Mannová, Elena (szerk.): *Kolektívne identity v Strednej Európe v období moderny*. Bratislava, Academic Electronic Press, 195–212. p.
- Mihók, Sándor (szerk.) 1877. *Magyar Compass. Pénzügyi, közgazdászati és vasúti évkönyv a magyarországi részvénytársaságok és szövetkezetek részére*. Budapest, Tettey Nándor és társa bizománya.
- Mihók, Sándor (szerk.) 1884. *Magyar Compass. Pénzügyi és vasúti évkönyv*. Budapest, Pesti könyvnyomda-részvény-társaság.
- Mód László 2011. „Ilyen még nem volt.” Szőlészeti-borászati kiállítások Szegeden a 19. század végén és a 20. század elején. In Bárkányi Ildikó (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographica 7*. Szeged. 93–129. p.
- Mód László 2012. A Homoki Szőlősgazdák Országos Egyesületének megalakulása. In Tóth István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok – Studia Historica 14*. Szeged, 5–20. p.
- Ortvay Tivadar 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végeig*. I. és II. kötet. Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Ortvay Tivadar 1899. Pozsony város és Pozsony megye. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből*. Magyarország, 5. kötet, Felső-Magyarország, 1. rész, Budapest, A Magyar Királyi Államnyomda kiadása.
- Ortvay Tivadar 1904. Pozsony vármegye természetrajzi viszonyai. In Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye és Pozsony*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Ortvay Tivadar 1908. *Pozsony város története*. Második kötet/Negyedik rész, Pozsony, A Pozsonyi Első Takarékpénztár.
- Osváth Imre 1886. *Italmérési regálegjog*. Budapest, Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása.
- Pach Zsigmond Pál 1990. „A harmincadvám eredete.” Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pálffy Géza 2013. A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században. *Fons*, 20. évf. 3–75. p.
- Pekařová, Katarína 2014. Vinohradnícka sekcia Hospodárskeho spolku Bratislavskej župy. *Bibliografický zborník*, Martin, Slovenská národná knižnica, 85–105. p.
- Pisztóry Mór 1891. *Pozsony városa*. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Popelková Katarína 1999. Mestský vinohradníci ako sociálna skupina (K otázke štúdia prvkov agrárneho charakteru kultúry mesta na Slovensku). In Salner, Peter–Beňušková, Zuzana (szerk.): *Diferenciácia mestského spoločenstva v každodennom živote*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 115–130. p.
- Poszvék Sándor (szerk.) 1903. *A magyarországi ág. hitv. ev. keresztény egyház névtára az 1903. évben*. Sopron, Romwalter Alfréd Kő- és Könyvnyomdai Intézete.
- Preßburg in der neuen Slowakei. Geschichte, Kultur, Wirtschaft*. Preßburg, 1940. Slov. Grafia.
- Sas Andor 1973. *A koronázóváros. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1815–1848*. Bratislava, Madách.
- Šedivý, Juraj–Štefanovičová, Tatiana (szerk.) 2012. *Dejiny Bratislavy 1. Od počiatku do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava, Slovart.

- Skorka Renáta 2004. Pozsony gazdasági szerepe a 15. század első felében a zálogszerződések tükrében. *Századok*, 138. évf. 433–463. p.
- Skorka Renáta 2012. Pozsony a bécsi közvetítőkereskedelem árnyékában. In Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 301–310. p.
- Špiesz, Anton 1978. *Štatúty bratislavských cechov*. Bratislava, Obzor.
- P. Szathmáry Károly (szerk.) 1884. *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 14. kötet, Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- Szende Katalin 2004. Ital vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben. In F. Romhányi Beatrix–Grynaeus András–Magyar Károly–Végh András (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára* (Monumenta Historica Budapestinensia 13. kötet). Budapest, 77–85. p.
- Tózsá-Rigó Attila 2006. Az 1497-es pozsonyi borkimérési statútum. *Agrártörténeti Szemle*, 47. évf. 1–4. sz. 201–222. p.
- Tózsá-Rigó Attila 2009. Szőlőbirtoklás a 16. századi Pozsonyban. In Orosz István–Papp Klára (szerk.): *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. (Speculum Historiae Debrecensie 2.) Debrecen, 33–54. p.
- Tózsá-Rigó Attila 2014. *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Tóth Árpád 2009. *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony, Kalligram.
- Vetter, Paul K. 1900. *Die gefährlichsten Schädlinge des Weinstockes und deren zweckmässige Bekämpfung auf Grundlage neuester Erfahrungen*. Pozsony, Westungarischer Weinbergsbote.
- Vetter K. Pál 1901a. *A Pozsonyi Szőlőművesek Egyletének díszgyűlésén előadott díszbeszéd*. Pozsony, Alkalay Ny.
- Vetter, K. Paul 1901b. *Festrede anlässlich des vierzigjährigen Bestehens des [Weinbau-] Vereines*. Pozsony.
- Vetter, Paul K. 1903. *Der Traubenentwickler Cochylis ambiguella /auch Heu- und Sauerwurm/ ein gefährlicher Schädling des Weinbaues*. Pozsony, Westungarischer Weinbergsbote.
- Vetter, Paul K. 1904. *Der Rebschnitt in seiner Bedeutung für die Sicherung der Rentabilität des Weinbaues*. Pozsony, Westungarischer Weinbergsbote.
- Zimányi Vera–Prickler, Harald 1974. Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján: kitekintés a XVIII. századra. *Agrártörténeti Szemle*, 16. évf. 1–2. sz. 79–201. p.

ISTVÁN GAUČÍK

“ONE OF THE COUNTRY’S OLDEST AND MOST VIBRANT ASSOCIATIONS”. THE ACTIVITY AND SOCIAL ROLE OF THE POZSONY WINEGROWERS’ ASSOCIATION (1861–1918)

Pozsony (Pressburg)—the former Hungarian coronation town—was undoubtedly one of the most embourgeoised towns of historical Hungary. Populated by Germans, Hungarians, and Slovaks with a “Pressburger” consciousness, and with a wide range of dual identities, it can also be seen as a regional centre, the “gateway” to Vienna and the “capital of Western Hungary”. Its social, economic, and cultural importance had grown during the era of dualism. The city’s wine culture was based on a rich medieval tradition. Vineyards and the wine trade were an important pillar and a measure of the wealth and social status of the city’s bourgeoisie. The Pozsony Winegrowers’ Association, which was one of the longest-established associations in the city, played an important role not only in the self-organisation of the community but also in the fields of winegrowing and trade and professional education. It played a major role in the fight against phylloxera and was actively involved in social and cultural life (wine and grape exhibitions, balls). Its importance in the development of Pozsony’s embourgeoisement is irreplaceable and it is hoped that this study will stimulate further research.

A területiség elvének megjelenése a pénzjegyeken: két közép-kelet-európai példa

CSILLA FEDINEC – ISTVÁN CSERNICKÓ

The Appearance of the Principle of Territoriality on the Banknotes: Two Examples From Central and Eastern Europe

Keywords: language; language country; banknotes; crown and rouble; language on the banknotes

Bevezetés

A nyelvtájkép-kutatás az 1990-es évektől került be intenzíven a kutatók érdeklődési körébe. (Gorter 2006, 81–89. p.; Szoatak 2018, 30–42. p.) A nyelvi tájkép definíciója a Landry–Bourhis szerzőpárostól származik, ők használták először a köztéren megjelenő feliratokra: kereskedelmi táblák, feliratok, helységnevtáblák, utcatáblák stb. (Landry–Bourhis 1997, 23–49. p.) Miután a nyelvi tájkép tanulmányozása önálló tudományággá nőtte ki magát, számtalan tanulmány született a témakörben. A kutatók újabb definíciókat alkottak, tágítva ezzel a nyelvi tájkép értelmezési tartományát. A legszélesebb definíciót a Shohamy–Waksman szerzőpáros adta, akik minden lehetséges, közösségi térben végbemenő diskurzust a nyelvi tájképekhez soroltak: szövegeket, képeket, tárgyakat, emberi lényeket, térben és időben történő elhelyezést. (Shohamy–Waksman 2009, 313–331. p.)

Vannak, akik különbséget tesznek a nyelvi tájkép *linguistic landscape* és a nyelvi táj képzése *linguistic landscaping* között. (Itagi–Shailendra 2002) Ez utóbbi a nyelv feliratokon történő megjelenítésének tervezési és megvalósítási folyamatára utal, míg a főnévi alak a cselekmény eredményére vonatkozik. Tanulmányunkban a *linguistics landscape* fogalmát alkalmazzuk a pénzjegyek történeti vizsgálatára.

A pénzjegyeknek van egy önértéke – a tervezés és a kivitelezés költségei, de nincs inherens értékük: felhasználásuk során a csereérték számos tényezőtől függ, melyek a közgazdaságtudomány körébe tartoznak. A pénzjegyek ezen túlmenően tanulmányozhatók történetiségük, esztétikai megjelenítésük, szimbolikájuk szempontjából, értékelhetők az ezekhez kapcsolódó jelentéstartalmak. Vizsgálati szempontunk a kiválasztott pénzjegyek feliratainak nyelvi elemzése, és azoknak az összefüggéseknek a feltárása,

amelyek a pénzjegyeken megjelenő és az onnan eltűnő nyelvek szimbolikus jelentésére adnak magyarázatot. Bár a 21. században egyre csökken a készpénzforgalom mértéke és jelentősége, a papírpénzeken megjelenő szimbólumoknak a papírpénzek megjelenése óta minden állam nagy jelentőséget tulajdonít. A pénzjegyeken feltűnő (vagy onnan hiányzó) nyelvek szintén részei a szimbolikus politizálásnak, részt vesznek az adott állam politikájának megjelenítésében. (Raento–Hämäläinen–Ikonen–Mikkonen 2004, 930. p.)

Noha a pénzjegyek legfőbb funkciója a csereérték kifejezése, a számjeggyel kifejezett névérték kivételével a hétköznapi használó számára majdhogynem érdektelen egyéb (szöveges) feliratok mégis hordozhatnak szimbolikus szerepet. Erre mutatunk két példát a csehszlovák korona és a szovjet rubel vizsgálatával.

A nyelvi tájképben megjelenő feliratoknak két funkciót tulajdonítanak: *kommunikatív* és *szimbolikus* jelentést. (Backhaus 2007, 35. p.) A kommunikatív funkció sokáig fontosabb volt a szimbolikusnál. Az emberek azon a nyelven írták ki a közlendő információkat, amely(ek)en tudtak, illetve amelyekről feltételezték, hogy azokat értik a megcélzott olvasók. Az európai nemzeti romantika és a nemzetállam eszméje a 19. század vége felé merőben megváltoztatta a nyelvi tájképhez való viszonyt. (Cenoz–Gorter 2006, 67–80. p.) Akkortól kezdve fokozatosan terjedt el Európában, hogy a mindenkori uralkodó államnemzet nyelvét tükrözték a hivatalos jellegű, a kereskedelmi, de még a civil és valamelyest az egyházi szférában megjelenő nyilvános feliratok is. Ahogy az európai nemzetállamok elnyerték függetlenségüket, az egyik első jellegzetes rítus a többi nyelvnek a szimbolikus nyilvános térből való eltávolítása volt. A hatalomváltások átalakították a nyelvi tájképet, az uralkodó nemzet nyelve került domináns helyzetbe, és az előző korszak privilegizált nyelvét gyakran tüntették el. Ezek a folyamatok igazolják, hogy nyelvek törlése a nyilvános térből szimbolikus funkcióval bír.

Tanulmányunkban a nyelvi tájkép szimbolikus funkciójára fókuszálva bemutatjuk, hogy a nyelvek megjelenítése, vagy épp törlése a papírpénzekről nem a pénzzel fizetők tájékoztatását szolgálja, hiszen ehhez elegendő a számmal kifejezett, nyelvilleg „semleges” névérték. A nyelvek megjelenítése a pénzjegyeken sokkal inkább szimbolikus szerepet tölt be. Rávilágítunk arra is, hogy nem csupán annak van üzenetértéke, hogy milyen nyelvek jelennek meg a papírpénzeken, hanem annak is, hogy milyenek hiányoznak, vagy ha bizonyos nyelveket törölnek a pénzjegyekről.

A csehszlovák korona

Az első világháború végén bekövetkező csehszlovák államalapítás sajátossága, hogy az úgynevezett történelmi országok (Csehország, Morvaország és Cseh-Szilézia) a történelmi közjog, a korábban önálló államisággal nem rendelkező Szlovákia a természeti jog, Kárpátalja pedig – egyfajta közvetett önrendelkezés formájában – a társulási jog alapján került az új állam keretei közé. A jogalapok különbözősége a regionális szerkezetben és az etnikai összetételben is megmutatkozott. A csehszlovák állam 1920-as alkot-

mánya nemzetállamként határozta meg a köztársaságot, és említést sem tett a kisebbségekről. A nemzeti önrendelkezés jegyében folytatott háború eredményeképpen a nemzetállam ideálját a leginkább a vesztesek, Ausztria és Magyarország mondhatta magáénak, Csehszlovákia egy francia és brit minta szerinti nemzetállam volt. (Zbynek 2000, 51. p.) Az új köztársaság az állami szimbólumok mellett saját pénznemet is bevezetett.

Az Osztrák–Magyar Bank az 1918-ban függetlenné váló Magyarországnak átengedte a 25 és 200 koronás papírpénz kliséit. Ezek felhasználásával készültek az úgynevezett „fehér pénzek”. Nevük onnan eredt, hogy csak az egyik oldalukra volt nyomtatva, a másik üresen (fehéren) maradt. A lakosság azonban bizalmatlan volt iránta, továbbra is az osztrák–magyar koronát, az úgynevezett „kék pénzt” tartotta megbízhatónak. A Tanácsköztársaság időszakában az Osztrák–Magyar Bank megtagadta a „kék pénz” biztosítását. A Tanácsköztársaság a Magyar Postatakarékpénztárt bízta meg a pénzkibocsátással, amely kis címletű posta-takarékpénztári korona pénzjegyeket hozott forgalomba. (Rádóczy 1971, 22–23. p.) Az osztrák–magyar koronát 1920 őszeig beváltották, a „fehér” pénzjegyeket azonban érvénytelennek tekintették.¹ Az emberek kezén sok készpénz maradt. Egy 1925-ös újsághír szerint: „Nem a lelketlen pénzspekuláció, hanem a meg nem értés és az itt uralkodott bizonytalan állapotok okozták azt, hogy még sok falusi és szegény ember rendelkezik osztrák–magyar pénzjegyekkel.”²

A Csehszlovák Köztársaság 1919. április 19-i 187. sz. törvénnyel³ vezette be saját pénznemét, a csehszlovák koronát, amely az Osztrák–Magyar Monarchia koronáját váltotta fel. A pénzjegyeket alapvetően Prágában nyomtatták, az 1922-től forgalomba kerülő fémpénzeket pedig Körmöcbányán verték. A Csehszlovák Nemzeti Bank csak 1926-ban kezdte meg működését és 1939-ig, a német megszállásig állt fenn. Érdekes, hogy az 1919. április 16. keltezésű, első önálló csehszlovák 5 koronás pénzjegy az Osztrák–Magyar Bank által tervezett, 1918. október 1-jei keltezésű 5 koronás magyar oldalának rajzával jelent meg. (Rádóczy 1971, 23. p.)

A csehszlovák korona pénzjegyeiből több széria készült a két világháború közötti időszakban. Az összes széria alapvető tulajdonsága volt a többnyelvűség. Az 1919-ben forgalomba hozott első széria esetében a cseh nyelv volt a domináns, amit jelez, hogy a pénzjegy előoldala kizárólag cseh nyelvű volt. A hátoldalon a cseh mellett megjelent a szlovák, a ruszin/ukrán (cirill betűvel), a német, a lengyel és a magyar nyelv (1. táblázat). Ezek a négy tartományi önkormányzati egység domináns nyelvei, illetve a legna-

1 A pénzbeváltás. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1920. október 24. 2. p.

2 Korláth Endre: Képviselői és szenátori beszámoló. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1925. február 8. 3. p.

3 187/1919 Sb. Zákon ze dne 10. dubna 1919, jímž se upravuje oběh a správa platidel v československém státě a doplňuje se zmocnění ministerstva financí dané zákonem ze dne 25. února 1919, č. 84 Sb. z. a n. <http://www.papirova Platidla.cz/historie/zakony-vyhlaseny-narizeni-vlady> (2022-06-09)

gyobb lélekszámú kisebbségek nyelvei voltak – Csehország (cseh), Morvaország-Szilézia (cseh, német, lengyel), Szlovákia (szlovák, magyar) és Kárpátalja (ruszin/ukrán, magyar). Annak ellenére, hogy a Csehszlovák Köztársaságban a csehek és a szlovákok egyaránt államszervező nemzetiségek voltak, az új pénzjegyek szimbolikája alapján a szlovák alárendelt helyzetű nyelv volt. A szlovákok kifogásolták ezt a gyakorlatot, amely egyértelműen a cseh nyelv vezető pozícióját rögzítette, és követelték, hogy bizonyos pénzjegyek (például az 10 és 50 koronás pénzjegy) előoldala legyen szlovák egynyelvű. (Veselkova–Horvath, 2011, 243. p.) Az ezzel összefüggő változást majd a pénzjegyek harmadik szériájában láthatjuk.

1. táblázat. A csehszlovák korona első szériája pénzjegyei feliratainak nyelvei (1919)⁴

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
1	1919	cseh	cseh, szlovák, ruszin/ukrán, német, lengyel, magyar
5			
10			
20			
50			
100			
500			
1000			
5000			

Az 1920-as évek első felében fokozatosan bevezetésre került a korona második szériája. Az előoldal felirata, akárcsak az első szériában, cseh nyelvű volt. Ahogyan az első szériában, a szlovák nyelv a pénzjegyek hátoldalán a cseh nyelvű felirathoz képest alárendelt helyen, a kisebbségi nyelvek között jelent meg a második szériában is (2. táblázat). Ezeknek a pénzjegyeknek a szimbolikája alapján tehát a szlovák egyike volt a köztársaság kisebbségi nyelveinek. (Бергасі–Черничко 2020, 34. p.)

4 Papírová platidla Československa 1918–1993, České republiky a Slovenské republiky 1993–2016. <http://www.papirovaplaidla.cz/> (2022-06-09)

2. táblázat. A csehszlovák korona második szériája pénzjegyei feliratainak nyelvei (1920–1923)⁵

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
5	1922	cseh	cseh, szlovák, ruszin/ukrán, német, magyar
50	1924	cseh	
100	1920	cseh	cseh, szlovák, ruszin/ukrán, német, lengyel, magyar
500	1923	cseh	cseh, szlovák, ruszin/ukrán, német, magyar

A pénzjegyek hátoldalán a második szériában a cseh és a szlovák mellett már csak ruszin/ukrán, német és magyar nyelvű felirat jelent meg, a lengyel nyelvű szöveg eltűnt. A lengyel nyelv csak a széria elsőként, még 1920-ban forgalomba hozott 100-as címletén szerepel, az összes többiről már hiányzik.

1. ábra. Az 1920-as kibocsátású 100 koronás, amelyen még van lengyel felirat is („sto koron”)

A lengyel felirat eltűnése a pénzjegyekről a politikai helyzet átrendeződésével volt összefüggésben. 1919-ben Csehszlovákia és Lengyelország területi vitákba bonyolódott. Az új csehszlovák állam és a függetlenségét frissen visszanyert Lengyelország is bejelentette igényét a németül Teschen, csehül Český Těšín, lengyelül Cieszyn nevű kisvárosra és környékére. A lengyel többségű, de vegyes lakosságú vidék jelentőségét az értékes kőszénlelőhelyek adták, valamint az, hogy a régióban alakult ki (a németül Oderberg, csehül Bohumín, lengyelül Bogumin nevű városkában) az egykori Osztrák–

5 Papírová platidla Československa 1918–1993, České republiky a Slovenské republiky 1993–2016. <http://www.papirovaplatidla.cz/> (2022-06-09)

Magyar Monarchia egyik legjelentősebb vasúti csomópontja. A csehszlovák–lengyel területi viták 1919 januárjában néhány napos háborúhoz (*sedmidenní válka*) vezettek.

A konfliktust végül az antant beavatkozása oldotta fel, melynek nem állt érdekében, hogy szövetségesei, a csehszlovákok és lengyelek egymással háborúzzanak. 1920. július 28-án Párizsban a Nagykövetek Tanácsa (az antant főhatalmak nagykövetei) és a francia külügyminiszter elnöklete alatt született meg az az egyezmény,⁶ amely úgy rendezte a kérdést, hogy a vitatott területeket felosztották Lengyelország és Csehszlovákia között, kettéosztva a régió központjának tekinthető városkát is. Így jött létre a cseh Český Těšín és a lengyel Cieszyn. (Tóth–Novotný–Stehlík 2012, 178. p.) A kialakított határ nem volt etnikai határ, csehszlovák területen is maradt lengyel lakosság. Más részről a csehszlovák területen maradt lengyel közösség is oka volt annak, hogy Lengyelország nem csatlakozott a kisantanthoz. A konfliktust követően az új pénzjegyek kiadása során a Csehszlovák Köztársaság kormánya már nem tartotta fontosnak, hogy lengyel nyelvű szöveget is tegyen az új koronára.

Érdekes az első két szériában a pénzjegyek hátoldalán a szlovák nyelv pozíciója: a cseh nyelvű felirat a pénzjegy tetején, a szlovák pedig a kisebbségi nyelvek között, a pénzjegy alsó részében jelent meg. Ezeknek a pénzjegyeknek a szimbolikája alapján a szlovák kisebbségi nyelv volt. A szlovákok kifogásolták ezt a gyakorlatot, és követelték, hogy bizonyos pénzjegyek előoldala legyen szlovák egynyelvű. (Veselkova–Horvath 2011, 243. p.) Az ezzel összefüggő változást a harmadik szériában láthatjuk. Egy 1927-es, igen pontos hírlapi beszámoló szerint: „A Csehszlovák Nemzeti Jegybank által kiadott új 10 koronás pénzjegyek már elkészültek s a közeli napokban forgalomba is kerülnek. Az új tízkoronás pénzjegyek színükre, kiállításukra s a pénzjegy rajzára nézve semmiben sem különböznek az eddigi 10 koronásoktól. Az egyik oldalon tisztán szlovák nyelvű szöveg van, a másik oldalon a szlovák nyelvű főszöveg alatt orosz [ruszin/ukrán], német és magyar nyelven van az érték feltüntetve. Ezen a pénzjegyen tehát a cseh szövegezés kimaradt, de kimaradt egyúttal a lengyel szövegezés is.”⁷

A harmadik széria pénzjegyein a cseh és a szlovák nyelv megjelenítése megváltozott. Csehszlovákiában a nyelvi jogokat az alkotmány részét képező nyelvtörvény szabályozta. Az 1920. február 29-i, 122. sz. nyelvtörvény⁸ 1. §-a szerint a köztársaság államnyelve és hivatalos nyelve a „csehszlovák” volt. A nyelvhasználat rendjét az 1926. február 4-én elfogadott 17/1926. számú nyelvrendelet⁹ szabályozta alapos részletes-

6 Décision relative à Teschen, Spisz et Orava (Paris, 28 juillet 1920). <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1920teschen.htm> (2022-06-09)

7 Elkészült az új tízkoronás. *Rusinszkói Magyar Hírlap*, 1927. április 17. 6. p.

8 122/1920 Sb. Zákon podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. <http://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgyf6mjsjiwta> (2022-06-09)

9 Vládní nařízení ze dne 3. února 1926, jímž se provádí ústavní zákon jazykový pro obor ministerstev vnitra, spravedlnosti, financí, průmyslu, obchodu a živností, veřejných prací a veřej-

séggel, kodifikálva a Csehszlovák Köztársaságban a hivatali többnyelvűséget. Ez a többnyelvűség a csehszlovák korona harmadik szériáján is látható (3. táblázat).

3. táblázat. A csehszlovák korona harmadik szériája pénzjegyei feliratainak nyelvei (1926–1939)¹⁰

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
10	1927	csehszlovák (szlovák)	csehszlovák (szlovák), ruszin/ukrán, német, magyar
20	1927	csehszlovák (cseh)	csehszlovák (cseh), ruszin/ukrán, német, magyar
50	1931	csehszlovák (szlovák)	csehszlovák (szlovák), ruszin/ukrán, német, magyar
100	1932	csehszlovák (cseh)	csehszlovák (cseh), ruszin/ukrán, német, magyar
500	1931	csehszlovák (szlovák)	[KČ rövidítés szerepel, ezért nem megkülönböztethető, hogy cseh vagy szlovák], ruszin/ukrán, német, magyar
1000	1933	csehszlovák (cseh)	csehszlovák (cseh), ruszin/ukrán, német, magyar
1000	1935	csehszlovák (cseh)	csehszlovák (cseh), ruszin/ukrán, német, magyar

Az 1926-os nyelvrendelet kiadása után forgalomba hozott harmadik széria pénzjegyein a korona első oldala továbbra is csak egynyelvű volt. Ám ez a nyelv már nem a cseh volt, hanem – a csehszlovakizmus ideológiáját kodifikáló alkotmánynak, a nyelvtörvénynek és a nyelvrendeletnek megfelelően – a csehszlovák nyelv. Az alkotmányban és a nyelvtörvényben kodifikált csehszlovák nyelvnek azonban két változata volt: a cseh és a szlovák. Erről az 1920. február 29-i, 122. sz. nyelvtörvény 4. §-a egyértelműen fogalmazott: „Az állam hivatalos nyelvét használva a hatóságok a köztársaság azon területén, amely 1918. október 28-a előtt a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságokhoz és országokhoz vagy a Porosz Királysághoz tartozott, általában a cseh nyelvet, Szlovákiában általában a szlovák nyelvet használják.”¹¹

ného zdravotnictví a tělesné výchovy, pro veřejné korporace, podléhající těmto ministerstvům v republice Československé, jakož i pro úřady místní samosprávy. <http://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgj3f6mjxfuya&rowIndex=0> (2022-06-09)

10 Papírová platidla Československa 1918–1993, České republiky a Slovenské republiky 1993–2016. <http://www.papirovaplatidla.cz/> (2022-06-09)

11 122/1920 Sb. Zákon podle § 129 ústavní listiny, jímž se stanoví zásady jazykového práva v republice Československé. <http://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgjyf6mjsjgiwta> (2022-06-09)

Ennek megfelelően a „csehszlovák” nyelv hol a cseh nyelvet, hol a szlovákot jelentette a pénzjegyeken. Az elő oldal egynyelvű volt, a hátoldalon pedig már nem szerepelt külön a cseh és a szlovák felirat, hanem csak az egyik. Az 10-es, az 50-es és az 500-as címlet esetében a szlovák nyelv jelent meg a koronán. A 20-as, a 100-as és az 1000-es címleten viszont a cseh nyelv szerepelt a pénzjegy elő- és hátoldalán egyaránt. A harmadik szériás pénzjegyek szerint tehát a szlovák már nem a kisebbségi nyelvek között jelent meg, hanem a csehszlovák államnyelv egyik változataként. A korona ezen szériája esetében tehát megvalósult a szlovákoknak az a vágya, amit már a csehszlovák fizetőeszköz bevezetése során szerettek volna elérni. (Бергасі-Черничко 2020, 78–80. p.)

Az államban egyenlő státuszú nyelvek ilyen, váltakozó megjelenítése jellemző egyébként a kanadai dollárra: például az 5 dolláros pénzjegyen előbb franciául, majd angolul van feltüntetve a névérték, míg a nemzeti bank megnevezése fordítva; a 10 dolláron mindez ellenkező módon szerepel. (Sebba 2013, 110–111. p.)

A pénzjegyek hátoldalán az államnyelv alatt/mellett ukrán/ruszin, német és magyar nyelven is feltüntették a pénzjegy névértékét; a lengyel szöveg azonban (amint azt fentebb említettük) eltűnt. A kisebbségi nyelvek megjelenését a pénzjegyeken az 1926-os nyelvrendelet 13. cikkelyének (2) bekezdése tette lehetővé, amely kimondta: „A papírpénz értékét a hátoldalon a Csehszlovák Köztársaság kisebbségei által beszélt nyelveken kell feltüntetni.”¹²

1939–1945 között a Cseh-Morva Protektorátus területén új koronát vezettek be, melynek értékét a birodalmi márkához kötötték. 1939–1940-ben a csehszlovák korona volt érvényben, felülbélyegezve a (cseh és német nyelvű) „Cseh-Morva Protektorátus” felirattal, majd 1940-től jelentek meg a protektorátus saját pénzjegyei, a cseh korona, immár csak cseh és német felirattal a pénzjegyek mindkét oldalán. A tisói Szlovák Köztársaság pénzjegyeinek, a szlovák koronának a névértéke szintén a birodalmi márkához volt kötve, ám ezek feliratai kizárólag szlovák nyelvűek voltak a pénzjegy mindkét oldalán.

Szemponctunkból különösen érdekesek az 1944–45-ben használatos pénzjegyek, melyeket a Szovjetunióban nyomtattak, 1944 őszén Kárpátalján jelentek meg először, ahová a csehszlovák közigazgatás ekkor még igyekezett visszatérni, illetve ebben kapta a fizetését a szovjetek oldalán harcoló Ludvík Svoboda csehszlovák hadteste. Ez ismét

12 Vládní nařízení ze dne 3. února 1926, jímž se provádí ústavní zákon jazykový pro obor ministerstev vnitřní, spravedlnosti, financí, průmyslu, obchodu a živností, veřejných prací a veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, pro veřejné korporace, podléhající těmto ministerstvům v republice Československé, jakož i pro úřady místní samosprávy. <http://www.beck-online.cz/bo/chapterview-document.seam?documentId=onrf6mjzgi3f6mjxfuya&rowIndex=0> (2022-06-09)

„csehszlovák” korona volt cseh, orosz és ukrán felirattal az előoldalán, a hátoldalán csak a számmal kifejezett névérték szerepelt.¹³

2. ábra. 1944-ben kibocsátott csehszlovák 5 koronás cseh, orosz és ukrán felirattal

1945-től többféle pénzjegy volt forgalomban, közte különféle felülbélyegzett pénzjegyek, vagy az újonnan nyomtatott csak cseh nyelvűek. Az 1948-as rendszerváltás rendkívüli elszigeteltséget, így áru- és valutahiány okozott a Nyugattal szemben, amelynek enyhítésére megnyitották a Darex bolthálózatot, ahol csak valutával lehetett vásárolni. Ezek az 1953-as pénzreformot követően bezártak, majd 1957-től hasonló rendszerben megnyíltak a Tuzex hálózat boltjai, amelyek 1992-ig működtek. (Шуцрек 2006, 75–88. p.)

Pénzreformra 1953-ban került sor. Ettől kezdve a különböző sorozatú csehszlovák koronák kizárólag cseh és szlovák, vagy cseh, vagy szlovák nyelvűek voltak, a kisebbségek semmilyen módon nem jelentek meg a pénzjegyeken,¹⁴ amíg az ország fel nem bomlott és létre nem jött az önálló Csehország és Szlovákia. (Cermakova 2017, 30–44. p.)

A szovjet rubel

A szovjet rubel története is számos érdekességet tartalmaz. Az orosz cári rendszer megdöntése utáni polgárháborús időszakban többféle átmeneti pénz volt forgalomban, csak 1923-ban vezették be a Szovjetunió hivatalos pénznemét. Így is 1947-ig kétféle papírpénz volt forgalomban: a cservonyec és az aranyfedezettel rendelkező rubel. Az

13 Papírová platidla Československa 1918–1993, Korunové poukázky ČSR (1944–1945). <https://www.papirovaplatidla.cz/bankovky/korunove-poukazky-csr> (2022-06-13)

14 Papírová platidla Československa 1918–1993, Státovky a bankovky (1953–1993). <https://www.papirovaplatidla.cz/bankovky/statovky-a-bankovky> (2022-06-13)

1947-es pénzreform csak a rubelt hagyta meg. Az 1924-es sorozatban a váltópénz, a kopejka egyes címleteit, az 1, 2, 3, 5, 50 kopejkást papírpénz formájában is nyomtaták, a pénzérmék verése mellett.

A szovjet pénzeket 1923-tól kezdve tíz sorozatban adták ki, ebből hatot a két világháború közötti időszakban, hármat a második világháború után, és az utolsót, a tizediket már a Szovjetunió felbomlása után, 1992-ben. A kilencedik, 1991-es sorozat pénzjegyeinek 1, 3, 5, 10, 50, 100 címletei 1991 első felében, tehát az egyes tagköztársaságok függetlenedése előtt, a 200-as november 30-án, az 500-as december 24-én (Mihail Gorbacsov december 25-én mondott le a Szovjetunió elnöke tisztségéről), az 1000-es címet 1992 márciusában került forgalomba. Az utolsó sorozat 1992-ben jelent meg.

Az első hat sorozat idején, 1923 és 1947 között kétféle pénznem volt forgalomban: a rubel és a cservonyec. A pénzjegyek első oldala, az 1925-ös, 1926–1932-es és az 1934-es sorozat kivételével, kizárólag orosz nyelvű. Az 1923-as sorozat kivételével az orosz nyelv a hátoldalon is megjelenik. Az 1991-es sorozat kivételével valamennyi pénzjegy hátoldala többnyelvű, mégpedig az egyes nyelvek megjelenése és eltűnése leköveti a közigazgatási változásokat oly módon, hogy minden köztársaságot egy-egy nyelv képvisel, kivéve a Kaukázusontúli Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságot, amelyet az a három nyelv képvisel az első sorozattól kezdve, amelyek hordozói mentén 1936-ban a tagköztársaság háromfelé bomlik: grúz, örmény és azerbajdzsán tagköztársaságra.

Az 1922-ben megalakuló Szovjetuniónak négy tagköztársasága volt: az orosz, az ukrán, a belarusz és a kaukázusontúli tagköztársaságok (4 tagköztársaság), 1924 és 1936 között csatlakoztak az ázsiai tagköztársaságok: a türkmén, az üzbég, a tadzsik, a kazah és a kirgiz, s ahogy említettük, a kaukázusontúli felbomlott három önállóra (11 tagköztársaság), 1940-ben: a karél-finn, a moldovai, a litván, a lett és az észti tagköztársaság (16 tagköztársaság). 1956-ban: a karél-finn tagköztársaságot beolvasztják az orosz tagköztársaságba mint autonóm köztársaságot, ami a közigazgatási hierarchiában alacsonyabb szintet jelent. Így 1956-tól alkotja a Szovjetuniót az a 15 tagköztársaság, amelyek az utódállamai lesznek.

Az 1923 és 1925 között kibocsátott rubel első szériájának jellemzője, hogy (az 1925-ben forgalomba hozott 3 rubeles pénzjegyet kivéve) a papírpénz egyik oldala orosz egynyelvű volt, a másik oldalon viszont öt kisebbségi nyelv is megjelent: az ukrán, a belarusz, a grúz, az azeri és az örmény. A cservonyecen (kivéve az üres hátoldallal kiadott változatokat) ugyanezek a nyelvek voltak láthatók (4. táblázat).

Arra, hogy miért pont ezek a nyelvek jelentek meg az első szovjet papírpénzeken, nem nehéz választ találni. Az 1922. december 30-án a Szovjetunió megalakulásáról aláírt nyilatkozat és szerződés¹⁵ alapján a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét négy szövetségi köztársaság alapította. Az Oroszországi Szovjet Szövetség

15 Декларация и договор об образовании СССР. Государственный архив Российской Федерации. <http://rarity.rusarchives.ru/dokumenty/deklaraciya-i-dogovor-ob-obrazovanii-sssr> (2022-06-09)

Szocialista Köztársaság hivatalos nyelve az orosz volt, az Ukrán SZSZK-é az ukrán, a Belarusz SZSZK-é a belarusz, a Kaukázusontúli SZSZK-nak pedig három hivatalos nyelve volt: a grúz, az azeri és az örmény.

4. táblázat. A szovjet papírpénzek első szériája

Pénzjegy elnevezése	Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
rubel	10 000	1923	orosz	ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény
	15 000			
	25 000	1924		
	1	1924		orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény
	3			
	5			
	3	1925		orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény
5	orosz		orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény	
cservonyec	1	1926	orosz	-
	2	1928	orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény	orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény
	3		orosz	-
	5	1928	orosz	-

A szovjet pénzjegyek következő szériája az 1930-as években jelent meg. Az 1934-ben kibocsátott rubeleknek az előoldalán a hét nyelven volt olvasható felirat: oroszul, ukránul, belaruszul, grúzul, örményül, azeriül és üzbégül; a hátoldalon semmilyen szöveg nem jelent meg. Az 1938-ban megjelent rubeleken és cservonyeceken az előoldal orosz egynyelvű volt ugyan, de a hátoldalon az említett nyelvek mellett megjelent a kazah, a kirgiz, a tadzsik és a türkmén nyelvű felirat is (5. táblázat). Az újabb nyelvek megjelenése a szovjet papírpénzek az országban lezajlott közigazgatási átalakulások következménye. Időközben ugyanis megalakult a Türkmén SZSZK, a Tadzsik SZSZK, a Kazah SZSZK és a Kirgiz SZSZK. Bár a Kaukázusontúli SZSZK területén 1936-ban létrejött három újabb szövetségi köztársaság (Grúz SZSZK, Örmény SZSZK és Azerbajdzsán SZSZK), az ő hivatalos nyelveik már az első szovjet papírpénzekben szerepeltek.

5. táblázat. A szovjet papírpénzek második szériája

Pénzjegy elnevezése	Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
rubel	1	1934	orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény, üzbég	–
	3			
	5			
	1	1938	orosz	orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény, üzbég, kazah, kirgiz, tadzsik, türkmén
	3			
	5			
cservonyec	1	1938	orosz	orosz, ukrán, belarusz, grúz, azeri, örmény, üzbég, kazah, kirgiz, tadzsik, türkmén
	3			
	5			
	10			

Az 1947-es pénzreformmal a cservonyec megszűnt, csak a rubel maradt forgalomban. (Ломшин 2010, 314–320. p.) Az újonnan bevezetett pénzjegyek ismét tükrözték a Szovjetunió közigazgatási felosztásában végmenet változásokat. A rubel előoldalán kizárólag az orosz nyelv jelent meg. Ám a pénzjegyek hátoldalán már összesen 16 nyelven volt olvasható a névérték. Az előző szérián is látható nyelvek mellé ekkor került a moldován, az észti, a lett, a litván és a (karjalai) finn (6. táblázat). A Szovjet Birodalom második világháborús területgyarapodása eredményeként ugyanis időközben létrejött a Moldován SZSZK, az Észti SZSZK, a Litván SZSZK, a Letti SZSZK és a Karél-Finn SZSZK.

6. táblázat. A szovjet rubel harmadik szériája

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
1	1947	orosz	orosz, ukrán, belarusz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldován, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén, észti, karjalai finn
3			
5			
10			
25			
50			
100			

A finn nyelvű szöveg megjelenése a rubelen azzal magyarázható, hogy a Szovjetunió kötelékében 1940 és 1956 között létezett a Karél-Finn Szovjet Szocialista Köztársaság, Petrozavodszk fővárossal.

Az 1947-es sorozatú rubelt 1961-ig használták. Különlegessége, hogy az 1947-es pénzreform után kibocsátott pénzjegyeken még 16 nyelven szerepelt a pénzjegy névértéke. Azonban az 1956-tól kezdve az utánnomásokon, megtartva minden egyéb rekvizitumot, beleértve az 1947-es kibocsátási dátumot is, lehagyták a lefokozott karél-finn tagköztársaság nyelvét a hátoldalról.

A következő, 1961-es monetáris reformig mindkét típusú papírpénz használatban volt: az 1947-ben kinyomtatott, melyen 16 nyelv szerepelt, valamint az 1957-ben (szintén 1947-es dátumozással) újranyomott, 15 nyelvből álló feliratot tartalmazó. (Беперсаци 2020, 57–60. p.) Alább két 1 rubeles pénzjegy látható, melyek mindegyikén az 1947-es évszám szerepel. Ám az egyikben (3. ábra) még ott van a karjalai finn nyelvű szöveg (a negyedik sorban a középső: „yksi rupla”), a másikon (4. ábra) azonban már nincs. A többi kisebbségi nyelvnek pedig a sorrendje eltérő.

3. és 4. ábra. 1947-es dátummal kiadott kétféle 1 rubeles pénzjegy

A Karél-Finn SZSZK visszaminősítésének politikai üzenete volt. A szövetségi köztársaságot az 1939–1940-ben a Szovjetunió és Finnország közötti téli háború (finnül: *talvisota*, oroszul: *зимняя война*) után hozták létre. Kialakítása nem illeszkedett a szovjet közigazgatási politikába. A Szovjetunióban ugyanis az alkotmány szerint a szövetségi státuszt kapott köztársaságok elvileg független államok voltak, amelyek (teoretikusan) rendelkeztek a kilépés jogával is. Ezt a státuszt csak olyan népek kaphatták meg, amelyeknek nem volt anyaországuk. A szuverén Finnország azonban létezett. A szovjet–finn külpolitikai enyhülés keretében aztán Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár 1956-ban úgy határozott, hogy a Karél-Finn SZSZK-t beolvasszja az Orosz Föderációba. A Karél-Finn SZSZK megszűnése egyben azt is jelentette, hogy a szovjet vezetés letett az 1917-ben függetlenné vált Finnország bekebelezésével.

Az 1961-es pénzreform utáni papírubeleken maradt az orosz egynyelvű előoldal, ám a hátoldalon az orosz mellett a 14 nem orosz nyelvű szovjet tagköztársaság nyelvén is elolvashatta a pénzjegy névértékét a pénzjegyet kezébe fogó (7. táblázat). A feliratok

az alábbi sorrendben következtek egymás után: ukrán, belarusz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldován, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén és észt. A nyelvek rendje megegyezett azzal, amilyen sorrendben a szovjet alkotmány az államformát definiáló részben a Szovjetuniót alkotó szövetségi köztársaságokat említi. Bár további nyelvek beszélői is nagy számban éltek a Szovjetunióban, ezek a nyelvek hiányoztak a szovjet fizetőeszközről: ott csak a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét alkotó 15 tagköztársaság névadó nemzetainak nyelvei jelenhettek meg. (Aronin–Laoire 2012, 311. p.; Cserniczkó–Laihonon 2016, 15. p.)

7. táblázat. A szovjet rubel szériája az 1961-es pénzreform után

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve
1	1961	orosz	orosz, ukrán, belarusz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldován, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén, észt
3			
5			
10			
25			
50			
100			

A szovjet rubel utolsó szériáját közvetlenül a kommunizmust építő birodalom széthullása előtt, 1991-ben bocsátották ki. A hagyományokhoz híven a papírpénz előoldala orosz egynyelvű volt. A hátoldalon azonban már nem mindegyik címlet esetében jelentek meg a köztársaságok nyelvei (8. táblázat).

8. táblázat. A szovjet rubel utolsó szériája

Névérték	Kibocsátás éve	Előoldal nyelve	Hátoldal nyelve	
1	1991	orosz	orosz	
3				
5				
10			orosz, ukrán, belarusz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldován, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén, észt	
50				
100				orosz, ukrán, belarusz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldován, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén, észt
200				orosz
500				
1000				

A szovjet rubel utolsó előtti sorozata tehát 1991-ben, az utolsó pedig 1992-ben, a Szovjetunió felbomlása után jelent meg. Az 1991-es reformot Valentyin Pavlov miniszterelnökről népnyelven „pavlovi reformnak” nevezték. A Szovjetunió Állami Bankja 1991. december 20-án szűnt meg de jure, 1992. március 1-ig de facto működött. Az Oroszországi Központi Bank által 1992-ben kibocsátott pénzjegyeket még a

Szovjetunió Állami Bankja pénzjegyeinek nevezték. Az utódállamok fokozatosan mondtak le a szovjet rubel használatáról, a legkorábban, 1991-ben Litvánia, a legkésőbb, 1995-ben Tádzsikisztán. Ez egyúttal a pénznemek megváltozását is jelentette, kivéve Oroszországot, ahol az 1993-as pénzreformmal a szovjet rubelt felváltotta az orosz rubel. 1991 és 1994 között az utódállamok egy része között valutaunió állt fenn, amelynek valutája a szovjet rubel, majd az orosz rubel volt. Új típusú rubelzóna – valuta vagy regionális tartalékvaluta formájában – megteremtésére több kísérlet történt a Független Államok Közössége és az Eurázsiai Unió keretében.

Összegzés

A pénzjegyeknek van egy önértéke – a tervezés a kivitelezés költségei, de nincs inherens értéke, felhasználása során a csereértéke számos tényezőtől függ, melyek a közgazdaságtudomány körébe tartoznak. A pénzjegyek ezen túlmenően tanulmányozhatók történetiség, esztétikai megjelenítésük, szimbolikájuk szempontjából, értékelhetők az ezekhez kapcsolódó jelentéstartalmak. Vizsgálati szempontunk a kiválasztott pénzjegyek feliratainak nyelvi elemzése, és azoknak az összefüggéseknek a feltárása, amelyek a pénzjegyeken megjelenő és az onnan eltűnő nyelvek szimbolikus jelentésére adnak magyarázatot.

Az egyes országok természetes nyelvi elrendezése nem az egynyelvűség, hanem a két- vagy többnyelvűség. Az egynyelvűség évszázados hatalompolitikai törekvések eredménye, ami a 19. században vált a nemzetállami ideológia egyik alapvető tényezőjévé. A világban sokkal több nyelv van, mint állam, és bár a nyelvek eloszlása nem egyenletes, az mégis biztonsággal kijelenthető, hogy nincs olyan ország, ahol csak egyetlen nyelvet használnának.

A nyelvi tájkép elemzése révén tetten érhetők azok a szimbolikus üzenetek, melyeket a politikát alakító elit mutatni szándékozik. A pénzjegyeken megjelenő nyelveket úgy tekintjük, hogy bennük az állam nyelvi ideológiái tükröződnek. A pénzjegyeken olvasható rövid szövegek tehát fontos üzenetet közvetítenek arról, milyennek látja és láttatja a központi hatalom az ország nyelveinek egymáshoz viszonyított helyzetét, s milyen politikai üzenetet kíván közvetíteni ezeknek a nyelveknek a feltűntetése révén. (Hult 2014, 513. p.)

A közép-kelet-európai térségből a csehszlovák korona és a szovjet rubel vizsgálatával bizonyítottuk, hogy a nyelvek kiválasztása vagy kizárása nem a tájékoztatást szolgálja – erre elegendő a számmal kifejezett, nyelvileg „semleges” névérték –, hanem a hivatalos nyelvi rezsimet tükrözi vissza. A pénzjegyeken megjelenő nyelvek elsősorban nem a népszámlálási adatokkal, hanem a területiséggel – történeti hagyományok és a politikai megfontolások alapján kialakított közigazgatási tagolással – mutatnak összefüggést.

Irodalom

- Aronin, Larissa–Laoire, Muiris 2012. The Material Culture of Multilingualism. In Gorter, Durk–Marten, Heiko F.–Mansel, Luk Van Mensel (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Backhaus, Peter 2007. *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Бергсасі, Аніко–Черничко, Степан 2020. *Гроші та (мовна) політика. Візуальна конструкція мовної політики на банкнотах на території сучасного Закарпаття*. Törökbálint, Termini Egyesület.
- Cenoz, Jasone–Gorter, Durk 2006. Linguistic landscape and minority languages. *International Journal of Multilingualism*, 3. 1. 67–80. p.
- Cermakova, Klara 2017. Brief History of Currency Separation – Case study of Czech and Slovak Koruna. *International Journal of Economic Sciences*, 2. 30–44. p.
- Csernicskó, István–Laihonen, Petteri 2016. Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua*, 35. 1.
- Gorter, Durk 2006. Further Possibilities for Linguistic Landscape Research. In Durk Gorter (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon–Buffalo–Toronto, Multilingual Matters, 81–89. p.
- Hult, Francis M. 2014. Drive-thru linguistic landscaping: Constructing a linguistically dominant place in a bilingual space. *International Journal of Bilingualism*, 5.
- Itagi, Narasimha–Shailendra, Kumar 2002. *Linguistic Landscaping in India with Particular Reference to the New States: Proceedings of a Seminar*. Mysore, Central Institute of Indian Languages and Mahatma Gandhi International Hindi University.
- Landry, Rodrigue–Bourhis, Richard 1997. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology*, 16. 23–49. p.
- Ломшин, Владимир 2010. Денежная реформа 1947 г. и отмена карточной системы. *Регионология*, 2. 314–320. p.
- Rádoczy Gyula 1971. Adatok a legújabbkori magyar pénztörténethez I. A korona-pénzrendszer. *Az Érem*, 2.
- Raento, Pauliina–Hämäläinen, Anna–Ikonen, Hanna–Mikkonen, Nella 2004. Striking Stories. A Political Geography of Euro Coinage. *Political Geography*, 23. 8.
- Sebba, Mark 2013. The visual construction of language hierarchy: The case of banknotes, coins and stamps. *Journal of Language and Politics*, 12. 1. 110–111. p.
- Shohamy, Elana–Waksman, Shoshi 2009. Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, meanings, negotiations, education. In Shohamy, Elana–Gorter Durk (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*, New York–London, Routledge, 313–331. p.
- Szoták Szilvia 2018. A nyelvi tájkép kutatás, mint az alkalmazott nyelvészet egyik legújabb kutatási területe. *Hungarológiai Közlemények*, 1. 30–42. p.
- Шустек, Збышек 2006. Обращение параллельных валют в 1949–1992 годах на территории Чехословакии. *Банкаўскі веснік*. 4. 75–88. p.
- Tóth, Andrej–Novotný, Lukáš–Stehlík, Michal 2012. *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha, Toggá Filozofická fakulta UK v Praze.

Veselkova, Marcela–Horvath, Julius 2011. National identity and money: Czech and Slovak Lands 1918–2008. *Nationalities Papers*, 39. 2.

Zeman, Zbynek 2000. *Edvard Beneš – politický životopis*. Praha, Mladá fronta.

CSILLA FEDINEC – ISTVÁN CSERNICKÓ

THE APPEARANCE OF THE PRINCIPLE OF TERRITORIALITY ON THE BANKNOTES: TWO EXAMPLES FROM CENTRAL AND EASTERN EUROPE

The subject of research is the linguistic analysis of texts on banknotes: Czechoslovak crown and the Soviet rouble. Inscriptions that appear in a language country are attributed two functions: communicative and symbolic. In our study, we will show that adding or removing texts on banknotes does not serve to inform users—a linguistically „neutral”, numerical value would suffice. The language on the banknotes plays a more symbolic role. We will make it clear that not only which languages are indicated on the banknotes, but also which are missing, some are removed. The use of different languages on banknotes shows a connection not with the results of censuses, but above all with territoriality, with the administration structured by historical traditions and political considerations.

Borsos Mihály plébános írásai

III.

Borsos Mihály

KÜLDTEK
ÉS MENTEM
ENNYI AZ EGÉSZ!

Szépirodalmi és szociográfiai művek
1930–1974

Fórum Kisebbségkutató Intézet

(In)szekuritizáció és felebaráti szeretet*

IMRE JÁNOS HELTAI
(In)Securitisation and Brotherly Love

Keywords: (in)securitization; conviviality; Roma; bilingualism; linguistic practices; linguistic ideologies

1. Bevezetés

Ez a dolgozat egy 2019 őszén megkezdett nyelvészeti etnográfiai kutatás tapasztalatait összegzi. A kutatás célja, hogy hozzájáruljon a romani nyelv (és a romani beszélők) emancipációjához és a békés társadalmi együttélés (konvivialitás, vö. Blackledge és Creese 2018, xxx. p.) lehetőségeinek kialakításához. E cél érdekében a körülbelül 12 000 fős északkelet-magyarországi kisváros, Tiszavasvári társas viszonyait, a helyben jellemző nyelvi gyakorlatokat és ideológiákat vizsgálja. A városban a helyi értelmezés szerint a lakosok közül mintegy 4000-4500 fő roma. E kutatás ismeretszerző előkészületként is szolgál esetleges későbbi, helyiekkel közös részvételi kutatások kialakítására.

A kiválasztott településen számos más településhez hasonló módon, de viszonylag nagy közösségben zajlanak olyan folyamatok, amelyek a jövőben – feltételezve a jelenlegi tendenciák folytatódását – a többségi-kisebbségi helyzet (Geldof 2018, 45. p.) előállításához, azaz a romaként értelmezett helyiek többségbe kerüléséhez is vezethetnek. Ahhoz, hogy az ilyen települések, régiók (további) marginalizációja elkerülhető legyen, a roma közösségekben fontos a középosztályosodást hátráltató tényezők hatásának csökkentése. Ennek lehet része a roma és a nem roma lakosok közötti kapcsolatok építése. Hipotézisem szerint jelenleg romák és nem romák viszonyát sok tekintetben meghatározza a távolságtartás, a kölcsönös fenntartások megnyilvánulása és a bizalmatlanság. Feltételezem, hogy a többségi és kisebbségi nyelvi gyakorlatok és ideológiák

nem függetlenek egymástól, és a kettő metszetében feltárhatóak, s kialakíthatók olyan új gyakorlatok és ideológiák, amelyek támogatják a mindkét fél számára kedvező, közös eredményeket hozó együttélést.

A romák és nem romák együttélésével kapcsolatos kérdések tárgyalásakor magától értődő az intolerancia diskurzusainak elutasítása. Ugyanakkor megszólalásaimat meg kívánom különböztetni azoktól a diskurzusoktól is, amelyek a romaként reprezentálódó egyének és/vagy közösségek helyzetét a társadalmi nyomással szemben kifejtett ellenállás módjaiban, lehetőségeiben és hozadékaiban értelmezik. Az egymás mellett élő, egymásnak feszülő többségi és kisebbségi csoportok láttatása helyett a társadalmi folyamatok vizsgálatában az összetettséget, kölcsönösséget és változandóságot kívánom hangsúlyozni. (l. még Heltai, 2020a; 2020b)

Ennek érdekében azt vizsgálom, hogy az egyes etnikus csoportokhoz rendelt beszélők társadalmi helyzete milyen egyéb kategorizációk mentén értelmeződik a helyi közösségben. Dolgozatomban ehhez az *(in)szekuritizáció*nak a nemzetközi kapcsolatok tudományában kialakult koncepcióját használom fel. A szekuritizáció (Wæver 1989, Buzan et al. 1998) eredetileg olyan beszédaktust jelöl, melynek segítségével egy hatalmi centrumhoz, jellemzően egy államhoz rendelhető aktor újraakasztja a mindennapi életet a rendkívüliség, a sürgősség és a túlélés kulcsszavai mentén, és ennek eredményeképpen a biztonság politikája minden mást felülír. (Gad és Petersen 2011, 315. p.) Tágabb értelemben a szekuritizáció a biztonságot előtérbe helyező, a biztonság elérését célzó (politikai) cselekvések összességét jelenti. A fosztóképzővel ellátott változat azt hivatott jelölni, hogy az ilyen cselekvéseknek a kedvezményezettjei mellett mindig vannak elszenvedői is, akiknek az adott cselekvés nyomán a biztonsága csökken.

Az e koncepció nyelvészeti, szociolingvisztikai szempontú alkalmazhatóságáról való gondolkodás még igen friss. Rampton és Charalambous cikke (2020) vezeti fel azt a dialógust a *Journal of Sociolinguistics* hasábjain, amelynek hozzászólói azt vizsgálják, hogyan járulhat hozzá az *(in)szekuritizáció* koncepciójának alkalmazása a szociolingvisztikai leíráshoz. Ezek a hozzászólások lehetőségeket vetnek fel; terepmunkán alapuló és kifejezetten az *(in)szekuritizációt* középpontba állító nyelvészeti etnográfiai kutatásról nincs tudomásom. A dialógus hozzászólásai nyomán azonban kirajzolódik: az *(in)szekuritizáció* alkalmazásával vizsgálható, hogy a beszélők milyen helyzetekben, vonatkozásokban milyen tényezők miatt érzik magukat biztonságban, avagy fenyegetve, és milyen kategóriák mentén vagy milyen társas jelenségekre összpontosítva rendezik az őket fenyegető (vagy fenyegetőnek látott) személyeket (aktorokat) csoportokba. Mivel pedig a szekuritizáció és az inszekuritizáció mindig egymást feltételezik, a koncepció alkalmasnak látszik komplex függőségi rendszerek működésének megragadására is.

A továbbiakban az említett nyelvészeti etnográfiai kutatás és előzményeinek ismertetése, valamint néhány vonatkozó dilemma feltárása után bemutatom az *(in)szekuritizáció* koncepcióját, annak szociolingvisztikai adaptációját. Ezután e koncepcióból kiindulva, terepmunkám első eredményeit felhasználva elemzem a vizsgált kisvárosi társas valóságát. A koncepciót kritikusan szemlélve rámutatok, hogy bár az alkalmas

komplex társas viszonyok megragadására, a mindenkori másik ember felé forduló gesztusokat, egyéni motivációkat, elkötelezettséget nem feltétlen lehet vele értelmezni. Erre utal a cím második fele.

2. Előzmények és dilemmák

A romák két, földrajzi és társadalmi értelemben is elkülönülő közösséget alkotnak a vizsgált településen. Mintegy 1000-1500 ember a helyben „magyar cigányként” emlegetett, magyar egynyelvű közösség tagja, mintegy 2500-3000 ember pedig romani-magyar kétnyelvű roma. 2015 óta végez az általam vezetett kutatócsoport nyelvészeti etnográfiai kutatásokat roma közösségekben, 2016-tól a helyi kétnyelvű közösségre koncentrálnak. E kutatásokra alapozva és a közösség gyermekei által látogatott iskola pedagógusaival együttműködésben egy olyan nyelvpedagógiai programba kezdünk, amely a gyerekek romani beszédmódjait beengedi az egyébként magyar tanítási nyelvű iskolába. Ezekre a beszédmódokra – nyelvészeti etnográfiai terepmunkánk eredményei szerint – az jellemző, hogy az egyes nyelvek (kódok) határain túlmutató módon szerveződnek, azaz transzlingválisak. (García 2009, García és Li 2014) Az elmúlt évek tevékenységeit és eredményeinket több publikációban összegeztük (l. például Heltai és mtsai. 2017, Heltai 2020c, 2020d, 2021, Heltai és Tarsoly megjelenés előtt), itt csak néhány sorban utalok rájuk.

A transzlingválás a nyelvi repertoár egységét feltételezi. E feltételezés szerint, bár a beszélők az őket körülvevő szociális-politikai térben megkülönböztetnek egymástól nyelveket (kódokat) – jelen esetben a romani és a magyar nyelvet, valamint a máshol/régen beszélt („igazi”) romanit és helyi („nem igazi”) romanit –, e kódoknak nincs kognitív alapjuk. Ahogy Otheguy, García és Reid fogalmaznak, nincs okunk azt gondolni, hogy „volna a szociális kettősséggel összefüggésben álló kognitív kettősség” (2019 626–627. p.), azaz hogy a néven nevezett nyelveknek lenne pszicholingvisztikai realitása. (részletesebben l. Heltai 2020d, 47ff.) Az iskolai program a transzlingválás gyakorlati nyelvmélettén (Li 2018) és pedagógiáján (legújabb összefoglalása CUNY-NSIEB 2020) alapul. Lehetővé teszi, hogy a gyerekek vernakuláris, azaz otthoni, mindennapi, nem sztenderdizált nyelve – nem tannyelvként vagy célnyelvként, mégis a mindennapi tanórai kommunikáció és a tudásteremtés nyelveként – részévé váljon a tanítási folyamatnak. Akkor is, ha mind a tanterv, mind a tanár egynyelvű, és az utóbbi nem tud romaniul vagy csak az iskolai mindennapokban „felszedett” csekély, általában receptív romani kompetenciákkal rendelkezik.

A transzlingválás pedagógiai orientációja a kétnyelvű, de otthon jellemzően romaniul inkább beszélő gyerekeknek az elfogadottság érzetét, ezáltal jobb iskolai közérzetet biztosít, és méréseink szerint a tanulás eredményességét is növeli. (Heltai és Jani-Demetriou 2019) Fontos tapasztalat az is, hogy a transzlingválás átalakítja a nyelvek viszonyait: az otthoni vernakuláris nyelv az iskolában is alkalmazható nyelvvé, az évek alatt az iskolai mindennapok és nyelvi tájkép részévé vált. A programban aktív pedagógó-

gusok – bár a romani megtanulását számukra korántsem írja elő a program –, nyitottabbakká, érdeklődőbbé váltak a nyelv és ezzel a gyerekek otthoni élete, kulturális hagyományai iránt. Az így előálló új iskolai légkörhöz, amelyben immár magától értődő a romani nyelv mindennapos és hangsúlyos jelenléte, az orientációt nem alkalmazó tanárok is alkalmazkodtak, amennyiben elfogadják a romani (óráikon kívül) megnövekedett jelenlétét és érzékelhetőségét.

E tevékenységek folytatása két irányba lehetséges. Ezekben közös, hogy a mikro- (tantermi) és mezo- (iskolai) szinten elért eredményeket makroszinten, tehát az oktatáspolitikában, vagy még tágabban a társadalompolitikában is érvényessé kívánják tenni. Az egyik a transzlingválás orientációjának exportja más tanítási intézményekbe, megismertetése a tanárképzésben, hosszú távon pedig az érintett intézményekre érvényes (helyi és nemzeti) tantervi módosítások kezdeményezése. Végzünk ebbe az irányba mutató tevékenységeket: 2022 májusában zárul az az általam koordinált Erasmus+ intézményi együttműködés, amelynek célja egy, a tanárképzésben használható tankönyv (Heltai és Tarsoly m. e.) és egy ahhoz kapcsolódó videótár létrehozása, bemutató a kétnyelvű roma gyerekek tanítása során más kontextusokban is alkalmazható, jó transzlingváló gyakorlatokat.¹ A másik irány pedig az iskolában elért eredmények kiterjesztése az iskolán kívüli színterekre, hozzájárulva nemcsak a nyelv, hanem beszélőinek emancipációjához is. Ezzel az utóbbi iránnyal foglalkozik a jelen dolgozat.

A transzlingváló projekt hatására jelentkező transzformatív folyamatokból az iskolán kívüli városi terekben kevés érzékelhető, vagy ha vannak is ilyen folyamatok, azokról nem tudunk. Az iskolán kívüli nyelvi gyakorlatok, az egymásról szóló, az együttélést övező vélekedések vizsgálata ezért kerül a jelen kutatás centrumába. E nyelvészeti etnográfiai kutatás során online és offline színtereken egyaránt folyik adatgyűjtés. Előbbiekhez kapcsolódik a városi újság pdf-ként is elérhető lapszámainak, valamint a helyi televízió interneten közzétett felvételeinek elemzése, továbbá egyéb, az interneten – de a közösségi oldalakon kívül – megjelenő tartalmak (önkormányzati közlemények, eseményekről szóló beszámolók stb.) feldolgozása.

A COVID-19-krízis miatt az online anyaggyűjtés jelentősége megnövekedett, az offline adatgyűjtést a tervezettnél később, 2021 nyarán kezdhettem meg. Az offline színtereken végzett terepmunka során a városi struktúrákban különféle beágyazottsággal rendelkező partnerekkel beszélgetek (a beszélgetéseket hangfelvételen rögzítem). Találkozom egyrészt városi intézményvezetőkkel, meghatározó személyiségekkel, vállalkozókkal, „véleményvezérekkel”, másrészt véletlenszerűen kiválasztott lakosokkal, köztük különösen is romák és magyarok jellemzőnek vélt találkozási pontjain élőkkel vagy dolgozókkal (bolti eladókkal, postásokkal stb.). E sorok írásáig 18, magát nem romának (ahogy helyben a megkülönböztetést végzik: magyarnak) vagy magyar egy nyelvű romának valló személlyel beszélgettem. Részt vettem továbbá városi eseménye-

1 <http://www.kre.hu/romanitranslanguaging/>

ken (ballagás, szabadtéri filmvetítés stb.), ismerkedem a város kulturális életével, intézményrendszerével, és élek a résztvevő megfigyelés eszköztárával. Megfigyeléseimet terepmunkanaplóban összegzem.

A terepmunka 2022 nyarán folytatódik. Tapasztalataim szerint, ahogy arra számítottam is, (a nem roma emberek esetében) meglehetősen nagy a beszélgetésre való meghívást elutasítók aránya. Ezt a téma „terhelt” voltának tudom be: mindazon túl, ami országosan is körülveszi a romákról szóló diskurzusokat, az elmúlt évek, évtizedek helyi közéleti-politikai eseményei is erősítették a témáról való megszólalással kapcsolatos félelmeket (ezekről I. Kóczé 1997; Kerülő 2018; Hain 2019; Heltai 2020d, 75. ff.). Továbbá feltételezem, hogy sokan úgy gondolják, véleményüket nem érdemes megosztani, mert mondandójuk nem talál értő fülekre. Néhányan azért nem (szívesen) osztják meg véleményüket, mert azzal számolnak, hogy amit mondanak, és ahogy mondják, az nem felel meg az elvárásoknak, és – tehetjük hozzá – úgy érzik, hogy véleményük intoleránsnak, szalonképtelennek minősül. Erre célozva többször, többen mondták nekem, hogy baráti beszélgetéseket kellene meghallgatnom. Ezzel összefüggésben számolni kell azzal is, hogy potenciális beszélgetőpartnereim a romák pártfogójaként könyvelnek el, és megszólalásaikat feltételezhetően e körülményhez igazítják. Hiszen évek óta dolgozom kutatócsoportom tagjaival és a roma gyerekeket tanító pedagógusokkal közösen a városban, kiterjedt ismeretségem van a kétnyelvű roma közösségben.

Emellett a városi diskurzusokban megjelenik a „jogvédők” kategóriája. Az aktivistákról, tevékenységeikről a lakosok jellemzően hallottak már valamit. Nem lehetek biztos abban, hogy e szereplőktől és tevékenységeiktől elhatárolják-e (ha igen, mennyiben) személyemet, kutatócsoportunkat és kutatásainkat. Több jogvédő tevékenységet (is) végző egyesület, informális szervezet működik a településen, változó aktivitással. Jellemzően az egynyelvű romák között dolgoznak, akik többségükben a kétnyelvű közösség tagjaitól távol, de szintén a város egy külső, leszakadó részén élnek. Ezek a szervezetek, csoportosulások általában helyi résztvevőkkel működnek együtt egy-egy projekt erejéig, ritkább esetben hosszabb távon.

Nagyobb hatású volt az elmúlt években egy, jellemzően az egynyelvű roma gyerekek által látogatott iskola (felmenő rendszerű) bezárása, a jogvédő aktivisták ennek elérésében betöltött szerepe. Az elmúlt években a helyi állami általános iskola tagintézményeként működtetett iskolában tanuló gyerekek (az utolsó három osztály kivételével) a bezárás után a körülbelül 3 km-rel távolabbi központi épületbe járnak. Ennek előzménye, hogy az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány iskolai szegregáció miatt pert nyert előbb a város, majd a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ ellen (az ügy és következményei összefoglalását I. Kerülő 2018). Jelenleg két iskola van a városban, a központi iskolába jellemzően nem roma és egynyelvű roma gyerekek, valamint néhány kétnyelvű roma gyerek jár, a másik, alapítványi, majd egyházi fenntartású iskolába pedig kétnyelvű roma gyerekek járnak. Ez utóbbi iskola transzlingváló programunk színhelye. Folyamatban van továbbá egy – kutatásunktól független – részvételi

projektum (Köztér – Tiszamenti Közösségfejlesztési Hálózat)² is, amely néhány, helyi romákat is bevonó akcióesemény után tudtommal jelenleg jellemzően helytörténettel kapcsolatos tevékenységekre összpontosít. E csoport nem helyi tagjai közéleti-politikai tárgyú elemzéseket is megjelentetnek.³

A folyamatos reflexió mellett minél heterogénebb adatgyűjtési módokkal (egyéni, továbbá fókuszcsoporthoz beszélgetések, résztvevő megfigyelés), valamint interjúformátum helyett a beszélgetések felé való elmozdulással reagálok minderre. A fent leírt körülmények között ugyanis fokozottan érvényesnek tartom azokat a megfontolásokat, amelyeket Rampton a gumperzi kapuőr-koncepciót és a foucault-i megosztás-koncepciót s ezek összefüggéseit elemezve mérleget. (2016, 308–309. p.) Eszerint az interjú igazságai szükségszerűen részlegesek és szituációfüggők. Egyrészt az interjúkészítő aktív, de a feldolgozás során nem feltétlen hangsúlyozott szerephez jut bennük. Másrészt az interjú értelmezhetőségét befolyásolja, hogy a beszélgetésben folyamatosan áramló különféle szemiotikai jegyek (kontextualizációs fogódzók) gyakran észrevétlenek maradnak. Egyszerű példával élve: ha egy tiszavasvári polgár azt mondja, hogy „roma” vagy „magyar”, az esetleg részben mást jelent számára, mint a közösségen kívüli beszélgetőtárs számára; hasonlóképp, ha például egy tiszavasvári roma azt mondja valakire, hogy „rasszista”, annak helyben érvényes jelentéstartalma (is) van, hiszen a jelentések egy-egy adott közösség szociokulturális viszonyai közepette folyamatosan változhatnak. Azaz az interjú készítője nem veszi észre, vagy a beszélőtől eltérő módon értelmezi a jelentés olyan aspektusait, amelyeket az ilyen szemiotikai jegyek hordoznak. Ez félreértésekhez vezethet, különösen ha a résztvevők szociális és kommunikációs kapcsolatrendszerei nagyon eltérők.

E megfontolások miatt az interjú műfajától némileg eltávolodva, a beszélgetések során esetenként beszélek saját tapasztalataimról, benyomásaimról, megosztom véleményemet a másik féllel. Nem csak meghallgatom a beszélgetőpartnerek álláspontját, hanem reagálok is rá. Ezzel megpróbálom a beszélgetés alapjául szolgáló közös pontokat keresni. Ettől még a fenti megfontolások érvényesek maradnak, ez a kutatói magatartás inkább csak módosítja a gyűjtött adatok hangsúlyait. Egyrészt későbbi esetleges részvételi kutatási tevékenységeket készíték elő. Másrészt a helyi részvétellel hosszabb távon számoló, a társas viszonyoknak valamilyen módon és mértékben részévé váló kutatói szerepfelfogást közvetítek.

3. (In)szekuritizáció

A transzlingválás teoretikusai hangsúlyozzák a koncepció elkötelezettségét a szociális igazságosság (García és Kleyn 2016, 24–25. p.), illetve azok iránt, akik a nemzetépítési

2 https://www.facebook.com/tizamenti.kozter/about/?ref=page_internal

3 <https://merce.hu/tag/tiszavasvari-riportsorozat/>

folyamatok és a globalizáció vesztesei közé tartoznak. (García és Otheguy 2020, 28. p.) A módszertanok elsősorban pedagógiai kontextusokban alakulnak (erre iskolai projektünk is példa). Ez nem zárja ki a más színtereken való alkalmazhatóságot, ugyanakkor az iskolán kívüli nyelvi gyakorlatok és ideológiák – egy esetleges transzformációt megelőző – feltárására a transzlingválás kevésbé alkalmas. Ezért olyan koncepciót kerestem, amely a társadalmi folyamatok különféle szintjein, dimenzióiban gyűjtött anyagok elemzéséhez komplex, a változandóságot is szem előtt tartó keretet biztosít. Figyelmem az (in)szekuritizáció felé fordult.

Megismételve a bevezetőben már szereplő definíciót, a szekuritizáció (Wæver 1989, Buzan et al. 1998) a nemzetközi kapcsolatok tudományában tehát olyan beszédaktust jelöl, melynek segítségével egy beszélő (aktor) újraakadékosítja a mindennapi életet a rendkívüliség, a sürgősség és a túlélés kulcsszavai mentén, és amelynek eredményeképpen a biztonság politikája minden mást felülír. (Gad és Petersen 2011, 315. p.) E politikatudományi koncepció teoretikusai eredetileg egy-egy nemzetállam vagy más hasonló entitás elitjének tagjait jelölték meg aktorként. Kritikai megközelítések ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a szekuritizáció aktusa nem csak az állami politika szintjén értelmezhető: érdemes lokális vonatkozásokban, akár egyes élettörténetekre, egyéb részletekre koncentrálva is alkalmazni a koncepciót (Bigo 2014), azaz a mikroszintű gyakorlatokra is figyelni. Ehhez, az (in)szekuritizációt a társas viszonyokat általánosságban és a társadalmi szerveződés különböző szintjein átszövő jelenségnek tartó megközelítéséhez kapcsolódnak Rampton, Charalambous, Jones, Figueroa, Zakharia és Levon a *Journal of Sociolinguistics* folyóiratban közreadott dialógusukban (2020). Ez a Szociolingvisztika és mindennapi (in)szekuritizáció címet viseli. A hozzászólások elméleti jellegűek, a hozzászólók mindegyike megkísérli saját kutatásaihoz kapcsolni a koncepciót, de nem tesznek kísérletet elgondolásaiknak az általuk gyűjtött adatokon való tesztelésére.

A felsevező cikkben Rampton és Charalambous (2020) rámutatnak, hogy a szekuritizáció aktusai már nem kizárólag állami mechanizmusokon alapulnak; az állami erőszakszervezetek (rendőrség, katonaság, határvédelem) és a privát vállalkozások (cégek, megfigyeléssel foglalkozó vállalkozások) képviselői egyaránt felléphetnek aktorként. E szervezetek adathalmazai között egyre nagyobb fokú az integráció, s az adatok egyre inkább integrálódhatnak más adathalmazokkal, például a fogyasztási szokásokról gyűjtött, a magánszektor egyéb részeiből származó adatsorokkal. Ahogy Rampton és Charalambous fogalmazzák, a biztonságpolitikának immár nincs totális koordinációja. (2020, 76. p.) Hasonlóképp: az államok és az üzleti vállalkozások mellett a civil szféra képviselői is megjelenhetnek embercsoportok biztonságát, biztonságérzetét befolyásoló aktorként. Ugyanígy a társadalmi szerveződés mikroszintjein, akár egy kis közösségben, például családban, a mindennapi diskurzusokban megjelenve is értelmezhetők a szekuritizáció aktusai. Ezzel párhuzamos, hogy a szekuritizáció következményei sem feltétlen államok népességét, hanem változó méretű és változóan definiált embercsoportokat érintenek.

A szerzők Bigo és McCluskey (2018, 126. p.) alapján hangsúlyozzák a szekuritizáció terminus előtt a zárójeles (in-) fosztóképző fontosságát, és rámutatnak, hogy a szekuritizáció és az inszekuritizáció egymást feltételezik, és e viszony instabil. Ez azt jelenti, hogy egy tetszőleges aktor által valamely csoport érdekében végrehajtott szekuritizációs aktus a szóban forgó csoportnak vagy személynek biztonságot (biztonságérzetet), egy másinak ugyanakkor bizonytalanságot (vagy bizonytalanságérzetet) teremt. Ráadásul az egyén szintjén könnyen és gyorsan át lehet kerülni egyik helyzetből a másikba. Ezt a relációs jelleget hangsúlyozandó a továbbiakban a jelen tanulmányban is (in)szekuritizációként hivatkozom a koncepcióra.

Rampton és Charalambous két olyan pontot azonosítanak, amelyek a szociolingvisztika számára értékesé és izgalmassá teszik ezt a koncepciót. Az egyik ahhoz a felismeréshez kapcsolódik, hogy az (in)szekuritizáció nem feltétlen állami szintű aktus, hanem a mindennapi életet át- meg átszövik annak mezo- és mikroszintű gyakorlatai is. E ponton kínálkozik a kapcsolódás a nyelvészeti etnográfia módszertanaival, hiszen az a „szociokulturális szerveződések/folyamatok számos különféle szintjére/dimenziójára egyszerre fókuszál”. (Rampton, Maybin és Roberts 2015, 16. p.) A másik pedig a Goffman-féle interakciós elemzés. Goffman két első könyve (1959, 1961) kapcsán rámutatnak ugyanis arra, hogy a biztonság, a bizonytalanság, az egzisztenciális fenyegetettség vagy a megfigyelés nem csak a nemzetközi kapcsolatok tudományának a hagyományosan állami szintű folyamatok elemzéséhez használt kulcsszavai, hanem az aprólékos interakciós elemzésnek is alapfogalmi.

A dialógus további írásaiban a szerzők változatos módokon kapcsolódnak az (in)szekuritizáció koncepciójához. Jones az (in)szekuritizáció mellett a monitorozást (megfigyelést) állítja középpontba, és arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt gyakran észre sem vesszük, mert mindennapos, társadalmi konszenzuson alapuló cselekvésekről van szó. Például a GDPR-törvény nyomán minden internetes oldalon felbukkanó beleegyezési kérelmek kapcsán rámutat, hogy az eredetileg saját biztonságunk növelése érdekében hozott törvény valójában – szinte kényszerű újbóli és újbóli beleegyezésünk nyomán – tulajdonképpen csökkenti a beleegyezést kérők elszámoltathatóságát és növeli a felhasználók monitorozásának lehetőségeit.

Figuroa (2020) bemutatja, hogyan mosódnak el a határok az (in)szekuritizáció vélt kedvezményezettjei és elszenvetői között. A 2010-es évek amerikai bevándorlási törvényei az egyébként a garfinkeli etnometodológia (1967) által inspirált kutatásainak alanyait, az érintett közösségek tagjait bizonytalan helyzetbe taszítják, és állandó megfigyelésnek teszik ki. Az etnográfust pedig, aki egyaránt része a szekuritizációt irányító intézményrendszernek és kötődik az inszekuritizációt elszenvető közösségekhez (Villenas, 1996), ellentmondásos helyzetbe hozzák. Figuroa rámutat, hogy etnográfusként egyes státusú családokkal érintkezve (őket például autójában kórházba fuvarozva) esetenként az embercsempészet vádjával szemben is védekeznie kell.

Zakharia (2020) több példát villant fel az (in)szekuritizáció szociolingvisztikai alkalmazhatóságára. Egy áttelepítésen átesett gyerekekből álló bejrúti hetedik osztály 2007-es franciaórájának példáján keresztül bemutatja, hogyan csapódnak le a politikai

(in)szekuritizáció makrofolyamatai egy tanóra diskurzusaiban. Rámutat, hogy erőszakos áttelepítések következményeként világszerte gyerekek tízmilliói kerülnek olyan helyzetbe, hogy otthoni beszédmódjaik az iskolában alárendeltté vagy illegitimé válnak. Ez utóbbi tény a mindennapi iskoláztatásban megjelenő erőszakként értelmezi. Bemutatja azt is, hogy az amerikai arab közösségek 2001-et követő inszekuritizációjának ellentétes hatásai voltak arab és nem arab fiatalok körében. Míg előbbieket a hatóságok felőli megfigyelés és a kellemetlenül nagy társadalmi „láthatóság” miatt fel akartak hagyni az arab nyelv tanulásával, utóbbiakat kifejezetten bátorította a rendszer az arab tanulására.

Levon (2020) meleg és leszbikus közösségeket érintő kutatásai kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy bár az (in)szekuritizáció koncepciója sok tekintetben alkalmas annak vizsgálatára, hogyan viselkednek az egyének a szociopolitikai térben annak érdekében, hogy megbirkózzanak a társadalmi marginalizációval, mégis hiányzik belőle az egyén pszichológiai motivációinak figyelembevétele. Beszámol arról, hogy egy olyan megközelítéssel dolgozik, amely egyszerre értelmezi a szociopolitikai struktúrákat és veszi figyelembe az egyéni pszichológiai tényezőket. Ezzel holisztikusan lenne (lesz) vizsgálható, hogyan navigálnak a mindennapos bizonytalanságok közepette az egyének, azaz hogyan, milyen stratégiák mentén beszélnek annak érdekében, hogy csökkentsék vagy megszüntessék az őket érő, inszekuritizációs politikákból adódó, illetve azok következményeként nem állami szinten létrejövő nehézségeket.

A fentiekből kitűnik, hogy a dialógus hozzájárulásai az (in)szekuritizáció szociolingvisztikai alkalmazhatóságát mérlegelik, lehetséges területeket villantanak fel, de a recepció még igencsak alakulófélben van. Charalambous és munkatársai más helyütt (2020) a transzlingválás és az (in)szekuritizáció koncepcióit egyszerre alkalmazzák. Azt mutatják be, hogy a ciprusi osztálytermekben a transzlingváló pedagógiák bevezetése a török nyelv megítélése miatt ellentmondásos, a török és beszélői ugyanis (in)szekuritizációs politikák célpontjai. Ennek következtében a gyerekek félve, nem szívesen veszik igénybe törökhöz köthető erőforrásaikat az iskolában.

4. Az (in)szekuritizáció értelmezhetősége a kisvárosi diskurzusokban

Az itt bemutatott lokalitás vizsgálatához az (in)szekuritizáció két jellemzőjét állítom középpontba. Egyrészt azt, hogy a különféle online és offline beszélgetések a társas világ minden szerveződési szintjén elemezhetőek segítségével. Az országos és a lokális közéletben, kisközösségi, családi vonatkozásokban egyaránt jelen vannak az (in)szekuritizáció folyamatai. Másrészt kiemelhető a koncepció segítségével e viszonyok kölcsönös és változandó, sőt hálózatosan szerveződő volta. Míg egy közösség vagy annak egy tagja egy relációban az inszekuritizáció elszenvedője, egy másikban akár aktorként is közreműködhet. A következő fejezetben az eddig gyűjtött anyagból válogatott beszélgetésrészletek alapján e mechanizmusokat térképezem fel. A következőkben a beszélők által felvetett problémák súlyosságának és realitásának, az arról való beszéd módjai-

nak vagy a megoldási javaslatok értékelése helyett kizárólag az (in)szekuritizációs aktusoknak a beszélgetésben való explicit vagy implicit jelenlétére, hatásaira koncentrálok.

4.1.

Az első példa, amelyben egy nyilvános polgármesteri interjú egy részletét elemzem, azt illusztrálja, hogyan kapcsolódnak össze egymással az (in)szekuritizáció aktusai az egyéni és a közéleti szintéren. A város polgármestere rendszeresen ad interjúkat a helyi médiának (újságnak és televízióknak). Ezek a városi közösségimédia-csoportokban és/vagy oldalakon is feltűnnek, onnan is elérhetővé válnak. A riporter rendszerint lakossági kérdéseket is feltesz, melyek aktuális városi ügyekről szólnak. Az alábbi nyilvános beszélgetés, amelyből az 1. kivonat származik, elérhető a Tiszavasvári TV YouTube-csatornáján,⁴ az idézett részlet 3 perc 43-nál kezdődik:

1. kivonat

Riporter Köszönöm szépen, most akkor nézzük a kérdéseket. A kérdések érdekessége, hogy bár egy ember írta, de több forrásból, több embertől lehet ugyanezeket a véleményeket, illetve kérdésmegfogalmazást hallani. Mindjárt az első. Reggel, ilyenkor nyáron, jó idő van, ezért hamarabb kezdenek a közmunkások is. Na, most a Széles úttól a városközpontig, ahol végigmennek, ott iszonyatos hangzavar van, tehát a nyitott ablak mellett a pihenés elképzelhetetlen. Lehet-e ez ellen tenni?

Polgárm. Sajnos én is tapasztalom a kérdezővel egyetemben ezt a fajta, hát nem helyes viselkedést, hogy hangoskodnak, hangosan beszélnek meg a dolgaikat, és vonulnak végig a városon, de nem csak a városon, hanem ha elmegyünk bizonyos üzletekbe bevásárolni, ott is tapasztaljuk azt, hogy a családok vagy éppen a hozzátartozók sokkal magasabb hangszínen, hangon beszélgetnek egymással, mint azt normális módon lehetne vagy kellene. Igazán tenni akkor lehetne ellene hatékonyan, hogyha bizonyos csoportok mellett ott lenne valaki, aki igenis csendre inti őket, meg a magatartási szabályok betartására figyelmezteti. Jómagam és ismerőseim, meg az önkormányzat dolgozói, a TivaSzolgnál [önkormányzati cég, egyebek között a közmunkaprogram lebonyolítója] is próbálják minden nap ezeknek a szabályoknak a betartására ösztönözni a munkavállalókat. Hatékonyan, azt gondolom, tenni ellene nem tudunk, viszont a mindennapi figyelemfelhívással talán tudunk javítani ezen a helyzeten. [...] Kellemtlen, sajnos egy olyan viselkedési formáról beszélünk, ami erre az embercsoportra jellemző.

4 <https://www.youtube.com/watch?v=YOTvpPK1qrM>

A helyi sajtó feladatai közé tartozik aktuális problémák, ügyes-bajos dolgok felvétele. A polgármesternek mint helyi felelős vezetőnek feladata az egész közösség védelme, a békés együttélés támogatása, a nehéz társadalmi feszültségek és az aktuális problémák kezelése. A polgármester (egyébként előszóban elmondott) megnyilatkozásában e feladatot szem előtt tartja. Jelen elemzés a továbbiakban kizárólag arra koncentrál, hogyan jelennek meg e diskurzusban az (in)szekuritizáció koncepciójával értelmezhető jelenségek.

A közmunkában részt vevőknek a város egy meghatározott pontján kell felvenniük a munkát, ide többedmagukkal igyekeznek reggelente. A közmunkások nem kizárólag, de jellemzően roma származásúak. A Széles út a kétnyelvű közösség lakóövezetének – a szegregátumnak – központi utcája. E kontextuális tudás birtokában (vö: *Na, most a Széles úttól a városközpontig, ahol végigmennék*) megállapítható, hogy egy romák és nem romák közti feszültségről van szó. A kérdés szerint az útvonalon élő emberek féltik reggeli nyugalmukat. Az egyik terepmunka során szállásom is erre az útvonalra esett, magam is ébredtem arra, hogy a kétnyelvű közösséghez köthető beszélők csoportjai menet közben relatív hangosan beszélgetnek egymással magyar és/vagy romani nyelven. Ezt a helyiek közül többen normaszegésként értékelik, és próbára teszi türelmüket. A riporter a kérdéshez hozzáfűzi, hogy azt egy ember tette fel, de többek problémájáról van szó. Válaszában a polgármester azt mondja, hogy ezt ő is tapasztalja, és nem csak az utcán, hanem boltokban is. Ezzel a beszélgetés végleg elszakad a közmunkások kategóriájától; a boltokban a vásárlók nem azonosíthatók közmunkásként.

A jelenség tehát előbb mikroszintűnek (közmunkások vs. útvonalon lakók) tűnik, de általános városi problémaként artikulálódik a beszélgetés során (romák vs. nem romák). A polgármester többes szám első személyben beszél, jelezve, hogy azonosul a problémát érzékelőkkel. Valamiféle változás elérését szekuritizációs beszédaktusok sokaságán át tartja elképzelhetőnek (csendre intés, figyelmeztetés, ösztönzés, figyelemfelhívás). Aktorként saját magát, ismerőseit és munkatársait jelöli meg, illetve a többes szám első személyű kifejezésmódon keresztül másokat is cselekvésre biztat. A többség erejére apellálva kíván biztonságot adni, nyugalmat teremteni. Ugyanakkor elismeri, hogy ez a többségi erő relatív: *tenni ellene nem tudunk*. A kisvárosi kontextusban a helyi politikai élet és az egyes beszélők egyéni cselekvéseinek tere összeér, az e két szinthez rendelhető szekuritizációs aktusok nem különülnek el egyértelműen egymástól.

A személyes beszélgetések során kirajzolódott, hogy ez egy általánosan jellemző, más konkrét ügyekben is megjelenő minta. A boltok, az orvosi rendelő és a posta mellett az utcák a gyakran említett színterei romák és nem romák nem szándékolt találkozásainak (a szándékolt találkozások ritkák). A nem roma közösséghez tartozó városi polgárok saját életritmusukat, szokásaikat, rutinjaikat fenyegetve érzik, a szokásrendszereiket kijelölő normák áthágását érzékelik, illetve egzisztenciájukat is féltik, mely félelem az oktatás minőségétől az ingatlanárákig sok ügy mentén konkretizálódik. Ugyanakkor feltűnő, hogy a nem romák nem fogalmazzák meg, hogy alapvetően ők vannak „szekuritizált helyzetben”: messzemenően több lehetőség, jobb társadalmi pozíció

ók birtokosai, akár a lakóhely, akár a munkavállalási lehetőségek és tapasztalatok, az oktatás, az egészségi állapot tekintetében. Ebben a feszültségben jelennek meg az (in)szekuritizáció gyakorlatai, amelyek minden, a romák és nem romák együttélésével kapcsolatos diskurzusban felfedezhetők.

4.2.

Az alábbi idős, helyi nem roma házaspárral folytatott beszélgetés részleteit azért választottam, mert illusztrálják, hogy mi az a három, a beszélgetések során számomra kirajzolódott alapvető minta, amelyek mentén romák és nem romák viszonya rendeződik a városban. A hatszemközti, felvételen rögzített beszélgetésre, amely mintegy 45 perces volt, egy korábbi ismerkedős-időpontegyeztetős találkozás után a házaspár otthonában került sor. A neveket megváltoztattam. A kérdésre, hogy vannak-e jellemző problémák a romák és a nem romák között, a következőket mondták (2. kivonat):

2. kivonat

József: Énszerintem a magyarok elkerülik az ilyen konfliktusokat, tehát nem – inkább nyelnek egyet.

János: És sokat kell nyelni?

József: Hát, alkalmazkodni kell.

János: És miben?

József: Hát már csak hogy például bemegy a Pennybe, és ő nem foglalkozik azzal, hogy ott van egy, mellette egy másik vevő, nyúlkál dolgokhoz, megfogják, három kenyeret is megfog, azt egyet kivesz, szóval ilyen dolgokat csinálnak. Na de hát. Vannak eladók, hát szóljon rájuk. Mi nyelünk egyet, azt megyünk tovább. [...]

József: És még ilyen helyzetek vannak, ahol nyelni kell?

Magdolna: Hát mi már elég ritkán járunk, semmifajta olyan, ahol sokan vannak, csak a boltokba, az meg...

József: Hát ülünk az orvosi rendelőbe, várjuk a sorunkat, bejön, kopogtat, még csak nem is merik neki mondani, hogy... megkérdezik, mit akart, és akkor mán-, mán-, mán tolja is befelé magát. Nem foglalkozik azzal, hogy minekünk számunk van, mi vagyunk a huszonhatodikak, mittudomén. Van ilyen is köztük.

Ez a részlet az első kivonatban tárgyalthoz hasonló szituációkat mutat be; olyan alkalmakat, amikor a nem romák úgy érzik, alkalmazkodniuk kell, nyelniük kell egyet, mert valamiféle normasértés történik. Az idős beszélgetőpartnerek a szekuritizáció nevelő szándékú aktusait nem alkalmazzák, azt másra hagyják (*vannak eladók, hát szóljon rájuk*), vagy beletörődnek a normasértésekbe (*nyelni kell*). Abban is hasonlít ez az előbb bemutatott problémához, hogy konkrét rossz élmények általánosításán alapul – ugyanakkor József hozzát teszi, hogy nem minden roma ilyen, hanem *van ilyen is köztük*.

Ezek az esetleírások minden esetben romák és nem romák felületes találkozásairól szólnak, olyanokról, ahol a felek nem ismerik egymást, semmilyen kapcsolat nincs közöttük. Ennek megfelelően az ilyen inszekuritizált helyzetekben alkalmazott, vagy éppen nem alkalmazott, de szükségesnek vélt válaszok, amik maguk is szekuritizációs aktusok (rászólás stb.), szükségszerűen hatástalanok vagy kontraproduktívak. Alapjuk csupán a többség fölényes, alapvetően szekuritizált helyzete, nincs kölcsönös bevonódás, közös elköteleződés és együttes munka. Ezek nélkül legfeljebb dresszúrától lehet beszélni. Ráadásul – nem meglepő módon – a kölcsönösség, változandóság e viszonylatban is felfedezhető. Egy 2021. júliusi kerekasztal-beszélgetésen, ahol roma asszonyok és egyetemi hallgatók vettek részt, beszámoltam arról, korábbi beszélgetéseim során arra lettem figyelmes, hogy a nem romák panaszai szerint a mindennapi élet tele van ilyen jellegű atrocitásokkal. A jelen levő roma asszonyok erre azt mondták, hogy ők meg azt tapasztalják, hogy mikor sokadmagukkal türelmesen ülnek az orvosi rendelőben például beteg gyermekkel, egy „magyar” bekukkant, majd kimegy telefonálni az udvarra, ami után soron kívül beengedik őt.

Van egy másféle, több beszélgetésben előkerülő, de szintén alkalmi vagy felületes típusa is romák és nem romák találkozásának. Az idős házaspár sok ilyenről nem számolt be, de felidéztek egy húsz évvel korábbi esetet. Ezt mutatja be a 3. kivonat.

3. kivonat

József: Volt egy rossz bicikli. „Nincs valami?” [megidézi a kerítésen bekiabáló embert] mert hát ugye, most már ugye az megy el, és akkor csak bekiabál, hogy „főnök, nincs valami”?

Magdolna: Főnök! [nevet]

József: Na. Hát nem tudom már. Há én nem kínlódom itt vele, hát itt van, aztán vigye el, aztán csinál majd vele valamit. Vagy a kereke hiányzott, vagy gumi nem volt rajta, vagy valami. Aztán... Összeszedegetik itt az utcán, több embertől is.

Ez a példa a romák és nem romák közti kapcsolatok egy gyakran emlegetett típusát mutatja be, a kisvárosi (és a hagyományos paraszti) élet perifériáján az alkalmi munkából, gyűjtögetésből vagy más tevékenységből jövedelmet szerző romák és a támogatói, esetenként már-már patrónusi szerepbe kerülő nem romák között (l. Arany János e viszony ellentmondásosságát feldolgozó, *A bajusz* című versét). A támogatás ezekben az esetekben jellemzően olyan mértékű, amely nem kíván alkalmazkodást, lemondást vagy erőfeszítést. Ebben a példában feleslegessé vált tárgy átadásáról van szó; gyakoriak a tárgyaknak a kukák mellett való elhelyezéséről szóló, a használt ruhák ház előtt hagyásáról, esetenként összegyűjtéséről és átadásáról szóló történetek. Jellemző a megidézett roma ember által ebben az egyenlőtlen viszonyban használt, egyszerre távolságtartó, behódoló, ugyanakkor messzemenően ironikus megszólítás, amelynek hangulatáról, jelentéséről sokat elárul, hogy a beszélők is nevetve idézik meg.

A negyedik bemutatandó részletet megelőzően az uzsoráról volt szó, ekkor József fontosnak látta a következőket hozzáfűzni az elhangzottakhoz (4. kivonat):

4. kivonat

József: Jó emberek is vannak köztük.

Magdolna: Igen.

József: Hál Istennek, én a pályafutásom alatt én nem találkoztam olyan cigányemberrel, akivel bármilyen problémájuk volt, hogy ne tudtam volna megbeszél-
ni a dolgot, bármilyen... hogy a [...] kapcsolatba volt valami probléma, és be
volt... behívtuk, vagy... vagy... Tisztességesen, ember módjára megbeszél-
tük a dolgokat. Az olyan világ volt.

Mivel mindketten ugyanabban a szférában dolgoztak, munkájánál fogva Magdolna is rendszeres kapcsolatban volt (mások mellett) roma családokkal is. A beszélgetés során ez volt az a részlet, ahol a pár férfi tagja olyan konkrét eseményeket idézett fel, amikor romákkal valós, diskurzuson alapuló kapcsolatba került. Feltűnő, hogy teljesen más a 2. és a 4. kivonatban a romákról festett kép. Míg a felületes városi találkozások esetén a bizalmatlanság, a félelem és a tűrés határozza meg a viszonyt, meginduló kommunikáció esetén *tisztességesen, ember módjára* megbeszélik a dolgokat. Ezt itt a múltira vonatkoztatja a beszélő, hiszen nyugdíjasként már nincsenek ilyen jellegű kapcsolatai, de ez a jellegzetes kettősség más beszélgetésekben is megjelent. Szekuritizációs aktusok helyett itt kiegyensúlyozott kapcsolat a jellemző.

Az idézett részletek jól példázzák, hogyan élik meg a nem roma beszélők a romákkal való kapcsolataikat. Az első kettőben közös, hogy a felek közötti viszonyok egyenlőtlenségen alapulnak, és leírhatók az (in)szekuritizáció segítségével. Az első példának megfelelő szituációkban idősödő beszélgetőpartnereim (vagy épp az orvosnál várakozó roma asszonyok) érzik magukat kiszolgáltatottnak, a második típusú kapcsolatokban inkább fordított a helyzet: a romák vannak kiszolgáltatott, sokszor megalázó helyzetben (ami persze szintén fordulhat, lásd Arany versét). Az ilyen esetekben a nem roma beszélők gyakorta igazolást is nyernek arra, hogy ők segítik a nehéz helyzetben levő roma embertársaikat, holott ez alig több az egyenlőtlen viszonyok elfogadásánál, az azokhoz való alkalmazkodásnál. Nem adományokról van szó, nem is a feleslegből adnak, hanem hasznuk van az adott tárgytól való megszabadulásból. A harmadikhoz hasonló esetekben azonban, tehát abban a pillanatban, hogy van közös ügy, vagy az ismeretség személyessé válik, rögvest megváltozik a viszonyról (és a romákról) való beszéd módja is. Ezekben az esetekben megjelennek az egyéni, ahogy Levon nevezi, pszichológiai tényezők, és a viszonyt nehéz csupán az (in)szekuritizáció koordinátarendszerében elemezni. Ezekből a helyzetekből azonban nagyon kevés van. A 4.3 fejezetben fiatalabb korosztályokhoz tartozó beszélőktől származó kivonatok elemzésével bemutatom, hogy az ilyen helyzetek hiányának milyen következményei vannak.

4.3.

A fiatalabb, nem roma beszélgetőpartnerek (a 30-as és 40-es korosztályok tagjai) nem csak azokon a színtereken kerülnek felszínes kapcsolatba romákkal, mint a nyugdíja-

sok, hanem munkahelyen, szülőként pedig oktatási intézményekben is. Számukra nagyobb tétellel jár, hogyan alakul a város jövője, például az ingatlanárak, a kereskedelmi ellátottság vagy a munkalehetőségek. Beszámolóik ennek megfelelően zaklatottabbak és súlyos problémákra irányítják rá a figyelmet. A következőkben két beszélgetésből két kivonatot elemezve mutatom be e problémák egy részét. Az első idézett beszélgetőpartnerem, Gizi, hosszú évek óta a városban dolgozik, de csak nemrég költözött oda, ami elmondása szerint ismerősei körében meglepetést keltett. Erről így beszélt (5. kivonat):

5. kivonat

Gizi: Ugye a mai emberekbe mi van? Menni kell városra. Ilyen kockák lettek. Meg oda kell a gyerekek járnia, meg olyan iskolába kell, meg magántanárhoz kell járni oviba, nyelvet kell tanulni, ugye, és akkor Vasváriból menekülni kell, de hát miért? [...] Amikor megtalálok a helyed és szereted a munkádat, akkor – adhatnának nekem palotát kincsekkel, akkor sem cserélném le. Tehát a köztudatba menni kell a városra, meg legyen értéke az ingatlanoknak, mert mi lesz, ha majd esetleg, ha esetleg leamortizálódik a város, és nem lehet eladni. De hát miért? Egy háznak az én életemet kell kiszolgálni. [...] Kinek mi a fontos, nem?

Az első sor *menni kell városra* fordulata a nagyobb és/vagy dinamikusabban fejlődő (nek vélt) városokra vonatkozik. Más beszélgetésekben elsősorban a mintegy 30 km-re levő Nyíregyháza és a szomszédos Hajdúnánás neve merült fel. E törekvés mögött egyebek között, ahogy a beszélő meg is fogalmazza, az ingatlanok elértektelekedésétől való félelem áll. Tiszavasvárit annak idején két falu, Búd és Szentmihály összevonásával alakították ki. Jelenleg a város központját körülvevő Szentmihály belső részén tartják értéküket az ingatlanok. Más a helyzet Szentmihály azon részein, amelyek közel esnek a kétnyelvű roma közösség által lakott utcákhoz. Búd külsőbb részeiben is nagyon sok az üres és olcsón eladó ingatlan. Ebben a két városrészben – tulajdonképpen a város jó harmadában – az ingatlanárak több száz százalékkal alacsonyabbak. Ezeken a részeken a házak már egyes „módosabb” roma családok számára is elérhetőek. Minél több roma lakik egy utcában, annál olcsóbbakká válnak a házak. A vélekedések szerint ott nem romák már nem vásárolnak, bár faluról, tanyáról beköltöző szegény, nem roma családokról is hallottam történeteket. Ez esetben, ahogy az a fenti idézetben is megfogalmazódik (*ha esetleg leamortizálódik a város, és nem lehet eladni*), sokan egyrészt egzisztenciájukat (ingatlanuk értékét), másrészt életmódjuk egészét látják fenyegetve. Félelmeiket egy másik beszélgetésben a kérdezett házaspár tagjai így konkretizálták:

6. kivonat

János: Mi a konkrét félelmetek azzal kapcsolatban, hogy egy cigány lesz a szomszédotok? Elsősorban a hangosság?

- Irma: Hát a veszekedés, a folyamatos veszekedés, a kiabálás, meg hogy nem egy család lesz ott nonstop, hanem tíz.
- Gyula: Meg hát hogyha már azért...
- Irma: ...a szemét, az ápolatlan környezet, ...
- Gyula: Meg ahol egy megjelenik, ott...
- Irma: ...meg akkor a betörés, akkor ott fél az ember, hogy mikor mivel bántod meg, és akkor jönne a kiskéssel, vagy nem tudom mivel fenyegetőzni, a gyerekeimmel...
- Gyula: Nem akarod.
- Irma: Hát itt már volt gyerekkoromban tapasztalatom, hogy mindenbe bele tudnak kötni, már abba is, hogy...
- János [egy újabb kérdéssel félbeszakítja]

Ezek a félelmek nem feltétlen csak a diskurzusokban vannak jelen, hanem esetenként cselekvésre is sarkallják az érintetteket. Hallottam az utca lakói által összefogásban megvásárolt telekről, vagy éppen a szomszédok iránti megértésből halogatott házleadásról is. A közösségi oldalakon időnként feltűnnek olyan nem roma polgárok hangos zenehallgatás, bulizás miatti panaszai, akik a többségében romák által lakott utcákban vagy azok közelében laknak. Egyes roma családok tagjai más roma családokra is szoktak panaszkodni emiatt. E panaszok reális voltáról, azaz a gyakori és igen hangos, akár több száz méterre elhallatszó zenehallgatásról szintén vannak személyes tapasztalataim is.

Az itt tárgyalt társadalmi folyamatok az egyébként szekuritizált helyzetben élő polgárokat jó néhány tekintetben megismertetik az inszekuritizált helyzettel. A többségi kisebbségi helyzet felé való elmozdulással a többség ereje csökkenőben van. A marginalizált élethelyzetben levők egyre inkább fenyegetik a korábban fenntarthatónak vélt „rendet”, ami az elszigetelődésen alapult. Irma erről így fogalmaz:

- Irma: Itt Vasváriba pont az volt a jó, hogy két külön hely volt. Te tudtad, hogy hol van magyar közösség, hol van cigány. Én nem mentem az ő területére, ő se jött az enyémre, nem úgy volt, hogy beköltözik vagy száz cigány a szomszédba.

Ezzel szemben azok a beszélgetőtársaim, akik magukon vagy hozzátartozóikon keresztül megtapasztalták roma emberek szomszédságát vagy közelségét, részben máshogy beszélnek a témáról. Egy asszony, akinek közeli hozzátartozója a közelmúltig egy kijebbi eső, körülbelül felerészben romák által lakott utcában élt, úgy fogalmazott, hogy *úgy próbálnak* a roma szomszédok [értsd: alkalmazkodni, a normákat betartani], a *gyerekek is illemtudóak*. Az előforduló problémákért (kerti terménylopás, ház előtti virágágyás elpusztítása) a távolabb, a *telepen* lakó, nem ismerős romákat hibáztatta. A belső szentmihályi részeken lakó néhány roma családról is olyan vélekedéseket hallottam többségében, amelyek arról szóltak, hogy esetükben nincs szó normasértésekről (három beszélgetésben került elő ez a téma, kétszer pozitív volt a vélemény).

5. Záró gondolatok

Az eddigi, nem romákkal folytatott beszélgetésekből kitűnik, hogy félelmek és sérelmek egész sora határozza meg a romákhoz való viszonyt. Ez a valós személyes ismerettség hiányával kapcsolódik össze. Konkrét kérdésektől indulva általában két differenciálatlan etnikai csoport, romák és magyarok szembenállását rajzolják fel a beszélgetőpartnerek, és gyakran csak a magukénak elismert csoport esetében cizellálnak. Jellemzően megjegyzik, hogy nem mindenki gondolkodik egyformán a romákról, és vannak, akik náluk radikálisabb gondolatokat fogalmaznak meg. (A romák ellenben rendszeresen érvelnek úgy, hogy nem minden roma egyforma, viszont minden romára ugyanúgy tekintenek a nem romák.)

A nem romákkal folytatott beszélgetések fő tanulsága, hogy szerintük a városban élő romák (nagyon gyakran a diszkurzív) viselkedésük során elkövetett normasértésekkel diszkomfortos helyzetet teremtenek (inszekuritizáció). Itt idézett beszélgetőpartnereim az általában „többségi társadalomként” emlegetett, az élet számos területén meghatározó pozíciókkal rendelkező, többségi, nem roma csoport tagjai. Más relációkban ezek a személyek jellemzően a nyugodt, kiszámítható, biztonságban élhető élet megteremtésére tett törekvések, ilyen értelemben a szekuritizáció kedvezményezettjei. Azokhoz a lehetőségekhez, amelyeken keresztül politikai aktorok garantálják polgárok biztonságát és jóllétét, a fennálló társadalmi struktúrák, hagyományok, a történelmi-kulturális örökség jellege miatt könnyebben férnek hozzá. Ezek közé sorolhatók az egészségügyi ellátástól kezdve a lakókörnyezeten és annak minőségén keresztül az oktatással és munkalehetőségekkel összefüggő kérdések. Így van ez a vizsgált lokalitásban is: a romák a város szélén, szegregált körülmények között élnek, alacsony képzettségűek. Munkaerőpiaci helyzetük rossz. Ez részben indokolható képzetlenségükkel, roma beszélgetőtársaim azonban gyakran panaszkodnak a munkaerő-felvétel kapcsán diszkriminatív gyakorlatokat is – hogy például bolti eladónak nem alkalmaznak roma embert akkor sem, ha erre megfelelő a képzettsége. A városban élő romák egészségi állapota szintén nem jó, a várható élettartam köreikben szignifikánsan alacsonyabb. (A helyi roma közösségek szociális helyzetéhez vö. Lengyel 2003, 2004, 2013.)

Az (in)szekuritizáció koncepciója a relációs jelleget hangsúlyozza: ami bizonyos szereplőknek szekuritizáció, másoknak inszekuritizációt jelent, és a kérdés csupán az, hogy kik milyen esetekben, relációkban kerülnek az inszekuritizációt elszenvedők csoportjába. Valóban, ez esetben az (in)szekuritizáció koncepciója, némileg elnagyoltan, a következő valóságleíráshoz vezet: a roma kisebbség alapvetően inszekuritizált helyzetben van, amennyiben egy roma családba születő gyermek számára a vizsgált lokalitásban (és sok más helyen is) kisebb a hozzáférés lehetősége a középosztálybeli léthez. A roma kisebbség egyes tagjai inszekuritizálják a nem roma többséget, amennyiben normasértó módon lépnek föl és fenyegetik a többség nyugalalmát, biztonságérzetét, legyen szó a reggeli pihenéstől a vagyon és az életmód átörökítésének lehetőségéig bármiről. Ezek az inszekuritizációs aktusok s az azok hatásairól szóló tapasztalatok egyrészt a

városi társas diskurzusok szövődéseinek minden szintjét áthatják (egyszerre egyéni és közösségi élmények), másrészt a többségi kisebbségi helyzet felé közeledve egyre inkább kölcsönössé válnak. A tét egyre nagyobb lesz minden szereplő számára.

E változások nem csak a vizsgált lokalitásban jellemzők. A többségek és a kisebbségek viszonyrendszerének átalakulásai általános európai társadalmi folyamatokként értelmezhetők. Az e cikkben is említett új társadalomtudományi diskurzusok, koncepciók megjelenése is ezt jelzi. A konvivialitással (Blackledge és Creese 2018, xxx. p.), a többségi-kisebbségi helyzetek kezelésével (Geldof 2018, 45. p.) vagy az örökség sokhangúságával, a közös pontok kiválasztásának új lehetőségeivel (Deumert 2018) való foglalkozást immár nem csupán a kisebbségeket támogató emberbarátság, hanem a (korábbi) többség helyzetének stabilizálása is motivál(hat)ja. Ezek a megközelítések, amelyek a szuperdiverzitás diskurzusaiba illeszkednek (Vertovec 2007; Blommaert és Rampton, 2011; Creese és Blackledge szerk. 2018; vö. Heltai 2020a, 2020b), értékelhetők a hagyományos többség szekuritizált helyzetének átmentésére tett kísérletekként is. Másképp értékelve, közreműködhetnek a még szélsőségesebb marginalizáció, a gettósodás, a társas viszonyrendszerek összeomlásának megelőzésében is, hiszen a középosztályosodás elmaradása esetén például a vizsgált lokalitásban ezek a fejlemények sem kizárhatók.

Levon (2020) kritikája szerint hiányzik az (in)szekuritizáció koncepciójából az egyén pszichológiai motivációinak figyelembevétele. Valóban, az (in)szekuritizáció szerint a társadalmi rendet függőségek hálózatszerű rendszere alakítja ki. Ugyanakkor szerintem is számolni kell az egyes aktorok személyes szándékaival, motivációival, például a nagylelkűségével, vagy ha tetszik, a felebaráti szeretettel. Ez utóbbi persze szintén értelmezhető úgy, hogy az nem más, mint az egyén saját biztonságának megteremtésére tett törekvés – csak ez esetben ez nem mások inszekuritizációján alapul. A személyes szándékok, motivációk, a tehetség azonban csak akkor válhatnak az emberi viszonyokat döntően meghatározó faktorokká, ha vannak személyes találkozások, kontaktusok, van együttgondolkodás, vannak a problémák megoldására tett, közös munkán alapuló kísérletek. Úgy gondolom, elszigetelt egyének törekvéseitől eltekintve nincs szó a többség részéről a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférés tudatos megtagadásáról, sem a kisebbség részéről szándékolt normasértésekről, de hiányoznak a személyes kapcsolatok, és az ezek kialakítására tett törekvések.

Irodalom

- Bigo, Didier–Emma McCluskey 2018. What is a PARIS approach to (in)securitization? Political anthropological research for international sociology. In Gheciu, Alexandra–Wohlforth, William C. (eds): *The Oxford Handbook of International Security*. Oxford, Oxford University Press, 116–132. p.
- Bigo, Didier 2014. Afterword. In Maguire, Mark –Frois–Nils Zurawski, Catarina (eds.): *The anthropology of security*. London, Pluto Press, 189–205 p.

- Blackledge, Adrian–Creese, Angela et al. 2018. Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective. In Creese, Angela–Blackledge, Adrian (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, xxi–xiv. p.
- Blommaert, Jan–Rampton, Ben 2011. Language and superdiversity. In Blommaert, Jan–Rampton, Ben–Spotti, Massimiliano (eds.): *Diversities*, vol. 13. nr. 2. 1–22. p.
- Brubaker, Rogers 2002. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, vol. 43. nr. 2. 163–189. p.
- Brubaker, Rogers 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Buzan, Barry–de Wilde, Jaap–Wæver, Ole 1998. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder CO., Lynne Rienner.
- Charalambous, Constadina–Charalambous, Panayiota–Zembylas, Michalinos–Theodorou, Eleni–Charala, Constadina 2020. Translanguaging, (in)security and social justice education. In Panagiotopoulou, Julie–Rosen Lisa–Strzykala, Jenna (eds.): *Inclusion, Education and Translanguaging. Inklusion und Bildung in Migrationsgesellschaften*. Wiesbaden: Springer, 105–123. p.
- Creese, Angela–Blackledge, Adrian (eds.) 2018. *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge.
- CUNY–NSIEB (City University of New York – New York State Initiative on Emergent Bilinguals) ed. 2020. *Translanguaging and Transformative Teaching for Emergent Bilingual Students: Lessons from the CUNY-NSYIEB Project*. London, Routledge of Taylor and Francis Group.
- Deumert, Ana 2018. The multivocality of heritage. In Creese, Angela–Blackledge, Adrian (eds.) *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, 149–164. p.
- Figueroa, Ariana Mangual 2020. Embodying the Breach: (In)Securitization and Ethnographic Engagement in the U.S. *Journal of Sociolinguistics*, vol. 24. nr. 1. 96–102. p.
- Gad, Ulrik–Lund Petersen, Karen 2011. Concepts of politics in securitization studies. *Security Dialogue*, vol. 42. nr. 4–5. 315–328. p.
- García, Ofelia–Wei, Li 2014. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- García, Ofelia–Otheguy, Ricardo 2020. Plurilingualism and translanguaging: Commonalities and divergences. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, vol. 23. nr. 1. 17–35. p.
- García, Ofelia–Klein, Tatyana 2016. Translanguaging theory in education. In García, Ofelia–Kleyn, Tatyana (eds.): *Translanguaging with Multilingual Students: Learning from Classroom Moments*. New York, Routledge, 9–33. p.
- García, Ofelia 2009. Education, multilingualism and translanguaging in the 21. century. In Skutnabb-Kangas, Tove–Phillipson, Robert–Mohanty, Ajit K.–Panda, Minati (eds.): *Social Justice through Multilingual Education*. Cromwell, Multilingual Matters, 140–158. p.
- Garfinkel, Harold 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey, Prentice-Hall.
- Geldof, Dirk 2018. Superdiversity as a lens to understand complexities. In Creese, Angela–Blackledge, Adrian (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, 30–42. p.
- Goffman, Erving 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth, Penguin.
- Goffman, Erving 1961. *Asylums*. Harmondsworth, Penguin.

- Hain Ferenc 2019. *Adalékok az „Érpataki Modell” történetéhez*. Budapest, ELTE Reader. <http://www.eltereader.hu/kiadvanyok/hain-ferenc-adalekok-az-erpataki-modell-tortene-tehez/> (2022. május 25.)
- Heltai János Imre–Jani-Demetriou Bernadett–Kerekesné Lévai Erika–Olexa Gergely 2017. Transzlingváló osztályterem Tiszavasváriban. *Új Pedagógiai Szemle*, 67 évf. 11–12. sz. 28–49. p.
- Heltai János Imre–Jani-Demetriou Bernadett 2019. A transzlingváló pedagógiai orientáció hatása az iskolai sikerességre. *Anyanyelv-Pedagógia*, 12. évf. 1. sz. 5–18. p.
- Heltai János Imre–Tarsoly Eszter (eds.) Forthcoming. *Translanguaging for Equal Opportunities. Speaking Romani at School*. De Gruyter Mouton.
- Heltai János Imre 2020a. Romák etnikai és nyelvi öndefiníciói 1. rész. *Magyar Nyelv*, 116. évf. 1. sz. 49–54. p.
- Heltai János Imre 2020b. Romák etnikai és nyelvi öndefiníciói 2. rész. *Magyar Nyelv*, 116. évf. 2. sz. 166–179. p.
- Heltai János Imre 2020c. Translanguaging instead of standardisation. Writing Romani at school. *Applied Linguistics Review*. vol. 11. nr. 3. 463–484. p.
- Heltai János Imre 2020d. *Transzlingválás. Elmélet és gyakorlat*. Budapest, Gondolat.
- Heltai János Imre 2021. Translanguaging as a rhizomatic multiplicity. *International Journal of Multilingualism*. DOI: 10.1080/14790718.2021.1926465
- Jones, Rodney H. 2020. Accounting for surveillance. *Journal of Sociolinguistics* vol. 24 nr. 1. 88–95. p.
- Kerülő Judit 2018. A tiszavasvári helyzet. In Fejes József Balázs és Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétekem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged, Motiváció Oktatási Egyesület, 301–319. p.
- Kóczé Angéla 1997. „Ebben az esetben ez nem volt szerencsés választás”. Külön ballagás Tiszavasváriban. *Fundamentum*, 1. évf. 2. sz. 135–138. p.
- Lengyel Gabriella 2003. Részletek Tiszavasvári cigánységének népszerűleírásából. *Kisebbségkutatás*, 12 évf. 2. sz. 316–336. p.
- Lengyel Gabriella 2004. Tiszavasvári cigány népessége. In Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella (szerk.): *A magyarországi cigánység 1971–2003*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 157–179. p.
- Lengyel Gabriella 2013. A cigány–magyar együttélésről. Tiszavasvári jegyzetek. In Suhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 57–80. p.
- Li, Wei 2018. Translanguaging as a practical theory of language. *Applied Linguistics* vol. 39. 9–30. p.
- Otheguy, Ricardo–García, Ofelia–Reid, Wallis 2019. A Translanguaging view of the linguistic system of bilinguals. *Applied Linguistics Review* vol. 10. nr. 4. 625–652. p.
- Rampton, Ben–Charalambous, Constadina 2020. Sociolinguistics and everyday (in)securitization. *Journal of Sociolinguistics* vol. 24 nr. 1. 75–88. p. <https://doi.org/10.1111/josl.12400>
- Rampton, Ben–Maybin, Janet–Roberts, Celia 2015. Theory and method in linguistic ethnography. In Snell, Julia–Shaw, Sarah–Copland, Fiona (eds.): *Linguistic Ethnography: Interdisciplinary Explorations*. London, Palgrave Macmillan, 14–50. p.

- Rampton, Ben 2016. Foucault, Gumperz and governmentality: Interaction, power and subjectivity in the twenty-first century. In Coupland, Nikolas (ed.): *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 303–330. p.
- Vertovec, Steven 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* vol. 30. nr. 6. 1024–1054. p.
- Villenas, Sofia. 1996. The Colonizer/Colonized Chicana Ethnographer: Identity, Marginalization, and Co-optation in the Field. *Harvard Educational Review* vol. 66 nr. 4. 711–734. p.
- Wæver, Ole 1989. Security, the Speech Act. Analysing the Politics of a Word. Copenhagen, Research Training Seminar.

IMRE JÁNOS HELTAI
(IN)SECURITISATION AND BROTHERLY LOVE

This paper analyses the results of a linguistic ethnographic research that started in the autumn of 2019. The research aims to contribute to the emancipation of the Romani language (and Romani speakers) and to the development of possibilities for peaceful social coexistence. To achieve this goal, it examines the social relations in a small town of about 12 000 inhabitants in north-eastern Hungary. The paper uses the concept of (in)securitisation. This allows us to examine the situations and aspects in which the speakers feel safe or—on the contrary—insecure, and to determine the categories and social phenomena along which they group the persons (actors) who threaten them (or are perceived as threatening). It can help to reveal the volatile and multifaceted interdependencies that pervade different levels of social organisation. However, as the paper points out, the effects of individual motivations and psychological factors that also shape social relations may remain hidden.

FÜLÖP LÁSZLÓ

Panni Török Balázs hagyatéka

Ki is volt az a Török Balázs, aki 1604-ben végrendeletében felsorolja családtagjait, szolgálait, ismerőseit, akikre örökül hagyja minden ingó és ingatlan vagyonát? Egyáltalán ki volt ez a Nyitra megyében élő Török család, akikről sem a genealógiák, sem a történelmi hagyomány semmi biztosat nem tud, csupán apró emlékekből próbálnak következtetni létükre és életükre? Még a nemesi előnevük is bizonytalan. Legtöbb helyen néveri és nemespanni a praedicatum, de néha az izbégi is előfordul. A sok magyarországi és erdélyi Török család közül egyes leírások a nagyemőkei előnevűekkel hozzák kapcsolatba őket.¹ Úgy vélik, hogy annak valamelyik oldalágából sarjadzik ez az ág. Azonban ez a feltevés csupán azon alapul, hogy térben ők éltek hozzájuk legközelebb. Maga a végrendelező úgy írja alá a testamentumát, hogy „Blasius Theöreök de Pan”. A néveri jelző nincs a neve mellett, bár birtokaik vannak e faluban. A Pan pedig előfordul a szövegben Pann alakban is, bár valószínűleg az élőbeszédben akkor röviden ejtették a település nevét.

Az itt felsorolt kérdésekre is próbál jelen írás válaszokat keresni, továbbá ismertetni röviden azokat az öröklött tárgyakat, amelyek bemutatják, érzékeltetik egy akkori nemes mindennapjait, életvitelét, szokásait. Amint a későbbiekben olvasható, nem volt főúri család, azonban kisenemeseknek sem voltak mondhatók, ha a címben megadott családtagjuk külföldi egyetemeken tanult, s a maga korában nagy és értékes könyvtárral rendelkezett. Még képirót, azaz portréfestőt is foglalkoztatott, akinek egy „csonka ujjú” mentét hagyott örökül. Vagy csak Török Balázs volt közöttük, aki a tudományak és nem a harcok mezejének élt? – nem tudhatjuk. Amit megismerhetünk róla és róluk, az mind csupán egy végakarat szövegéből deríthető ki. Ezeket az apró momentumokat igyekszünk megmenteni az utókornak, ugyanis a kihalt családról utódok nem tudnak már adatokkal szolgálni.

Maga a végrendelet, amelyet Galgóc várában lévő házában írt a hagyakozó, 1888-ban az országos levéltárban volt található.² Saját kezűleg írta a három galgóczi prédikátor (magyar, német és „tót”) jelenlétében, zöld gyűrűpecséttel látta el, amelyen latinul az olvasható: Spes Mea Christus, azaz Krisztus az én reménységem. A bevezetése csu-

1 [https://hu.wikipedia.org/wiki/Török_család_\(néveri_és_nemespanni\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Török_család_(néveri_és_nemespanni))

2 Dr. Komáromi András: Pani Teöreök Balázs végrendelete 1604-ből. *Történelmi Tár*. 1888, 571–580. p. Átirat.

pán egy keresztvetés, elmarad a szokásos hosszú vallási elmélkedés, azonnal a tárgyra tér. Sajnos tutorai, pártfogói nevét nem ismerjük meg, ugyanis több ízben említve is mindig csak annyit ír róluk, hogy „kérem... az én kegyelmes uramat és asszonyomat...” Később, egyetlen alkalommal azt írja, hogy „kegyelmes asszonyom Listius Fruzina”.³ Esetleg ő lehetett az egyik, akire gondolt, valamint szóba kerülhet „uramként” a férje. De még az sincs kizárva, hogy Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek az, aki ekkor még nyitrai püspök volt. Végakarátának a végrehajtóként két személyt jelöl meg többször is, ezek: Ivanóczi Márton és egy Flekk családnevű német személy, akinek a keresztnévét nem tudjuk meg. A rájuk hárult és kért feladatokból azonban kiderül, hogy nagyon megbízott bennük, és baráti, bizalmas viszony volt köztük.

A továbbiakban ismerjük meg családtagjait, akikről sajnos nagyon hiányosan emlékezik meg. Édesapja „néhai vitézlő” Teöreök Benedek volt. A jelzők arra utalnak, hogy már meghalt, s életében katonaember lehetett. Anyja nevét nem említi, csupán annyit, hogy az anyai örökségből ő nem részesült. Ennek okát nem indokolja. Három bátyja és egy nővére volt, tehát Balázs volt a családban a legfiatalabb testvér. György és István már elhunyt, gyermekeikről mint árvákról emlékezik meg névtelenül. Nővérét és annak gyermekeit sem nevezi meg, csak a férje nevét írja le: Klivinyi Pál, s gyermekeikről szintén úgy nyilatkozik, hogy „nénémtől való árvák”. Egyetlen bátyja él, András, neki is vannak gyermekei. Érthetően ő örököl legtöbbet, rá bízta a családdal kapcsolatos okiratokat, leveleket, okmányokat megőrzésre. Nagyon szerethette ezt a testvérét, ugyanis így ír róla: „...ő nálánál közel nem lévén hozzám...” senki sem.

Török Balázsnak a galgóci várban volt az a háza, amelyben élt. A leírása alapján ez körülbelül öt-hat szobából, úgynevezett „bót”-ból állt a mellékhelyiségeken kívül. Ezenkívül a városban is volt egy, korábban Andrással közös, nagy háza. Úgy írja, hogy a „piarczon való házbeli pincémben” van 107 akó bor, amelyet felharmadolva hagy a már említett három prédikátorra. A maradék hét akó árából pedig kéri, hogy vegyenek egy lovat Jancsikának, aki vagy fiatal szolgálója, esetleg általa nevelt gyermek volt. Ingatlanokat (ház, szőlők) említ Galgócon kívül még Néveren, Izbégen (Üzbég~Izbék) és Pannon.⁴

Ingóságait, a kor szokása szerint, nagy ládákban tartotta. Gondosan elkülönítve és csoportosítva őket, s a kisebb ládákon kívül mindegyik más-más helyiségben volt elhelyezve, innen tudjuk a ház szobáinak a számát.

Az *első ládában* főleg ruhaféléket tartott. Ezek közül csak néhányat emelünk ki, s ha a darabszámot nem közöljük, akkor is általában ezek többes számban értendők. Ezek: négy mente, öt dolmány, két zubbony, három nadrág, köpönyeg, szőnyegek, selyempaplan, asztalra való kárpitszőnyeg, azaz abrosz.

3 Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VII. Pest, 1860, 144–147. p. A családleírásban Fruzsina neve nem szerepel.

4 Szlovák nevük: Hlohovec, Neverice, Zbehy és Paňa. A szlovák névalakokat egyszer sem használja az okiratban.

A másodikban lévő „aprólékok” főként a lovakkal, lovaglással kapcsolatosak, valamint fegyverek. De van köztük néhány nem oda illő tárgy is, például a két szarvas módjára készített fogas, alabástrom kőgolyóbis, amelyen a nedves ruhát szárították, ruhát tisztító söprűk, ecsetek (kefék), kesztyűk. A lószerszámokból néhány: fékagy, kengyel-szűj, farmatring,⁵ kötőfék, bőr török zabla, nyeregvas, lengyel csontos korbács, egy „regement” hajtópálca, három lóding (puskapor vagy töltény tartására való tarsoly). A fegyverekből is említünk párat: jancsár (janicsár, azaz török) szekerce, páncélok, páncélingek, német puska, csontos puska, „postakürt módra csinált fekete szaru puskapalack”, három bicsag (bicska), vas aranyozott buzogány, egy ajándékba kapott „kosperd avagy spáda”, azaz egyenes kard.

A harmadik láda számunkra a legérdekesebb. Ugyanis ebben csak könyvek vannak. Ebből tudjuk meg, hogy a magyar és a szlovák nyelven kívül olvasott és beszélt latinul és németül is. Ez utóbbi arra utal, hogy fiatalkorában német egyetemeken tanult.

Könyvtárát önmaga három részre osztja. Az első csoportban azt a 85 könyvet sorolja föl cím szerint, amelyeket bátyjára, s annak gyermekeire hagyott. Ezek közül 74 a latin, 9 a magyar és kettő a német nyelvű. Először néhány szerzőt emelünk ki a sorból, hogy kiknek a műveit olvasta: Bonfini, Cicero, Vergilius, Seneca, Ovidius, Aesopus, Melanchton, Luther stb. Ha a témákat nézzük: versek, beszédek, a hitélettel kapcsolatos könyvek, földrajzzal és aritmetikával (számтан) foglalkozók, naptárak, egy latin Újtestamentum, valamint több, más tudományokkal foglalkozó könyv.

A magyar nyelven nyomtatott könyvek közül hármat feltétlenül cím szerint érdemes megemlíteni:

Hasznos és szükséges könyv, melyben betegségeken ellen orvosságok vannak, Beteg lelkeknek való füves kertecske⁶ és

Az Calendariom megújításának és megjobbításának okai és hasznai.⁷

A második csoportot a saját kézzel írt könyvei alkotják, természetesen címek nélkül. Ezekre a következő megjegyzést teszi: „kiket én magam írtam régenten idegen helyeken és idegen académiákban.” Ebből a mondatából következtethetünk arra, hogy külföldön járt különböző egyetemekre, mégpedig hosszabb ideig, ha 47 könyvet

5 A nyereg előrecsúszását gátló szűj.

6 A könyvet Balassi Bálint Michael Block (másutt: Bock) könyvéből fordította németről magyar nyelvre 16–18 éves korában. 1572-ben Krakkóban adták ki először. A nyomdai költségeket a költő apja vállalta. Véletlen érdekesség, hogy az interneten a címszót megkeresve találunk egy olyan linket, amelyen a könyv egy példányának fényképe megtalálható. A fedőlap belső oldalán olvasható egy kéz írásával az évszám: 1584; a város: Galgóc; és a tulajdonosa/berírója neve: Mantskovith Bálint. Csupán az évszámok eltérése bizonytalanít el minket, hogy vajon nem ugyanazon példányról van-e szó.

7 A Gergely-féle naptár (1582) bevezetése az egyes országokban, így hazánkban is sok nehézségbe ütközött. Erről részletesen közöltem egy tanulmányt a *Honismeret* 2013. év 5. számában a 43–45. oldalakon.

írt saját maga, vagy amiket a tanulmányai alatt jegyzetelt, esetleg még másolt is tankönyveket.

Végül nyolc könyvről írja, hogy „hagyom az tót szentegyházbeli bibliotékához”. Ezek közt is van egy német, a többi latin nyelvű. Közülük egyet érdemes teljes címmel is kiemelni, ez: *Herbarium Hungaricum*.

A következő láda tartalmának leírása előtt röviden megszakítja a leltár gondolatmenetét. Arról ír, hogy 200 tallért tett félre egy koporsóra és egy epitáfiumra (sírfelirat), s kéri Flekk barátját, hogy azt Bécsben csináltassa meg. Sajnos itt nem említi azt, hogy holttestét hol temessék majd el.

A *negyedik ládában* kisebb és egyéb tárgyak, valamint ruhák és ruhaanyagok találhatók (egy vég patyolat, bársony, selyem, tafota, paszomány, zsinórok, rojt; hét ing, vánkoshaj, török cifrás paplan). Az egyebek: övek, bicskák, kések, fésűtokok, fejnek való ecset (hajkefe), gombok, egy üres, nagy, jegyzeteléshez alkalmas könyv veres posztótokban. A felsorolás végére hagyunk három érdekes darabot: az egyik egy iránytű, a másik egy serkentő (ébresztő) óra, a harmadik pedig egy pohárnak való szerecsendió. Ez utóbbit a 16–17. században a nemesi családoknál szinte mindenhol olvashatjuk a leltáraikban, úgy tűnik, hogy ez abban a korban szinte státuszszimbólum volt. (Eredetéről és használatáról azóta is folynak a szakértők közötti viták. Erre itt nem térünk ki, azonban a lábjegyzetben⁸ megadott irodalomban az érdeklődők részletesebben tájékozódhatnak erről az érdekes tárgyról, a szerecsendióból készített pohárról. Ezt ezüsttel vagy arannyal díszítették, néhánynak még fedele is volt. Azonban feltűnő, hogy minden családnál csupán egy darabot említenek belőle.) Ugyanebben a szobában található a négy evangélistának a festett képe, amelyeket a magyar szentegyháznak ékeségére ajánlott föl.

Végül az ötödik szobában volt az *ötödik láda*, amelyben lábbeliket és fegyvereket tárolt. Ezek: csizmák (veres karmazsin, sárga), két pár török sólya (szandál), tizenegy papucs, jancsár kapca; puskák, amelyeket a galgóci lakatgyártók csináltak, egyéb puskák, pallos, páncél, két sisak, szerszámj, kézi. Ez utóbbiakat feltehetően az ősei hagyományozták rá. Ebben a „bódban” még található volt több kisebb vagy más céllal tárolt láda is. Egy jávorfából készült láda, amelyben a családi iratok vannak; egy fehérben a levelek – ezeket András testvérének kell majd átadni. Végül az utazásaihoz elengedhetetlen málhás láda zárja a sort. Csupán egy ládat hiányolunk a házából, azt, amelyben a pénzét tartotta, de úgy látszik, ez utóbbiból nem sok lehetett neki, hisz alig tesz erről említést.

Mindezek után azt írja le, hogy kik tartoznak neki, mennyi pénzzel, s ezeket az összegeket kiknek hagyja. Így például 50-50 forintot a három prédikátornak, a három „oskolamesternek”, a „spítál” (ispotály, kórház) épületére, valamint a Galgócon élő diákoknak. Ő maga nagyon keveseknek adós, így egy kalmárnak a vászon árával,

8 Lapok Pápa Történetéből. 1998. 4. sz. 78. p.

Bornemissza Gyurkónak, aki tíz forintot küldött neki, mikor betegen a „hévízen” volt. Ezzel kapcsolatosan érdemes egy mondatát szóról szóra idézni: „...a Pöstint lakozó Barbil Kristófnak is tízet, jóllehet az ő orvosságok énnekem keveset használt, mindazonáltal az munkájok ne essék nekik hégában, megadják nekik.” Mint kiderül, a város nótáriusa az ő városi házában lakik évi tíz forint „házbírért”, neki elengedi az utolsó évi összeget. Ezen gondolatok közt jut eszébe még egy-egy tárgy: az „öreg verő órát a tót praedicatornak” hagyja, a cifra, gipszből készült formákat pedig egy Mathias nevű meszternek, aki talán maga a képrő volt. Utóiratként rögzíti azokat a mondatokat, amelyek egy Kristóf nevű deákról szólnak (egy másik helyütt említ egy Pápay Kristóf deákot, talán egy és ugyanazon személyről van szó). Bár urának hív szolgálja volt, azonban „az igazmondásaiért mindenki által megutáltatott”, s most már nincs se fizetése, se ruhája. Olyan nyomorult állapotban él, hogy már a házból sem tud kimenni. Kéri, hogy lásák el megfelelő ruházattal.

Miután minden vagyonát leírta, szétosztotta, a következő mondattal magyarázza meg a végakarátban ezen cselekedetét: „szabad voltam az magam keresményemvel, melyet nagy fáradságomval idegen országokban szerzettem vala.”

A végrendeletben nagyon sok nevet olvashatunk, hisz a családtagjain kívül szinte minden ismerősének, szolgáljának hagyott valamit. Az általa említett nevek legtöbbje magyar eredetű, ami azt bizonyítja, hogy a várban és a városban lévő házában magyar emberek vették körül, ők segítettek neki. Ilyen családnevek: Bornemissza (Gyurkó, Ferenc és Miklós), Váczi, Zerdahelli⁹, Szent-Iwáni, Ocskay, Körmöndi, Ezzéki, Szántó, Farkas, Zempci~Szempci stb. S hogy a nők közül is említsünk párat, mivel az ő nevüket nem nagyon szokták a hasonló okiratok megőrizni: Maczkó Ferencné Bori Angyelina, Bán Anna Horvát Jánosné, Contráné, Eötvös Györgyné. Német név három (Flekk, Fitterné és Paller), szláv szintén három olvasható a mondatai közt (Matula, Surda és Beczkowski).

Amint már fentebb is jeleztük, Török Balázs végrendelete rövid, szűkszavú, szá munkra kevés konkrét adatot tartalmaz. Sok minden hiányzik, amiről még szeretnénk tudni, érdekelne bennünket, de ezekre nem kapunk feleletet, csak feltételeznünk lehet a választ. Bizonyára sohasem nősült meg, nem voltak gyermekei. Hosszú éveket tölthetett külföldön, részben tanulással, részben valamilyen feladat, munka ellátásával, amelyből javait összeszedte. De nem említi sem az egyetemek, sem a városok nevét egyszer sem. Nem tudjuk, hogy mikor, hol született, hány évesen írta meg a végakarátát, s hová temették el. A családtagjainak a nevével is nagyon fukarul bánik, egyetlen testvérének a gyermekeit sem nevezi meg. Ennek ellenére, amint itt olvasható, nagyon sok érdemi adatot, családi kapcsolatot sikerült kideríteni e pár oldalas nyelvi emlékből.

A legtöbbet mégis magáról a végrendelezőről tudtunk meg: több nyelven beszélő, egyetemeket járt, tanult ember volt. Igényes, és a maga korában jelentékeny könyvtár-

9 Szerdahelyi Mihály, akit többször is említ, ekkor Nyitra vármegye viceispánja volt.

ral rendelkezett. Ingóságai között fölösleges, hiábavaló tárgyakat nem olvashatunk, minden praktikus holmit logikusan összegyűjtve tárolt, azaz rendszerető ember lehetett. Körültekintően gondolt mindenkire, aki életében segítette, támogatta, még a keszkenőit varró „Barbél Balásnéra” is.

Ezen írás szerzője nagyon örülne, ha egy történész vagy genealógus, aki e családot kutatja, az itt leírtakat tovább tudná bővíteni, s újabb ismeretekkel kiegészíteni.

Liszka József: Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében. Komárom–Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Etnológiai Központ, 2021, 702 p.

Öt esztendővel azután, hogy Liszka József publikálta azt a bizonyos értelemben önfestschriftjének szánt impozáns gyűjteményt (*Határvidékek*), amelyben legfontosabbnak tartott folklorisztikai témájú tanulmányait válogatta egybe, egy újabb nagyszabású – méretben, küllemben, tipográfiában is hasonló – kötet látott napvilágot a tollából: távolról szemlélve, de kézbe véve és belelapozva is olyan paradigmaticus mű, amely a szakmai életpályája újabb összegzéseként is felfogható. E két kötet a könyvespolcon egymás mellé téve úgy fest, mint a hasonló stílusban kivitelezett erdélyi néprajzkutató triász (Pozsony Ferenc, Keszeg Vilmos és Tánczos Vilmos) hatvanadik születésnapjára megjelentetett három vaskos tiszteleti kötet, s ha már három, valamelyest a számmisztika jegyében is, jó eséllyel 2026-ban egy újabb, hasonló Liszka-kötet is elvárható/valószínűsíthető lesz.

Míg az említett erdélyi kortársak többnyire csapatban „mozogva” értek el kutatóként és tudományszervezőként az utóbbi három-négy évtizedben meghatározó eredményeket, a széles körű társadalmi háttérrel, intézményrendszerrel ellátott, ambiciózus fiatalok sokaságának is teret adó erdélyi magyar néprajzkutatással ellentétben Liszka József már régóta egyfajta egyszemélyi intézmény a szlovákiai magyar néprajztudomány tekintetében. A fenti állítás persze nyilvánvalóan túlzó, hiszen Csáky Károlytól B. Kovács Istvánig, L. Juhász Ilonától Varga Norbertig számos életmű még szintén említhető lenne, az általa alapított és máig működtetett komáromi Etnológiai Központ mégis olyan bázis és zsinórmérték, amely képes volt meghatározni kutatási irányokat, szervezni terepmunkát, összegezni és reprezentatív módon megjelentetni kutatási

eredményeket. Ha ez nincs, csak magányos alkotókról beszélhetnénk – azonban mint egy kortárs zseni, a rimaszombati Szegedi László példája is mutatja, intézményi háttér nélkül a legnagyobb ívű és enciklopédikus igényű kutatási eredményeknek is nagy valószínűséggel az árnyékban maradás és a visszhangtalanság lesz a része.

Az Etnológiai Központ egyik fő profilja és csapásiránya már a kezdetektől a vallási néprajz kutatása volt. Mivel az alapító igazgatóra a nemzet napszámának mindenkori szerepe is ráhárult, zavarba ejtő gazdagságú életművének e szakterület csak az egyik jól látható része. Liszka írt meghatározó kézikönyvet a szlovákiai magyarság néprajzáról, a Selye János Egyetem néprajzi képzésének elindítását követően hiánypótló – bár a magyarországi folkloristák által méltatlanul agyonhallgatott – tankönyvet a folklórról és folklorisztikáról, immár huszonharmadik évfolyamát szerkeszti az intézet közép-európai viszonylatban is kimagasló nivójú évkönyvének – és e sort még sokáig folytathatnánk, kiemelve az életműből két olyan kötetet, melyek már a recenzió tárgyát képező kiadványt előlegezték (*„Szent képek tisztelete...” Tanulmányok a népi vallásssosság köréből*, 1995; *Állított keresztényi buzgóságból. Tanulmányok a Kísalföld szakrális kisemlékeiről*, 2000).

Az új kötet, a *Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében* című 702 oldalas kiadvány – mint azt a szerző is jelzi műve előszavában – három évtized vonatkozó dolgozatait sűríti, gyűrja egybe monográfiává. Végtere is ebben nincsen semmi kivetnivaló, hiszen a legtöbb nagyszabású tudományos kötet vagy akadémiai doktori értekezés hasonlóképpen készül el. A kulcskérdés persze az a mű tartalmi jegyein kívül, hogy ez az „egybegyűrés” mennyire organikus módon sikerült a szerzőnek, azaz mennyire válnak szerves és egységes szöveggé a különböző években, sőt évtizedekben, különféle

elméleti alapállásból és ismeretanyag birtokában megfogalmazott szakszövegek, valamint az azokat habarcsként összefogó újabb részek és konklúziók. E tekintetben Liszka József tagadhatatlanul jól teljesített, hiszen csak néhány félmondatos utalásából, valamint a kötet irodalomjegyzékét böngészve tűnik fel, hogy mi minden itt tárgyalt téma került kidolgozásra már korábban (vö. farkaskereszt, Szent Vendel kisalföldi tisztelete, Nepomuki Szent János magyarországi kultusza, a Segítő Mária és a Szentháromság ikonográfiája, a „szent raktár” kérdésköre stb.). A könyv stílusa ez esetben is vállaltan szubjektív, mondhatni laza és irodalmias, ám ez egyetlen esetben sem megy a tudományos értekezés rovására, és különben is jól áll Liszkanak, hovatovább egyik szerzői védjegye (valamiképpen hasonlóan, mint egyik mestere, volt budapesti professzora, Voigt Vilmos számos provokatív jellegű elemzésében).

Műve bevezetőjében Liszka József előre bocsátja, hogy a szakrális kisemlékekről szólván igyekszik majd az egész nyelvterületre kitekinteni, fő bázisa és példatára azonban a szlovákiai magyar népi kultúra lesz, amely – mint írja – önmagában is kisebbfajta univerzum, hiszen nyugaton a nyugat-európai mintákkal és hatásokkal, keleten pedig (Felső-Bodrogyköz, Ung-vidék) már az ortodoxiával érintkezik a nyelvterület. Noha ez az állítás fő vonalakban igaz, a keleti hatás kevés adattal alátámasztott, és szlovákiai magyar viszonylatban talán nem is oly jelentős (kivéve talán a Máriapócsra járást). Bizonyára ez az oka a vélhetőleg jóval szórványosabb ottani terepmunkán kívül annak, hogy a szerző által hozott adatok túlnyomó része Nyugat-Szlovákiából való. Illetve persze nem csak onnan, hiszen a képi és szöveges illusztrációs anyag messze túlnő a Csallóközön, a Mátyusföldön, a Vág s Garam közén, a Garam és Ipoly mentén: nagy számban tartalmaz az előzményekre és interetnikus vonatkozásokra is tekintettel osztrák, német (bajor), szlovák, cseh, szlovén adatokat, párhuzamokat. A magyar nyelvterületről pedig

a Kisalföld dunántúli része, a Palócföld és a Vajdaság is seregnyi példával szerepel – hagyatkozva az ottani vallási néprajzos kollégák kutatási eredményeire, nem utolsósorban pedig a magyar vallási néprajz klasszikusának, Bálint Sándornak Liszka témáját is érintő kézikönyveire. Ám minél keletebbre haladunk – mind a szlovákiai magyar nyelvterületen, mind pedig a Tisza vonalát átlépve –, úgy gyérülnek meg a szerző által hivatkozott, ismertetett példák. E hiány és hiányérzet konkrét megfogalmazására a későbbiekben még kitérek, addig is nézzük azt, ami e kiadvány elvitathatatlan érdeme.

A *Monumentumok* megírásakor Liszka József olyan kötet összeállítására törekedett, amely kézikönyvként is használható lesz, vagyis a tárgyalt téma lehetőleg minden aspektusát megvilágítja majd benne. Így esik szó külön-külön fejezetekben a „szakrális kisemlék” – részben neki tulajdonítható és a szaktudományban mára közkeletűvé vált – terminológiájáról, a téma forrásanyagáról, az archiválás módszertanáról és helyszínéről, köztük az általa létrehozott Szakrális Kisemlék Archivumról, a sok tekintetben máig tisztázatlan terminológiáról, nem utolsósorban pedig a tárgyalt kisemlékek tartalom és forma szerinti rendszerű bemutatásáról. E helyen érdemes ismételtlen utalni a kötet rendkívül gazdag és kuriózumokban bővelkedő illusztrációs anyagára, amely a szakirodalmi tájékozottságnak (e mű irodalomjegyzéke közel másfélszáz oldal!) és a széles körű terepmunkából kinőtt komáromi szakarchivumnak köszönhető. Persze igazából másként nem is lett volna érdemes közreadni e kötetet, hiszen a vallási néprajz (és művészettörténet) e részterületéről szólván a vizualitás oly mértékben kulcselem, mint például egy népköltészeti alkotás taglalása kapcsán maga a folklórszöveg. Szakrális kisemlékekkel kapcsolatos folklórszöveg is feltűnik olykor illusztráció gyanánt a kötet lapjain, s talán lehetett volna még több is belőlük, hiszen a különféle alapítási hagyományok és csodatör-

ténetek e „monumentumok” hagyománykörének is gyakran részei.

A kötet egyik kulcsa és kulcsfontosságú része a szakrális kisemlékek tipológiájával és terminológiájával kapcsolatos fejezet. Ez részint kutatástörténeti áttekintés is, de legfőképpen a tisztázás igényével íródott, hiszen mindaddig, amíg többféle/sokfajta olvasat kering a vonatkozó szakirodalomban, sokszor még akár a szakkutatók is elbeszélhetnek egymás mellett. Például a határbeli kápolnák kapcsán, melyeket Liszka nem tekint szakrális kisemlékeknek – nem beszélve arról, hogy e szó és fogalom lokálisan, regionálisan mit fed valójában. Művében Liszka az általunk ismert eddigi legteljesebb és koherens klasszifikációját adja közre a különféle szakrális kisemlékeknek, formai és tartalmi szempontból kilenc fő csoportba osztva azokat: 1. Szakralitással felruházott természeti képződmények (protomemlékek); 2. Szakrális jelek, építmények mint természeti képződmények járulékos elemei; 3. Képoszlopok/Figurális képoszlopok (szobrok); 4. Kálváriajelenetek, -együttesek; 5. Út menti keresztetek; 6. Haranglábak, harangtornyok; 7. Nyitott kápolnák; 8. Sírjelek, haláljelek, halálhelyek; 9. Nehezen besorolható különleges formák. Habár bizonyára lesznek majd olyanok, akik némi hiányérzetüket fejezik ki e tipológia olvastán, vagy éppen túlzottan is tágnak értelmezik majd azt (például: kápolna vs. sírjelek), jómagam csak üdvözölni tudom, és kisebb kiegészítésekkel (elsősorban a „figurális képoszlopok” tekintetében) a Liszka által közreadott táblázatot innovatívnak és követhetőnek tartom. Kár, hogy a táblázatot követő szövegrész több esetben is meglehetősen szűkmarkúan bánik a vonatkozó példák kifejtésével, például az egyébként rendkívül látványos és helyenként elterjedt harangtornyokra (lásd Gömör) alig fél oldalt és két rajzos illusztrációt szán a szerző.

A könyv meghatározó hányadát azonban nem a különféle terminológiai kérdések taglalása, hanem a vonatkozó emléktanyag ismertetése alkotja. Több mint háromszáz oldalon

keresztül ismertette tematikus rendben mindazokat az ábrázolt témákat és jeleneteket, bibliai és történelmi személyeket, melyek köztéri funkcióval, valamint szakrális vagy pseudo-szakrális jelentéssréteggel bírnak. E nagyszabású fejezet alfejezeteinek némelyike már-már kismonográfiát előlegez (pl. a Szentháromság-szobrok/oszlopok, a Szent Család-ábrázolások, Nepomuki Szent János és Szent Vendel, vagy az „időjárászentek” esetében), másutt az elemzés némiképp elnagyolt, és a szerző a gyéribb számú – szlovákiai – előfordulásra tekintettel megelégszik a legszükségesebb tudnivalók rögzítésével. Egy naprakész vallás-etnológus szeme minden új jelenséget is észrevesz: példa erre a Szent Család-ábrázolások kapcsán a Magyar Szent Család (Szent István király, Gizella királyné, Szent Imre herceg) ikonográfiai típusának megjelenése egy nagycétyeni (Nyitra megye) szoborcsoport alapján. Valamiképpen úgy, tehetjük hozzá, mint történet az számos középkori freskón a „magyar szent királyok” és a bibliai háromkirályok esetében: három életkort, három uralkodói ideáltípust jelenítve meg a falképeken. A Szent Család/Jézus-ábrázolások kapcsán szó esik a Rio de Janeiro-i mintára meghonosodó megváltó Jézus ábrázolásairól is, melyek talán egy külön fejezetet is megérdemelnének (most a *Jézus Szíve* címet viselő fejezetben szerepelnek), és érdemes lett volna külön is kitérni arra, hogy a Jézust mint jó pásztort ábrázoló köztéri szobrok mennyiben rokoníthatók (mert hogy formailag hasonlóak, az bizonyos) a Szent Vendelt mintázó szakrális kisemlékekkel.

A szakrális témájú köztéri szobrok jelentős része a Szentháromság- és Szent Család-ábrázolásokon kívül egyes bibliai vagy középkori szenteket jelenít meg. Liszka József művében ezeknek az objektumoknak hosszú sora és nagyfokú változatossága tűnik fel. Bemutatásuk – nagyon helyesen – konzekvensen egységes: életük és legendájuk rövid leírását követően a kultusztörténet és ikonográfia áttekintésére kerül sor, majd következik főbb típusaik és Kárpát-medencei elterjedésük hosz-

szabb-rövidebb ismertetése. A már említett szenteken kívül így kerül bemutatásra Szent Flórián, a pestisszentek, a tizennégy segítő szent, a „futottak még” kategóriában pedig a közterületen is ábrázolt „egyéb” szentek. Itt esik szó a szakrális jelleg határán egyensúlyozó nemzeti szentekről is, melyekről a barokk kori és 19. századi előzményeket is dokumentálva javarészt kortárs jelenségként szól a szerző, s mely szobroknak többnyire valóban és alig palástoltan a nemzetépítő (Cirill és Metód) és a nemzeti identitást erősítő szerepe sem eltagadható, sőt az esetleges helytörténeti vonatkozásokon kívül az állíttatók elsődleges indítéka is az volt.

E nagyszabású fejezet óhatatlanul számos további kérdést is generál a recenzensben. A Szent Vendel-ábrázolások kapcsán például azt, hogy miért korlátozódnak csupán a magyar nyelvterület (és Szlovákia) nyugati részére, s miért szűnnek meg Nógrád megye határánál (az egyetlen jelzett bodrogi közeli előfordulás szabályt erősítő kivétel?) – holott Vendel a pásztorok és állattartók védőszentje volt, márpedig a pászortársadalom és pásztorokkultúra a szlovákiai magyarságról szólván elsősorban a felföldi régióban volt igazán jelentős. Lásd a palócföldi, gömöri, tornai hagyományokat és népköltészeti, népművészeti emlékeket, de az alföldi kulturális régióba tartozó Felső-Bodrogi köz is e körbe sorolható. A Liszka által erre a kérdésre adott válasz – legalábbis számomra – nem kielégítő, hiszen a jelzett tájegységeken mindenütt élnek katolikusok, még ha vallásilag többnyire nem is homogén környezetben. A kötet szerzője a pestisszentek között sorolja fel Szent Mihályt is, akinek arkangyali mivolta eleve köztes szerepre predesztinálja őt, de talán még fontosabb, hogy szakrális feladatköre éppen nem a betegséggel szembeni védelem, hanem a démonikus erők elleni harc (vö. Szent György legendájával, akivel inkább rokonítható lenne), s még inkább a halottkultuszban betöltött szerepe, a lélek túlvilági útjának kísérése.

Érdekesítő fejezet szól a tizennégy segítő szent közé sorolt Szent Kristófról is, akinek a fennmaradt kisszámú emlék ellenére rendkívül mély és általánosan elterjedt kultusza volt a magyar nyelvterületen is a Kárpátokon túli Moldvabányáig kihatóan. Liszka József könyvében és az általa közreadott tipológiában sem találtam egyértelmű választ arra, hogy a templomok külső falán ábrázolt freskókat hová sorolja (ha egy templomi falfélkékében látható szobor vagy egy templom falához épített lourdes-i barlang az, e kültéri freskók is jó eséllyel számításba veendő). Ezek kivált Szent Kristóf esetében hangsúlyosak, hiszen hatalmas méretük kultikus funkciójukkal is egyenesen arányos. De több más példa is említhető lenne, így a magyar szent királyok 14. századi freskója a pelsőci templom külső déli falán, amelyről a nemzeti szentek kapcsán sem tétetik említés Liszka könyvében.

Csak üdvözlendő, hogy Liszka felsorolásában Szent Márton alakja a nemzeti szentek közé került, hiszen aligha véletlenül ábrázolták őt már barokk kori ábrázolásain is magyaros ruhában. Kultusza a pannóniai régióban a kora középkortól töretlen, és a Nyugat-Dunántúlon szakrális kisémlékekben is rendkívül gazdag – kár, hogy ezekről e könyv csak szűkszavúan szól (és illusztrál), pedig az utóbbi két évtized gazdag szakirodalmi termése, köztük e sorok írójának kismonográfiája (*Pannónia védőszentje. Szent Márton a magyar kultúrtörténetben*) számos ide vonatkozható adatot is rejt. A magyar szent királyok és királynők (Erzsébet, Margit, Kinga, Hedvig) köztéri ikonográfiája is bizonyára az e kötetben utaltaknál számottevőbb mértékben bővíthető lenne, sőt – beleértve a szakrális és „szakrális” kérdéskörét – akár egy önálló kötet is igényelne. Például egyik szűkebb kutatási szakterületem, a Szent László-kultusz kapcsán ilyen javarészt kortárs köztéri alkotásokat tucatszám ismerem, ráadásul ikonográfia-ileg is kellőképpen változatosak és történetileg rétegzettek (példa erre a közelmúltban a székelyszentléleki templom külső falán előke-

rült freskójelenet). Kevésbé hangsúlyosan, de hasonló hiányérzet fogalmazódik meg bennem Szent Ilona kapcsán is, mely női szent középkorban gyökerező hagyománykörének szakrális kisemlékek formájában történő továbbélése szintén további kutatásokat igényel.

A kötetet három önmagában is koherens, kiválóan adatolt tanulmány zárja a „szent raktárak”, a szakrális kisemlékek színezésének kérdésköréről, valamint a szakrális témát megjelenítő szobrok sorsáról. Ez utóbbi fejezet példái között hangsúlyos módon említetik a tornai Nepomuki Szent János-szobor (illetve -szobrok), mely szoborsors kapcsán a közeli Jabloncán az 1990-es években gyűjtött folklór-szöveg ötlík fel, vélhetőleg a néhány évvel korábbi Nagy Imre-újrateremtés ihletésében: „Szent Istvánt úgy temették, arccal a földnek. A Szent István királynak a szobrát. A kommunizmus alatt a magyarok úgy temették el.” (Magyar Zoltán: *Tornai megyei népmondák*, 127. oldal)

E kicsiny szövegrész csak azért idéztem, mert egy későbbi monográfia számára akár ez is adalékol szolgált. Ahhoz a monográfiához, amely immár félig elkészült, félig azonban még nem. Liszka József nagyszabású műve mind masszív módszertani előmunkálatai, mind pedig részletgazdagsága folytán olyan alapot, amelyre egy jóval nagyobb szakrális felépítményt is biztonsággal fel lehet húzni, annak minden lehetséges melléképületével és díszítményével egyetemben. S noha a szerző előljáróban és zárszavában is kihangsúlyozza, hogy műve nem átfogó igényű monográfia, annak megalkotása az adott témában immár bizonyos, hogy tőle várható. Egy kézikönyvszerű monográfia, amely minél teljesebb kisemlékkataszter birtokában tekinti majd át a Kárpát-medence, illetve a magyar nyelvterület egészének szakrális kisemlékeit. Annál is inkább, mert e Liszka-kötetben a magyar nyelvterület keleti felének vonatkozó emlékanyaga csak szórványosan tűnik fel, holott például a Székelyföld, Gyimes vagy Moldva vonatkozó néprajzi öröksége szintén rendkívül unikális és

gazdag, de hasonlók mondhatók el az e kötetben ugyancsak javarészt háttérbe szorult barokksági, csereháti, hegyaljai, jászsági, nyírségi, szatmári, dél-partiumi és bánsági, Szegedvidéki, valamint délnyugat-dunántúli, muravidéki – jellegében sokszor tájanként változó – emlékanyagáról is. A feladat tehát adott, s ki mástól, ha nem e kötet szerzőjétől várható a folytatás, ama szakrális kisemlék-katedrális, amely végre valóban átfogó igénnyel mutatná be tipológiai változatosságában, történetiségében és földrajzi elterjedésében egyaránt e napjainkig virulens kulturális örökséget.

Magyar Zoltán

Jana Šturdíková: Châteaux po našom. Bratislava / Pozsony, magánkiadás, 2021, 352 p.

Talán első látásra különös lehet, hogy egy tudományos folyóirat hasábjain egy magánkiadásban megjelentetett fotóalbumot mutat be a recenzens. Ez a könyv azonban sokkal több egy fotóalbumnál: a fotós, Jana Šturdíková amúgy sem keresi a kimódoltan művészes beállításokat, különleges szemszöveget, lenyűgöző effektusokat, mindig a lehető legszerényebb és egyben legízletesebb formát választja. Szinte döbbenetes magátólértetődéssel sorakoznak fel a lepusztult kastélyokról készült fotók, melyek egyúttal fantasztikusan esztétikus felvételek is. Dokumentumgyűjtemény és elégius vesztésalbum tárul elénk, mintha furcsa, egzotikus betegségek anatómiai atlaszát lapozgatnánk, és közben zavart éreznénk, hogy a rettenet, a pusztulás, az iszonyat is lehet szép.

Jana Šturdíková könyve a kastély, pontosabban a chateau szó definíciójával kezdődik: „nagyobb, művészet- és építészettörténeti szempontból értékes épület, melyet a múltban a közép- és főnemesség lakóhelyül emeltek, rendszerint sík terepen és parkkal.” Persze, itt a kúria definíciója is jól jött volna, hiszen sokszor inkább ebbe a kategóriába sorolható épít-

ményekről van szó. Ezután lepusztult, pusztuló, vagy használati céljának megfelelően átalakított kastélyok fotói következnek, szinte mindig homlokzatfotók, mintha a művész ezzel is a szembenézés szimbolikus gesztusát akarná hangsúlyozni.

A speciális „arcképcsarnok” rendszerezése aszerint történik, hogy az épületek ma milyen konkrét vagy névleges célt szolgálnak: archívum és levéltár: 4 kastély, lakás: 21 kastély, gyermekotthon: 5 kastély, diszkó: 1 kastély, irodaépület: 10 kastély, kulturális intézmény (pl. könyvtár, múzeum, kulturális szervezet székháza): 19 kastély, szanatórium, gyógyfürdő: 10 kastély, rendőrőrs: 1 kastély, edzőterem: 2 kastély, raktár: 17 kastély, üzletház, szolgáltatások háza (a kocsmától a fodrászaton át a zöldségesig): 22 kastély, a postagalamb-tenyésztők székháza: 1 kastély, iskola, óvoda: 18 kastély, iparosműhely: 4 kastély, kutatóintézet: 2 kastély. Persze, ezek a kategorizálások olykor szabályosan eufemistikusak, hiszen pl. a nemesnebojszai kastély csak hivatalosan egy magáncég irodaháza, ma valójában pár téglakupac és tátongó üreg, az épületek tégláit széthordták, állítólag építkezésekhez árusították ki.

A legtöbb épület azonban még romjaiban is emlékeztet egykori szépségére, varázslatos aránytanok tűnnek elő, kifinomult részletek, finomságok, melyek mai állapotukban ugyan az egykori építészek álmainak megcsúfolásaként hatnak, mégis jeleznek egy karakteres ízlésvilágot. Főként, ha felütjük pl. Rados Jenő (és Gerevich Tibor) 1936-os Magyar Kastélyok című könyvét, mely a hasonló építmények hőseposzaként hat. Az olvasónak túl kell esnie az első sokkon, el kell fogadni a mai tényeket, hogy egyáltalán gyönyörködni tudjon. Ehhez komoly lelki erőfeszítés és ráhangolódás szükséges, a belső indulatok elföldelése, a tékozlás valamiféle univerzális jelenségként való benevolens felfogása. A fotók 2015 és 2021 között készültek, maga a fotós hangsúlyozza, hogy a besorolás során nem tudományosan igényel lép fel, nyíltan vállalja a múlt és

jelen feszültségéből adódó reflexiók vallomássosságát. Persze, nagyon is közvetlen művészi vallomássosság ez, ugyanakkor elképesztően objektív is, hiszen, ha indulatosan szemlélődünk, halmozott „bűncselekmény-sorozatot” látunk.

Jana Šturdíková Pozsonyban született 1983-ban, dramaturgiát tanult és fotóművészetet, de alapított alternatív színházat is. Ez a dramaturgiai szemlélet adja a könyv erejét is.

Zseniális ötlet, hogy a három kísérőtanulmány három különféle szempontot érvényesít. Tomáš Pospěch fotóelméleti szakemberként nyilatkozik meg, és Jana Šturdíková nemesen nagyszerű művészetéről beszél, esztétikai reflexiói terapeutikus értékűek, s jól észleli azt a kettősséget, mely a fotók üzenetének dinamikáját alapvetően határozza meg. Ez pedig egy óriási paradoxon, nevezetesen a szerzői jelenlét és tekintet kiörlésének illúziója és egyben kitörölhetetlensége. Jana Šturdíková nem tud kilépni a látványból, ahogy abból sem, hogy ezek a látszatra dokumentumfotók át ne politizálódjanak, ne váljanak szarkasztikus kommentárokká, elviselhetetlen tuskékké. A hiperrealizmus találkozik itt a történelemeltörléssel, a kulturális emlékezet amnéziásításával. A technikai értelemben kifogástalan látvány fokozatosan traumaelbeszéléssé válik, az album pedig vádirattá. Mintha meggyalázott, megbecstelenített, elaggott testeket látnánk, magukra hagyott öregeket, akiktől még közeli haláluk előtt is sikerül kicsikarni valamit. Jana Šturdíková az érzéketlenség könyvét alkotta meg.

Miloš Dudáš a műemlékvédelem felől tekinti át a kérdést: óvatos és visszafogott írás, realista, bár kissé talán túl semleges szöveg, mely részint a részletgazdag művészeti elemekre irányítja a figyelmet, részint a társadalmi felelősség és igény, valamint az anyagi lehetőségek szorításában próbál meg lavírozni.

Denis Haberland, a Szlovák Nemzeti Galéria kurátora építészeti szempontból szól a kérdéshez, a történelmi-társadalmi mozgásokat is feltérképezi, bemutatja a kommunista

rezsím műemlékvédelmi és műemlék-hasznosítási rémtetteit, majd a 16. századtól kezdve a neoromantikus fénykorig, a 19. századig végigvezeti a kastély- és kúriaépítés alakulástörténetét.

Jana Šturdíková könyve lenyűgöző és merész vállalkozás. Bűnlajtsom és dekadens kéjelgés. És a téma aligha merült ki ebben az albumban.

Csehy Zoltán

Marta Stojić Mitrović: Evropski granični režim i eksternalizacija kontrole granica EU. Srbija na Balkanskoj migracijskoj ruti. Beograd, Etnografski institut SANU, 2021, 146 p.

A magyar nyelvű médiát követők számára egészen biztosan külön súllyal esik latba Szerbia szerepe, amennyiben a kényszermigrációról van szó. Nyilvánvalóan arra utalunk most itt, hogy az elmúlt évtizedben különös figyelmet szentelt a magyar nyelvű közvélemény ennek az országnak, ami az ázsiai és afrikai (sőt, akár albániai, koszovói és szerbiai) származású menedékkeresők rendkívül összetett jelenységét illeti – nem is beszélve az olyan „ikonikus” mozzanatokról, mint a magyar–szerb határon létesített határkerítés. Feltehető a kérdés: ilyen hosszú idő alatt a felszínességen túlmenően mennyit tudunk arról, ahogy Szerbia kezelte a kényszermigrációt? S milyen viszonyban van mindez az Európai Unió migrációpolitikájával? A hírfogyasztók többsége szerencsés esetben egy-két tartalmas riportot leszámítva valószínűleg aligha tudna megnevezni bármit is.

Napjainkban Marta Stojić Mitrović, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársa számít a téma egyik legavatottabb szerbiai kutatójának. Gyakorlatilag bő egy évtized óta valóban napról napra követi az eseményeket, amelyeket – ha teheti – a terepen is figyelemmel kísér. A munkahelyének gondozásában megie-

lent monográfiája a doktori disszertációjára épül, s ahogy arról az előszóban is értekezik, a 2015 (vagyis a menekültválság) előtti szerbiai kül- és belföldi keretrendszerrel szól.

Az egyébként viszonylag rövid, ám gazdag tartalommal bíró kötet négy részre tagolódik. Az elsőben az uniós migrációpolitika történetét tárgyalja Stojić Mitrović, különös tekintettel arra a nyomokban megmutatkozó, ám mégis egyfajta vezérelvként is működő képzetre, miszerint a „távolból” kell távol tartani Európától bizonyos nemkívánatos embercsoportokat, egyebek között példaként felhozva a vendégmunkások eseteit. A második fejezetben az „Európa-erődöt” alkotó szervezeteket, eszközöket és intézményeket veszi számba azon ellentmondáson keresztül, ami a tagállamok szuverenitása és az egyetemes emberi jogok, valamint az ezekhez kapcsolódó nemzetközi egyezmények között feszül. Szerbia helyzetének megértése szempontjából mindenképpen kulcsfontosságú a harmadik fejezet, amely az „externalizációról” szól, vagyis arról a folyamatról, ahogy az EU mintegy kiszervezi a migrációkontrollt a tagállami státusra törekvő országokba. Stojić Mitrović az elemzést – nagyon szemléletesen és helyesen – térbeliséget és a hierarchikus viszonyokat egyként kifejező fogalmakkal (ügymint: centrum, periféria, övezet, zóna, határ stb.) végzi el. A negyedik fejezetben végül időbelileg, ill. esetközpontúan, több forrástípusra alapozva bontja ki azt, hogyan ez a folyamat 2015-ig lezajlott Szerbia szempontjából. Ami a saját kutatói anyagot illeti, azt multilokális, Szerbia több pontján végzett terepmunka képezte.

Mindvégig érződik, hogy egy olyan kötetel van dolgunk, amely pusztán a rétegzett elemzés ereje által képezi az Európai Unió migrációpolitikájával szembeni kritika alapját. Ez különösen fontos mozzanat abban a szerbiai közegben, amelyben a tudományos világot is hangsúlyosan terheli a nem valamilyen kiforrott teórián és/vagy empirikus kutatásokon, hanem politikai és ideológia motivációkra

alapuló Nyugat-ellenesség. Ám miről is van szó itt tulajdonképpen?

A szerző számos mérvadó szakirodalomra is hivatkozva mutatja be az Európai Unió által végzett sajátos politikai (a szabadság, a biztonság és a jog zónájaként is jellemzett) közösség és tér építését, amely azonban bizonyos értelemben antagonisztikus ellentétben áll azzal a világgal, amely ezen kívül esik. Az EU külső határain látványosan, kézzelfoghatóan megmutatkozik ez az ellentét, amely különös hatással van azokra az államokra, amelyek – egyelőre – „kívül” esnek ezen a rendszeren. A határok externalizációja nyomán esetükben olyan „zónák”, „határtájak” („granični pejzaži“) keletkeznek, amelyek jól leképezik az aszimmetrikus politikai viszonyokat. Ez – figyelmeztet a szerző – nemcsak a határ-ellenőrzés kiszervezését teszi lehetővé, hanem erőszakkal és visszaélésekkel is jellemezhető „másfajta szabályok” működtetését is, amelyért viszont a politikai centrumnak nem kell felelősséget vállalnia, míg a szövetségi rendszeren kívüli államok számára az egész stratégiai választás kérdésévé válik.

Szerbia 2015-ben is mutatott magatartása azzal járt, hogy az EU részéről több kedvezményben részesült, ám a migráció kontrollja nem az európai direktívák alkalmazásának bizonyult, hanem egy olyan eszköz volt, amelyel különféle gazdasági, sőt, politikai célokot értek el – s érnek el mindmáig. Szerbiának ilyen téren vajmi kevés lehetősége van arra, hogy saját migrációpolitikát hozzon létre – ellenkezőleg: gyakorlatilag integráns részét képezi annak, amelyet az EU alakított ki.

A kötet egyik legfontosabb tanulsága, hogy a számos – kül- és belföldi – szereplő és jelenség által alkotott „rezsimek” nem struktúrát, hanem „az aktuális erőviszonyok viszonyainak változókéony diszpozícióját” alkotják. E téren a belgrádi kutató könyve jól illeszkedik abba az európai migrációkutatói hullámba, amely az elmúlt években egészen új fényben

tünteti fel az EU külső határain zajló folyamatokat.¹

Vataščin Péter

Bálizs Beáta: Veres róka, vörös bársony, piros rózsza. A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában. Studia Ethnologica Hungarica XIX. Pécs–Budapest, Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan Kiadó, 2020, 480 p.

Bálizs Beáta könyve a Studia Ethnologica Hungarica sorozat 19. köteteként jelent meg, mely a magyar nyelv színélvezéseinek nemzetközi összehasonlításban is különleges sajátosságát, a *piros-vörös* színnév kettősét magas szakmai színvonalon vizsgálja. Az emberiség számára kiemelkedő fontosságú *piros* a világ számos kultúrájában a *fehér* és a *fekete* után az első ún. kromatikus, azaz tarka alapszín, melyet az ember a világ megismerésének folyamatában a színek prototípusaként külön névvel illet. Így e szín magyar és nemzetközi szinten már önmagában is rászolgált a különböző tudományok érdeklődésére, ám a magyar nyelv esetében a *piros-vörös* színnév-kettős mindezt még továbbfokozza. Hiszen köztudott, hogy a legtöbb nyelvben és kultúrában, beleértve térségünk nyelvi-kulturális hagyományait is, e színtartományt egy alapszínnév fejezi ki (a szlovákban a *červený*, a németben a *rot* stb.), a magyarban viszont kettő: a *piros* és a *vörös*.

E két színnév iránti érdeklődés a magyar tudományokban a 19. század végétől egészen napjainkig tart, nemzetközi viszonylatban pedig a Brent Berlin és Paul Kay 1969-ben

1 Vö.: Sabrina Ellebrecht: *Mediated Bordering. Eurosur, the Refugee Boat, and the Construction of an External EU Border*. Bielefeld, Transcript, 2020.

publikált elmélete keltette fel irántuk a figyelmet.

Az itt ismertetett kiadvány e témakörnek nemcsak a legújabb, hanem a legalaposabb és legterjedelmesebb monografikus feldolgozása is. Újszerű, interdiszciplináris megközelítése ugyancsak kiemeli az eddig megjelent művek közül, melyek általában egy tudomány szemszögéből közelítettek a színek összetett világához, itt viszont több tudomány aspektusa, de főként a néprajz, a nyelvészet és a kognitív antropológia a vizsgálat kiindulópontja. Abban is újszerű a szerző eljárás módja, hogy számos eddigi kutatástól eltérően színmintás teszt igénybevételével, empirikus úton nyert adatokra építve vizsgálja a témát. Emellett a két színnév múltbeli párhuzamos meglétére diakrón szempontú eljárással, nyelvészeti szövegvizsgálattal is görcső alá vette a pirosas színeket összefogó tartományt, azaz a „kognitív piros” színárnyalatait.

A tágabb nemzetközi diskurzusba illeszkedő vizsgálat kissé leegyszerűsítve azt a kérdést járja körül, hogy az ugyanazon színterület lefedésére használt színpáros, a *piros* és a *vörös* mindkét tagja alapszínnévnek tekinthető-e. A Berlin és Kay óta vitatott és kevésbé egyértelmű alapszínnév fogalmát a szakirodalom többnyire bizonyos kritériumokhoz köti. Ezek szerint az tekinthető alapszínnévnek, ami: 1. monolexéma, vagy legalábbis morfológiailag egyszerű; 2. társadalmi érvényességét tekintve általánosan ismert és gyakori használatú; 3. nincsen alárendelve egy másik színnévnek, s nem összetevője egy másik szónak; 4. jelentésében nem korlátozódik a jelölt szűk osztályára; 5. ne legyenek új kölcsönszavak, de régi jövevényszók lehetnek (a magyarban pl. a *sárga*, *zöld*, *kék* stb.).

A monográfia szerkezetileg a Mellékleteken kívül hét fő egységre, fejezetre tagolódik. A csaknem ötszáz oldalas kiadvány a *piros-vörös* színek történetével indul (I. fejezet), ezt követi a kutatási módszerek ismertetése (II. fejezet), majd a *piros-vörös* színnévhasználat forrásai alapján törté-

nő változásvizsgálata (III. fejezet). A IV. fejezet a *veres/vörös* szemantikáját különböző nyelvváltozatok beszélt és írott nyelvi szövegei alapján veszi görcső alá, az ezt követően pedig (V. fejezet) a *piros* jelzőnek az arc színével, ill. a rózsával és a hajnallal való kapcsolatát tárja fel, de nem mellőzi a rózsaszín színtartományral és -elnevezéssel összefüggő ismeretek, valamint a *rózsaszínek* a piros kategóriából való kiválásának bemutatását sem. A VI. fejezet a piros szín szemantikáját és annak diakrón jelentésváltozásait vizsgálja. A kutatás eredményeit összegző VII. szerkezeti egységet a Mellékletek fejezete zárja, melyben számos, a vizsgálathoz szorosan kötődő háttéranyag, mint pl. a kutatás folyamán használt kérdőív vagy a legfontosabb természetes eredetű piros/vörös festékanyagok ismertetése kapott helyet. Az ezt követő Rövidítések gazdag jegyzéke a szerző által tanulmányozott és hivatkozott szótárak, lexikonok, egyes 15–18. századi források és folyóiratok rövidítéseinek feloldását tartalmazza. A könyvet záró színes fotómelléklet, a különböző színminták és a kutatás egyéb vizuális segédanyagai a néprajzi terepmunka folyamatának alaposabb megismerését biztosítják.

A történeti szövegekben végzett vizsgálatok alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a 19. századig inkább a *veres/vörös* lehetett a kognitív piros nyelvi kifejezője, de a 19. század közepén/végén bekövetkezett szerepcseré következtében a 20. századtól előtört a *piros*. Jóllehet e szín jelölésére napjainkban mindkét színnevet használják, ám nem azonos gyakorisággal.

A *piros* színnevezés fokozottabb gyakoriságát Bálizs Beáta konklúziói alapján a többféle használati módja is növelte, hiszen a 19. század közepéig ezzel a színnévvel jelölték a rózsaszín-bíbor színtartományt, a sült, „pirított” ételek, illetőleg a lovak barnászörös tónusát. Ráadásul a 19. századtól a *veres/vörös* szinonimájaként egyre gyakrabban vele fejezték ki a teljes piros kategóriát. Emellett másodlagos, pozitív konnotatív jelentései is

elősegítették az előretörését, pl. a napfény melegétől történő pirosodás, érés folyamatának, vagy egyes fogalmak *szép, kívánatos* jelzőjének hangsúlyozott kifejezését biztosították. Különösen érvényes ez a megállapítás az emberi testrészekre vonatkozó jelzői szerepekre, melyben a *piros* pozitív, a *veres/vörös* viszont negatív konnotatív jelentéssel bír.

E megállapításokkal összhangban saját kutatásaim alapján szintén ezt a konklúziót vonhattam le, tudniillik az általam vizsgált nyelvjárásban az adatközlők szerint az *orca/arc, száj* (=ajak), *köröm, orr piros* jelzője pozitív, a *veres/vörös* viszont negatív jelentésű. Szerintük a *vér*ess *orca/arc* az indulat, düh, szégyen miatt lett *vér*ess, míg a *piros orca/arc* szép és egészséges. A *vörös orr* pedig az adatközlők szerint az ugyancsak negatívan megítélt részegeskedés következménye. A *vér*és *száj* ('erősen kirúszozott ajak') és *köröm* ('élénk-vörösre lakkozott') jelensége a múltban e vidéki közösségekben ugyancsak erős ellenszenvet váltott ki. A nyelvjárási beszélők az utóbbi színnévként az emberi testrészekre vonatkozó negatív megítélését „A *vér*és *róka, vér*és *ló, vér*ess *emb*er *ety s*é *jó*” frazémával erősítették meg. További példaként az *elvér*ésédett, *kivér*ésédett és az *elpirosodott, kipirosodott* igéket állították szembe, mert szerintük az előbbi igekettős negatív, az utóbbi pozitív jelentésű. Az említett igék esetében a szótóként használt két színnév jelentésbesugárzásának lehetünk tanúi.

A szerző a *piros* és a *veres/vörös* egykori és mai jelentéseinek meglehetősen bonyolult kérdéseiben elmélyedve megismertet bennünket a rózsaszín történetével, s e színélnevezésnek mint önálló színekategóriának a létrejöttével is. Pontosabban azzal a folyamattal, ahogy ez a mára önálló szín a sokféle pirosas színezetet magába foglaló szerény kis árnyalatból önálló, saját szimbolikai arculattal bíró színekategóriává vált. Bemutatja továbbá azt is, hogy nyelvünk az újkortól kezdve milyen színneveket használt a rózsaszín-piros színmezőhöz tartozó tónusok kifejezésére. Bizonyosan

meglepetésünkre szolgál az – a könyvben részletesen kifejtett – felfedezés, hogy *piros* szavunk eredeti értelme (legalábbis vizuális szemantikájának egy részét tekintve) nehezen választható el a rózsaszíntől, mint ahogy a rózsavirágtól, a hajnaltól, az arctól, sőt még a bíbortól sem.

A rózsaszínnel kapcsolatban kiderül, hogy bár e színek a pirostól független, teljes értékű színosztályként való felfogása még a 19. század vége felé sem tekinthető általánosnak, de a nyugati katolikus egyháznak az a 18. századi döntése, mely a rózsaszínt hivatalosan is liturgikus színeként kanonizálta, nyilvánvalóan felgyorsította e színélnevezés kognitív elkülönítésének folyamatát, alapszínné válását. Ezzel párhuzamosan a rózsaszín tájainkon sajátos pozitív feminin szimbolikát is nyert.

Ha röviden summázni akarjuk a tartalmat monográfia néhány megállapítását, a kutatás egyik végkövetkeztetése, hogy bár a *piros* és a *vörös* talán hasonló jelentőséggel bíró színélnevezéseknek tűnhetnek, azonban sohasem voltak, s még ma sem azonos rangú kifejezői a gondolkodásunkban meglévő *piros* színosztálynak. A szerző színmintákkal végzett néprajzi terepmunkái során azt tapasztalta, hogy az egységes *piros* kategória jelölésére általánosan és konzekvensen vagy az egyik, vagy a másik színnév használatos. Sőt a történeti szöveganyagban végzett (a *piros* és a *veres/vörös* mellett a *bordó, a vörhenyes, a rőt* stb. szavakra is fókuszáló) vizsgálatai révén meggyőzően bizonyítja, hogy ez a múltban is így volt: a szóban forgó két színnév történetileg egymást váltja. A *veres/vörös* egykor pontosan azt a szerepet töltötte be nyelvünkben, mint amit ma a *piros*, a kettő szerepcseréje nagyjából 19. század közepén/végén következett be.

Bálizs Beáta itt bemutatott, tudományos igényességgel megalkotott könyve nemcsak a néprajzi, nyelvészeti vagy kognitív tudományok művelőinek érdeklődésére tarthat számot, hanem mindazok számára is számos hasznos elméleti és gyakorlati ismeretet nyújthat, akik

a nyelv és kultúra, illetőleg a színek/színeltelvezések izgalmas kérdéseivel szembesülnek.

Sándor Anna

Molnár Andrea (szerk.): Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2019, 228 p. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 40. (115.)/

Az 1790 és 1855 között élt Teleki József gróf a reformkori magyarországi közélet egyik legjelentősebb alakja volt, ám amint azt e kötet bevezetője is kiemeli, az ő személye köré sosem épült kultusz. Életében ugyan megbecsülték őt, de halála után emléke kihullott a köztudatból, és csupán egy szűk kör ismerte a személyét s a munkásságát. Az Akadémiai Könyvtár létrejöttének (1826) kétszázadik évfordulója közeledtével megindult az intézmény korai történetének tudományos feltárása, aminek eredményeként megszülethetett az alább bemutatandó kiadvány.

A hat tanulmányt tartalmazó vékony könyv több szemszögből közelít a Teleki család korabeli tevékenységéhez, s közben új értelmezési szempontokat is felvillant. Kollár Zsuzsanna társadalomtörténeti nézőpontból vizsgálja az Akadémia intézményesülési folyamatát, és rámutat arra, hogy a Telekiek felismerték: a tudományos mecenatúra előnyösen hathat a politikai s a hivatali karrierjükre is. Szabó Ádám egyik írása átfogóan, általánosságban elemzi a família és a könyvek kapcsolatát, már a 17. századtól kimutatva a Telekieknél a bibliofil irányultságot. Sallai Ágnes és Szabó Ádám közös tanulmánya az Akadémiai Könyvtár legrégebbi vegytani könyveiről nyújt elemzést. Mázi Béla egy forrásközlésben tárja az olvasó elé az Akadémia 1848. március 20. és 1849. július 2. közötti üléseinek jegyzőkönyveit. Hursán Szabolcs egy szintén fontos könyvegýttest, a

Batthyány család könyveit mutatja be, amelyek a Teleki-féle állománnyal együtt alkották az Akadémiai Könyvtár anyagának zömét, s tekintélyes mértékben hozzájárultak a hazai tudományos élet fejlődéséhez.

A kötet méltó emléket állít Teleki Józsefnek, egyúttal azonban fel is hívja az olvasóközönség figyelmét arra, hogy számos olyan elfeledett történelmi személyiség van, akik a maguk lehetőségeihez mérten jelentőset alkottak az élet valamely területén. Teleki ilyen alakja volt a saját korának: hitt a polgári Magyarország létrehozásának lehetőségében, elkötelezte magát a nemzeti kultúra mellett, nyelvújítóként, történészként, a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Akadémia) első elnökéként, szenvedélyes bibliofilként egyaránt sokat tett a hazai kultúra fejlesztéséért. Teleki együtt haladt a korszellemmel, felismerte a történelem által rá kiszabott feladatot, s el is vállalta annak végrehajtását. A gazdagon lábjegyzetelt, mégis olvasmányos tanulmányok számos adalékot nyújtanak Teleki József életéhez, világnézetéhez, miközben a magyarországi rendiség utolsó évtizedeit is jobban megismerhetjük általuk. Az egyes tanulmányok végén az írások témájához kapcsolódó illusztrációk találhatók, amelyek segíthetik az olvasottak befogadását. Az Akadémiai Könyvtár tehát impozáns kötetet jelentetett meg, amely a tudományos eredmények közreadása mellett példaképet is állít az egyes korok közéleti szereplői elé.

Bodnár Krisztián

Kovács Kálmán Árpád (szerk.): Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon. Budapest, Országgház Könyvkiadó, 2019. 328 p. /Tudományos konferenciák az Országgházban/

A „nemzeti ébredés” időszakától kezdődően egészen máig meghatározó jelentőséggel bír a „nemzetiségi kérdés”, amely Magyarország történetét is sokszor alapvetően befolyásolta. A problémát először az 1848-as márciusi tör-

vények kísérelték meg megoldani; ennek emlékére 2018 márciusában tudományos konferenciát rendeztek az Országházban. A kötet az ott elhangzott nyolc előadás szerkesztett szövegét tartalmazza, hat másik, a témához szintén kapcsolódó tanulmánnyal kiegészítve.

A kiadvány három nagyobb fejezetre oszlik: az első a reformkortól 1868-ig terjedő időszakot mutatja be, a második az 1868. évi nemzetiségi törvénnyel foglalkozó írásokat öleli fel, míg a harmadik a modern korba (1993-ba) röpti vissza az olvasót. Melkovic Tamás tanulmánya Zay Károly pályafutását vizsgálja, s rámutat arra, hogy a grófnál megérett egymással a liberális politika és a radikális nacionalizmus. Hermann Róbert az 1849. évi nemzetiségi törvény megszületésének körülményeit eszeti; a végeredményt ugyan nem tekinti teljesen eredménytelennek, de hangsúlyozza, hogy a kiegyezést követően a magyar politikai elit teljesen más úton indult el a nemzetiségekkel kapcsolatos politizálásban. Szarka László az 1868. évi nemzetiségi törvény megszületésének indítékát a korabeli vezető magyar politikusok azon félelmében látja, hogy a nemzetiségek veszélyeztethetik az ország integritását, s megállapításai szerint a gyökeres belső közigazgatási reform elmaradása is erre az okra vezethető vissza.

Cieger András az 1868 utáni időszakról szólva megállapítja, hogy az állam hatalma az élet szinte minden területén egyre nagyobb lett, s ezzel párhuzamosan a magyar elit egyre szűkmarkúbban bánt a nemzetiségi kultúra támogatásával. Kovács Kálmán Árpád az 1868-as nemzetiségi törvény egyház- és oktatáspolitikai vonatkozásait vizsgálva rámutat a jogszabálynak a 18. századi abszolutista rendeletekkel való kapcsolatára. Nagy Mariann a dualizmus korát „állagörző liberalizmusként” értékeli, és hangsúlyozza, hogy miközben Magyarországon fokozatosan kialakult a nagyhatalmi nacionalizmus, a törvényhozásban is eluralkodtak a jogkorlátozó tendenciák.

Vesztróczy Zsolt a történész-publicista alispán, Grünwald Béla szlovákellenes politikai és közéleti tevékenységét mutatja be az 1870-es évek vonatkozásában, míg Goran Vasin a szerb liberális politikai elit törekvéseit elemzi az 1868-as törvény meghozatala előtti időszakban. Molnár Ferenc azt vizsgálja tanulmányában, milyen hatással volt a kiegyezés a ruszin nemzetiségi mozgalomra. Demmel József a korabeli magyar politika nagy dilemmájára mutat rá: hogyan lehet úgy végrehajtani a liberális politikai átalakulást, hogy ne csorbuljanak a magyar állami érdekek?

A kötet négy utolsó írása a közelmúlt történéseit taglalja. Doncsev Toso s Lásztity Péro egy-egy visszaemlékezéssel idézi meg a Kisebbségi Kerekasztal rendszerváltás környékén történt létrejöttét. Szalayné Sándor Erzsébet az 1993. évi nemzetiségi törvény megszületését térképezi fel, és kiemeli, hogy e döntéssel európai szinten is példaértékű kisebbségvédelmi rendszer jött létre. Dobos Balázs összehasonlító jellegű tanulmánya a közép- és délkelet-európai nemzetiségi önkormányzati rendszert elemzi.

A fentebb említett írások a nemzetiségek és a törvényhozás bonyolult kapcsolatrendszerében próbálnak választ keresni olyan fontos kérdésekre, hogy milyen motivációk vezérelték a magyar politikai elitet és a nemzetiségeket, milyen kísérletek születtek a 19–20. századi Magyarországon élő nemzetiségek helyzetének törvényi rendezésére, s mindez milyen fogadtatásban részesült.

Habár a kiadványt természetesen a mai (háttér)ismereteinkkel és több nemzedéken átívelő történelmi traumáinkkal olvashatjuk, több szerző is felhívja arra a figyelmet, hogy a korabeli események értékelésekor nem szabad a múltba visszavetítenünk jelenkori tudásunkat. A nemzetiségi kérdés még ma is élő teher (s különösen éles vitákat generál például a dualista Magyarország nemzetiségekhez való hozzáállása), ám a kötetben olvasható tanulmányok kiegyensúlyozottan szólnak az egyes problémákról, a korszerp-

lőkről, és a múlt jobb megismerésének elősegítésén túl remélhetőleg valamelyest hozzájárulhatnak a nemzetiségek közötti megbékéléshez is. Amit esetleg hiányolhatunk ebből a kiadványból, az a nem magyar nemzetiségű történészek látószöge, sajnálatos módon csupán a szerb Goran Vasin képviselteti magát a kötetben egy tanulmánnyal. Ennek ellenére értékes és fontos kiadványt vehet a kezébe az olvasó, aki az egyes írások áttanulmányozása után talán jobban megértheti azt a rendkívül összetett problémakört, amelyet leegyszerűsítve csupán nemzeti kérdésnek szokás hívni.

Bodnár Krisztián

Kedves Gyula – Pelyach István (szerk.): Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Perényi Zsigmond báró. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2020, 265 p. /Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban, 5./

Immár több évre visszanyúló hagyománnyá vált, hogy az első magyar népképviselői országgyűlés mártírsorsra jutott jelentős alakjairól konferenciák keretében emlékeznek meg az Országgyűlési Múzeumban. A 2019-es rendezvényt Perényi Zsigmondnak szentelték, s ez az ankét több szempontból is nagy jelentőséggel bír. Az általában egyébként sem túlságosan ismert országgyűlési vértanúk közül a kötet szerkesztői szerint ma talán az ő neve él a legkevésbé a köztudatban, jóllehet rendkívül tevékeny jellem volt, s a kortársai is ismerték és nagyra tartották őt. Ráadásul a kivégzése azért is döbbenhetette meg a kortársakat, mert egyrészt a mágnások közé tartozott, másrészt ő volt az egyik legidősebb a megtorlás áldozatai között a maga majdnem 66 évével.

A szóban forgó kötetben hét tanulmányt olvashatunk Perényi életútjával kapcsolatban. Melkovics Tamás a báró reformkori pályaszakaszát mutatja be, s rávilágít arra, hogy Perényi összekötő kapcsot jelentett a 18. század vége és a reformkor között. Jóllehet a

mágnások közé számított, és Ugocsa vármegye főispáni tisztségét is betöltötte, szükség esetén határozottan szembeszállt a hatalommal, de akár az ellenzéki közvéleménnyel is. Pelyach István az 1848 márciusában lezajlott forradalmi események sodrában láttatja Perényit, aki híven támogatta az Országgyűlés alsótáblájának felirati javaslatát, a törvényes úton maradt, s ezzel is segítette Batthyány Lajos miniszterelnöki munkáját.

Miskolczy Ambrus a báró erdélyi kormánybiztosságáról értekezik, és megállapítja, hogy Perényi az ottani nemzetiségek megbékítésére törekedett, így legalább időlegesen el tudta háritani a polgárháború kirobbanását. Kedves Gyula arra keresi a választ az írásában, hogy Perényi az Országgyűlés házelnökeként hogyan biztosította annak legitimitását, s hogy milyen eszközökkel küzdött a nemzeti összefogás megeremtéséért. Hermann Róbert azt térképezi fel, milyen tevékenységet folytatott a báró az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjaként. Csorba György Perényi jogász pályafutását mutatja be, s ebből a tanulmányból megtudhatjuk, hogy a báró vezető szerepet játszott a polgári Magyarország legfelsőbb törvényszékének megalakításában. Csatáry György kultusz-történeti írása Perényi emlékezetének ápolását elemzi, rámutatva arra, hogy a báró alakja a kárpátaljai magyarság számára fontos az identitás megőrzésében.

A kötet tanulmányaiból egy elvhű, a hazáját a végsőkig szolgálni kívánó férfi alakja rajzolódik ki, aki határozott, ugyanakkor higgadt személyiség volt, s aki mind a liberális, mind a konzervatív táborban elismertségnek és tiszteletnek örvendett, mind vármegyei, mind kormányzati pozíciókban a haza javára munkálkodva. Nem pártolta a forradalmi elképzeléseket, de hitt a parlamentáris demokráciában, és az utolsó pillanatig őrizni igyekezett a Magyar Országgyűlés legitimitását. Ennek a tevékeny életútnak a részleges bemutatására vállalkozott a jelen kiadvány, ugyanis Perényi is azon korszereplők közé tartozik, akikről néhány életrajzi szócikken és szaktanulmá-

nyon kívül nem született tudományos jellegű munka. A kötet szerzői levéltári és nyomtatott forrásokra és szakirodalmi művekre támaszkodva vizsgálják a báró életútjának egy-egy időszakát, s az időrendbe helyezett közleményekből kirajzolódik egy hatalmas pályái. Habár az alkotók természetesen „csupán” egy-egy szeletét vizsgálják ennek az életműnek, mindannyiuknál hangsúlyos Perényi hazaszeretete és céltudatossága. A sorozat többi részéhez hasonlóan e kiadvány is jelentős mennyiségű forrást közöl az egyes tanulmányok függelékében, továbbá az írások előtt különböző – ez esetben zömmel Perényivel kapcsolatos – illusztrációk segítenek az olvasónak a ráhangolódásban.

Habár e tanulmánykötet értelemszerűen nem pótolhat egy életrajzot, mégis olvasható biográfiaként is. És azért is nevezhetjük hiánypótló munkának, mert egy olyan személyről tudhatunk meg belőle többet, aki bár már az 1800-as évek végétől tevékenyen munkálkodott a hazája javára, s jelentős – noha kevésbé látványos – gyakorlati életművet hagyott maga után, mégis kevés figyelemre méltatta őt a történetírás, valamint az emlékezetpolitika (Kárpátalját kivéve). A szóban forgó kiadvány azonban nemcsak Perényi életéről és munkásságáról árul el sokat, hanem arról a korról is, amelyben élt és dolgozott. Így bátran ajánlhatjuk ezt a kötetet mindenkinek, aki érdeklődik a 19. század első felének magyarországi eseményei és a kissé háttérbe szorult történelmi alakok iránt.

Bodnár Krisztián

Cserniczkó István: Az ukrajnai többnyelvűség színe és fonákja. Budapest, Méry Ratio – Kisebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány. 156 p.

Ukrajna az elmúlt hónapokban a február 24-én kirobbant háború okán a nemzetközi híradások, illetve a nemzetközi (szankció)politika

egyik központi témája lett. Az ukrajnai nyelvi helyzet és az itt élő kisebbségek nyelvi jogainak kezelése, mint a háború kirobbanásának egyik legfontosabb indoka, a folyamatos formálódása révén a tudományos életben is több éve aktuális kutatási témaként van jelen. Az elmúlt közel egy évtized során számos olyan leíró és elemző munka látott napvilágot, amely az országos nyelvi helyzet mellett a kárpátaljai magyarság jelenkori és történelmi nyelvhasználati lehetőségeinek bemutatásán túl útmutatóként is szolgálni kívánt a kisebbségi nyelvhasználat aspektusait illetően (lásd pl. Cserniczkó–Tóth 2021; Cserniczkó–Hires-László et al. 2020, Fedinec–Cserniczkó 2020, Cserniczkó 2016 stb.)

A közelmúltban Cserniczkó István tollából egy újabb kiadvánnyal bővült ezen munkák sora. A 93. Ünnepi Könyvhéten is bemutatott *Az ukrajnai többnyelvűség színe és fonákja* című kiadvány – melynek előszavát Németh Zsolt, a Magyar Országgyűlés külügyi bizottságának elnöke írta – a Méry Ratio / Kisebbségéért – Pro Minoritate Alapítvány gondozásában látott napvilágot.

Az *Előszóban* Németh Zsolt hangsúlyozza azt, hogy Magyarország kétszeresen is érdekelt Ukrajna szuverenitásának biztosításában, ugyanakkor kiemeli, hogy Ukrajna nyelvileg bámulatatosan színes mivoltát beárnyékolja az ukrán szuverenitásépítés legfontosabb nemzeti jelképévé vált nyelvi homogenizációs törekvés. (7. p.)

A *Bevezetésben* Cserniczkó István arról ír, hogy a tavaly harmincéves Ukrajna „máig nem volt képes kezelni az állandó politikai válságok sorozatát” és nem tudott „modern politikai nemzetet kovácsolni az egyre csak fogyó, fogyatkozó állampolgáraiból”, s így „az egész Európa biztonságát fenyegető konfliktuszónává” vált. (9. p.) A szerző kiemeli, hogy a kötet elsősorban támpontokat kíván adni az Ukrajna jelenét és jövőjét is nagymértékben meghatározó nyelvi helyzet és nyelvpolitika megértéséhez. (10. p.)

A kötet első, a *Nyelvi helyzet Ukrajnában* címet viselő fejezete több alfejezetből épül. Az *Előzményekben* a Szovjetunió nyelvpolitikájának főbb sajátosságai kerülnek bemutatásra, melyben az orosz nyelv a tagköztársaságok nemzetalkotó népcsoportjainak nyelvével szemben kiemelt szerepkört töltött be. A Szovjetunió széthullása után létrejött független Ukrajna számára az állam- és nemzetépítést jelentős mértékben megkönnyítette az örökségül hátramaradt intézményrendszer továbbélése (11–14. p.). A következő alfejezet, *A kétnyelvű Ukrajna*, melyből kiderül az, hogy az ország a központi kormányzat „ukrán egynyelvűséget támogató jogalkotó szándéka és politikai nyomása ellenére is kétnyelvű maradt”, s a nyelvhasználati szinterek legnagyobb részét az ukrán mellett az orosz uralja. (14. p.) A továbbiakban az ukrán kétnyelvűségi helyzet A 2001-es *cenzus adatai* alapján empirikus adatok révén kerül részletesen bemutatásra. Itt a szerző felhívja a figyelmet például arra is, hogy a cenzus nemzetiségi és anyanyelvi adataiból kitűnik, az „orosz anyanyelvűek száma és aránya messze meghaladja a magukat orosz nemzetiségűnek vallókat”, ugyanis a különböző etnikumok (beleértve az ukránokat is) képviselőinek jelentős része „az oroszot tekinti anyanyelvének”. (17. p.) Rámutat arra is, hogy az orosz és ukrán nyelv „egymással való vetélkedése” nyelvi, és az ezzel szoros összefüggést mutató politikai szempontból is két részre osztja az országot. (23–25. p.) Az orosz nyelv funkcionálása ugyanakkor nem csak az ország bizonyos részein és a privát nyelvhasználati szintereken mutatkozik meg. Gyakori jelenség az is, hogy az ukrán politikai elit – így például az államelnök, Volodimir Zelenskij, illetve a kormány tagjainak és a parlament képviselőinek – nyilvános szerepléseiben, illetve „az államhatalmi szervekkel és a helyi önkormányzatokkal való kapcsolattartásban” is az orosz nyelv használatát figyelhetjük meg. (28–32. p.) A kétnyelvűség a tömegtájékoztatásban, a különböző internetes hírportálokon és egyéb közösségi platformokon, illetve a sportvilág-

ban is jól megfigyelhető. (33–42. p.) Ahogyan azt Cserniczkó István is megfogalmazza, az ukránosítás „az oktatás területén bizonyult a legsikeresebbnek” (42. p.), ugyanakkor a szakkörök, fakultatív és szabadidős foglalkozások vonatkozásában, azaz „az állam által kevésbé kontrollált informális oktatásban továbbra is az orosz nyelv, illetve az ukrán-orosz kétnyelvűség dominál”. (46. p.) A fejezetet záró alfejezet a *Filmre vett kétnyelvűség*, melyben egy 2015-ben forgatott ukrán propagandafilm nyelvi sajátosságait, valamint a javarészt Moszkvában játszódó amerikai Jack Ryan: Árnyékügynök című film ukránai szinkronját az ukrán kétnyelvűségi helyzet alapvonásaival összevetve elemzi a szerző. (46–49. p.)

A *Kísérletek a nyelvi helyzet befolyásolására* címet viselő második fejezetben Cserniczkó István a független Ukrajna (nyelv)politikai korszakai mentén ismerteti az ukrán nyelvpolitika alakulástörténetét, melynek „egyik központi törekvése az ukrán államnyelv státuszának megerősítése”, „használati körének folyamatos bővítése”. (50. p.) Az *Egyensúlyozó nyelvpolitika (1989–2004)* címet viselő első alfejezetben a szerző kiemeli, hogy Ukrajna első elnöke, az idei év tavaszán elhunyt Leonyid Kravcsuk „többször hangsúlyozta, hogy nem szabad az egyoldalú ukránosítás csapdájába esni”. (53. p.) Az itt bemutatott időszak az ukrán nyelv- és kisebbségpolitika iránykeresésének időszaka, amikor is olyan dokumentumok kerültek elfogadásra, mint például Ukrajna nemzetiségi jogainak nyilatkozata (1991), A nemzeti kisebbségekről szóló törvény (1992), melyek kísérletet tettek az országban élő kisebbségek jogainak biztosítására is. A Kravcsukot követő, s két elnöki ciklust is kitöltő – Cserniczkó megfogalmazásában –, hintapolitikát folytató Leonyid Kucsma a kampánybeszédekben és az 1996-os, azóta is hatályban lévő alkotmány szövegezését illetően is kompromisszumra törekedett a szembenálló ukráinon és ruszofon táborok között. (56–58. p.) A következő alfejezet a „Naran-

csos” *nyelvpolitika (2004–2010): az egyensúly felborul* címet viseli, melyben a Viktor Juscsenko és Julija Timosenko vezette, s az ukránosítási politikában legkevésbé hatékony erők nyelvpolitikai törekvéseit mutatja be a szerző. E törekvések legfontosabb eleme az, hogy „el kell érni azt az ideálisnak vélt állapotot, amikor az orosz csak egyike a számos kisebbségi nyelvnek, az ukrán pedig államnyelvként az összes formális funkcióban egyeduralgkódó”. (60. p.) A *Janukovics éra (2010–2014)* nyelvpolitikáját bemutató alfejezetből kiderül, hogy az elnök mögött álló Régiók Pártja az orosz második államnyelvi státuszba való emelésével lényegében kodifikálni akarta az ország de facto kétnyelvűségét, viszont a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény végül makroszinten nem vezette be a kétnyelvűséget, azaz „Ukrajnának az ukrán maradt az egyetlen államnyelve, s országos viszonylatban az orosz nem vált második hivatalos nyelvvé”. (62–65. p.) A *nyelv(politika) fegyveres konfliktus ürügyévé válik* címet viselő alfejezet a 2013 novembere végén az Európai Unió és Ukrajna közötti társulási megállapodás és a szabadkereskedelmi egyezmény aláírásától való elállás nyomán kirobbant tüntetéseket és az azokhoz kapcsolódó további politikai eseményeket mutatja be. A polgári megmozdulások a brutális rendőrségi beavatkozások nyomán országossá szélesedtek, s ahhoz vezettek, hogy 2014 februárjában Janukovicsnak el kellett menekülnie az országból. Az újonnan létrejött parlamenti többség, 2014. február 23-án jogszabályt fogadott el a nyelvtörvény eltörléséről, ami nyomán Moszkva azonnal bejelentette, hogy megvédi az Ukrajnában élő orosz közösséget az ukrán nacionalizmustól (68–70. p.). Az Ukrajna elnöki posztját és a parlament házelnöki tisztjét ekkor ideiglenesen betöltő Olekszandr Turcsinov végül nem írta alá a jogszabályt, arra hivatkozva, hogy az a társadalmi feszültségek kiéleződéséhez vezetett. A 2014 ősze utáni időszak alfejezetben hangsúlyozásra kerül az, hogy a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus közepette zajló politikai csatározások során megvált

lasztott új államelnök, Petro Porosenko a nyelvpolitika vonatkozásában kénytelen volt az elődei által kitaposott utat választani, az orosz ajkú állampolgárok felé tett gesztusként beszédeiben gyakran orosz nyelvre is váltott, miközben a nyugat-ukrajnai területeken élő ukrán nyelvű lakosság megnyugtatása céljával egyértelműen leszögezte, hogy „az országnak egyetlen államnyelve van és lesz: az ukrán”. (77. p.) A 2015 végétől kezdődő időszakban elfogadott törvények és jogszabályok teljesen új, az ukránosítás irányába terelték az ukrán nyelvpolitikát, mely olyan törvényekben csúcsonyosodott ki, mint például a 2017-ben elfogadott új oktatási törvény, vagy a 2019-es új államnyelvi törvény. Ez utóbbi „jogszabály – azzal, hogy olyan jogi környezetet teremt, amely az ukrán nyelv magas szintű ismeretét a társadalmi előmenetel legfontosabb feltételévé emeli – jó példája annak, hogyan használják fel Ukrajnában a politikai hatalomért és a társadalmi erőforrásokért folytatott küzdelemben a nyelvpolitikát”. (81. p.) A *Zelenszkij a hatalomban* alfejezet felütésében Cserniczkó hangsúlyozza azt, hogy a választási kampányígéreték és elnöki ciklus során meghozott nyelvpolitikai döntések jelentős mértékben eltávolodtak egymástól. Míg például Zelenszkij első, államelnökként mondott újévi beszédében az országban élő kisebbségeket a saját anyanyelvükön is köszöntötte, később már „további jogalkotási lépéseket tett a totális ukránosítás felé vezető úton”. (85. p.) A nyelvi kérdés rendezésének lehetőségét is magában foglaló lépések – például az Ukrajna őshonos népeiről szóló törvény vagy a nyelvtörvény alkotmányellenessé való nyilvánítás kísérlete – egyelőre nem hoztak valós eredményeket (86–91. p.). Az *Összegzés helyett* megfogalmazott gondolataiban a szerző kiemeli, hogy a nyelvi kérdés Ukrajnában erősen átpolitizált, s a „belülről feszítő törésvonalakat a kívülről ható erők is fokozták.” (94. p.)

A kötet harmadik fejezete *Az Ukrajna által ratifikált nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények és a nyelvi kérdés* kapcsolatát boncolgatja. Az 1995-ben az Európa Tanács

tagjává vált Ukrajna bár ratifikálta a Keret-egyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről című dokumentumot (1997), illetve a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját (1999-ben, aztán hosszú alkotmány-jogi hercehurca után végül az eredetinel jelentősen kevesebb kötelezettségvállalással 2003-ban, hatályba pedig 2006-ban lépett) is, de ezek egyrészt „alkalmatlanok arra, hogy visszatartsák a többségi politikai elitet az asszimilációs politikától, másrészt pedig Ukrajna alapvetően „nem veszi komolyan a nemzetközi kötelezettségvállalásait”. (95–104. p.). *A Karta alkalmazása a gyakorlatban* címet viselő alfejezet a Karta ukrainai alkalmazása kapcsán a kijevi Szakértői Bizottság legutolsó (2017) jelentését részletesen is elemzi, kiemelve azt, hogy „Ukrajna nem teljesítette teljes mértékben a Karta-ratifikációja során vállalt kötelezettségeit” (107. p.) és hogy az Európai Tanács Velencei bizottsága által megfogalmazott kritikák, a megfelelő mértékű nyomásgyakorlás híján nem „nem készítették Ukrajnát a jogszerű intézkedések enyhítésére”. (114. p.) Az *Ukrajna kétoldalú szerződése a kisebbségvédelem területén* címet viselő alfejezetben Cserniczkó István felhívja a figyelmet arra, hogy bár a '90-es években Ukrajna szomszédos országokkal kötött alapszerződéseiben jelen van a kisebbségek jogainak védelme, de „ezek a kétoldalú megállapodások még annyi védelmet sem nyújtanak az ukrainai kisebbségek számára, mint a nemzetközi egyezmények”, s ezt az ukrán–magyar alapszerződés által példázza is. (115–116. p) A kisebbségi vegyesbizottságok szerepéről szólva a szerző kiemeli, hogy a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Kormányközi vegyesbizottság, mely elviekben évi két alkalommal ülésezne, legutóbb 2011 decemberében ült össze. (117. p.)

A két- és többnyelvűséghez való viszony című negyedik fejezetben olyan nemzetközi példákat mutat be Cserniczkó István, amelyek mintaként szolgálhatnak az ukrainai nyelvi helyzet rendezését illetően. Ugyanakkor felhívja a

figyelmet arra is, hogy Ukrajnában a „kétnyelvűség – elsősorban a negatív történelmi tapasztalatok miatt – stigmatizált” (122. p.), s az „állam vezetői nem látnak értéket és kiaknázható erőforrást az egész országban széles körben elterjedt ukrán–oros kétnyelvűségben”. (127. p.)

Az államnyelv fogalmának értelmezése kapcsán a szerző kiemeli például azt, hogy a „Szovjetunió alkotmányai (1924, 1936, 1977) nem rendelkeztek a hatalmas birodalom állam- vagy hivatalos nyelvéről”, s az 1990-ben elfogadott szovjet nyelvtörvény is „a szövetségi és autonóm köztársaságok illetékességi körébe utalta a területükön használatos nyelvek státusának megállapítását”. (128. p.) Az államnyelv értelmezése és funkcióinak meghatározása kapcsán kiadott államnyelvi törvény bizonyos passzusai sértik „a nem ukrán anyanyelvű állampolgárok nyelvi emberi jogait és a magánszféra tiszteletére vonatkozó jogokat, valamint a véleménynyilvánítás szabadságát” (132. p.) is.

A kötet utolsó, *Tanulások helyett* című fejezetének zárógondolataként az ukrainai nyelvi és (nyelv)politikai helyzet kapcsán Cserniczkó István igencsak helytálló módon – az alábbiakat írja: „a nyelvi helyzet gyors átalakítására irányuló nyelvpolitika egyaránt generált országon belüli és államközi konfliktusokat [...], s ezért a nyelvi helyzetbe kódolt konfliktusok fel- és kihasználása az egyetlen olyan szegmense a politikának, ahol reálpolitikai eredmények helyett szimbolikus identitáspolitikai sikereket lehet villantani.” (138. p.)

A kiadványt egy közel 20 oldalas irodalomjegyzék zárja, mely a munka hivatkozásain túl kiváló útmutatóként szolgálhat az ukrainai nyelvi helyzet és a nemzetközi nyelvpolitikai kérdések iránt érdeklődők számára.

Cserniczkó István új kiadványa teljes objektivitással, gördülékeny nyelvezettel és jól összeállított, könnyen értelmezhető táblázatokkal, színes ábrákkal vezeti végig az olvasót az ukrainai többnyelvűségi helyzetben rejlő, vagy sok esetben inkább a mögé bújtatott (nyelv)politikai csatározások, és az országban élő kisebbségeket több szempontból is negatív

van érintő törvények és jogszabályok által szegélyezett „útvesztőn”. S bár a kiadvány egyelőre csak magyar nyelven olvasható, de – a szerző más munkáival kiegészülve – mindenképp segítség lehet abban, hogy a külső szemlélők jobban megérthessék az elmúlt évtizedek ukrainai eseményeit, az ukrán nyelv- és kisebbségpolitika alakulásának főbb sajátosságait.

Irodalom

- Cserniczkó István – Hires-László Kornélia et al. 2020. *Tévtút az ukrán nyelvpolitikában: Ukrajna törvénye „Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról”* (elemző áttekintés). Törökbalint, Termini Egyesület. Link: https://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2020/05/Tevut_az_ukran_nyelvpolitikaban_2020.pdf
- Cserniczkó István – Tóth Mihály 2020. *A kárpátaljai magyar közösség nemzetiségi és nyelvi jogai. Kárpát-medencei kisebbségjogi kalauz. Nemzetpolitikai Államtitkárság*. Link: https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2022/02/Karpatalja_jogok_220202_web.pdf
- Cserniczkó István 2016. *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*. Ungvár, Atdor-Shark. Link: https://hodinkaintezet.uz.ua/wp-content/uploads/2016/09/Nyelvpol_UAban_7_utoolso_net_u.pdf
- Fedinec Csilla – Cserniczkó István 2020. *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról. Történeti és politikai dimenziók (1867–2019)*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Gondolat Kiadó. Link: http://real.mtak.hu/118027/1/Kirakos_nyomdai.pdf

Gazdag Vilmos

Sik Domonkos: A modernitás rétegei. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 228 p.

Nagyjából az újkor kezdetei óta a szabadság, az észszerűség és az igazságosság vált a társadalmi korszerűsödés belső, kimondott és

rejtett feltételeivé. E fogalmak fölötti viták ugyancsak sok évszázadosak, ami örökségük mellett és ellen szóló érveknek adott és ad ma is teret. A célrendszerhez és normarendhez alkalmazkodó társadalmi berendezkedésmódok éppen ezért a felvilágosodás támoszlopaira építkezve is alapvetően két irányban ágaztak el és tornyosodtak immár miránk is. „A régiekből fakadó emancipációs és patológikus hatások sem veszítenek jelentőségükből, hanem kölcsönhatásba lépnek az újakkal. Ilyenformán a modernitás különböző korszakai egymásra rétegződnek, a szenvedés és fel szabadulás összetett, nemritkán paradox mintázatait hozva létre” – írja kötete hátoldali összefoglalójában Sik Domonkos, aki *A modernitás rétegei* címen megjelent kötetében vezet be a klasszikus és késő modern társadalmi kölcsönhatásait vizsgáló átfogó kritikai modelljébe. A modernitáselméletek cselekvés-, struktúra-, identitás- és politikatörténeti nagy vázlatában kiemelt szerepet biztosít Anthony Giddens, Christopher Lash, Pierre Bourdieu és Jürgen Habermas elméletei mellett azoknak „másik modernitás”, kommunikatív racionalitás, globalizációs és integrációs kérdésköröknek, melyek az egyenlőtlenségek társadalmi intézménytörténetében ma már világosan láthatóan strukturáló hatásokkal, ambivalenciákkal és patológiákkal is együtt jártak, ekképpen pedig szinte közvetlenül is (közvetve mindenképpen) hatással voltak a strukturális kiegyensúlyozatlanságok, reflektivitás és értékvonatkoztatás alapkérdéseire. Triviálisan szólva: a klasszikus szociológia diskurzusai és a társadalmi aktorok terei nem mindig találkoztak, amikor a rendszerelméletek (Parsons, Luhmann, Habermas) és a strukturalista empirikus teóriák (Bourdieu, Foucault) kínáltak felfedezni való terepet a korkérdések iránt fogékonyak számára. Ezek rendszerszerű sokféleségében keresi az eligazodás útjait Sik Domonkos a modernitások közegében a rendszerváltás utáni magyar társadalomspecifikus folyamatok között és ezek értelmezési modelljét kínálva.

Sik abból indul ki, amivel kutató és oktató szociológusként találkozik, s azzal folytatja, amit pályaismerete és szakirodalmi horizontja (e kötetben is igen gazdagon!) megenged, vagyis a forrásművek inspiráló téziseinek átvételi, alkalmazási, továbbgondolási lehetőségeiből: „A szociológia a modernitás önreflexiója. Azok a sajátos kihívások hívták életre, amelyeket a kapitalizmus, az iparosodás és a politikai forradalmak idéztek elő. Ilyenformán kérdései és módszerei tekintetében elválaszthatatlan a modernitástól. Nem csupán abban az értelemben, hogy a modernitás kihívásai kijelölik a szociológiai vizsgálódások aktuális témáit és kereteit, de oly módon is, hogy megszabják azok történelemfilozófiai tétjét. A szociológia végső soron annak a kérdésnek a megválaszolására hivatott, hogy vajon a tradicionális világképek és társadalomszerveződés keretei közül kimozdult társadalomnak milyen mértékben sikerült beváltaniuk a szabadság, igazságosság és racionalitás ígéreteit. Ebben az értelemben a szociológia a »felvilágosodás lelkiismerete«: annak értékeit kéri számon a jelen és a jövő társadalmain, feltárva a patológikus és emancipatorikus tendenciákat és potenciálokat. A modernitás ugyanakkor korántsem egy rögzült, állandó társadalmi konstelláció. Lényegi eleme, hogy saját alapjait folyamatosan kérdéssé teszi, és ezért szüntelenül változik. Ebből fakadóan a modernitásra vonatkozó szociológiai reflexió keretei is folyamatosan változnak. Különböző korszakokban a modernitás eltérő kihívásai dominálnak, továbbá a rájuk adható egyéni és intézményi válaszok keretei is változnak, aminek következtében eltérő szociológiák és azok által kidolgozott kordiagnózisok születnek. Az újabb és újabb patológikus tendenciák és emancipatorikus lehetőségek megjelenéséből ugyanakkor többnyire nem következik a régiek eltűnése.” (7. p.) S mert az érzékelhető vagy megnevezhető változások sem teljességérvényűek, vagyis a modern/új integrációs logikák megjelenése nem számolja fel a régieket, de az átalakulások legerősebben „az integrációs

logikák közti erőviszonyok átrendeződésésként” mutatkoznak meg, így az értelmező szociológiák és kordiagnózisok sem kizárják, hanem a korábbinál is erősebben kiegészítik egymást, az egymást követő integrációs logikák és a belőlük következő patológiák vagy emancipációs lehetőségek egymásra rétegződnek, így fedezhető fel a modernitás rétegeinek egymáshoz viszonyított alapkérdése is az új problémahorizont feltárulásával. „Míg egyes integrációs logikák erősíthetik egymást, addig mások gyengíthetik, továbbá az egyikből következő patológiákat a másiból következők emancipálhatják, vagy épp súlyosbíthatják. E problémahorizont alapos feltárásához nem csupán a modernitás különböző szakaszainak integrációs sajátosságait kellene figyelembe venni, hanem ezen túlmenően a tradicionális integrációs formákat is. Jelen könyvben azonban ennél az átfogó vállalkozásnál jóval szerényebb célokat tűzök ki. A modernitás korlátzott számú rétegeire fókuszálva egy olyan elméleti eszköz kidolgozására teszek kísérletet, mely segítségével a rendszerváltás utáni magyar társadalomban lezajló modernizációs változások értelmezhetők és értékelhetők.” (7–8. p.)

A látszólag önkéntes tematikai sűrítés ugyanakkor meglehetősen komplex kérdéskörökbe ágyazódik. Egyenként is elegendő volna a 20. század legnagyobb társadalomkutatóinak egyedi olvasata, kivonatolása, kreatív alkalmazása egy alkalmazott tudás kirakatában, de itt többről van szó: Sik ambíciója a bevezető oldalakon és a négy nagyobb fejezet végén a magyar rendszerváltást követő (mindegy ismeretelméleti, politikafilozófiai és modernitás-ideált kirívó) rendszerlogikák bemutatásával korántsem vállalhatatlan. Sőt, rendkívül precíz, az instrumentális racionalitás logikájára épített integrációs mechanizmusok expanzióját is felmutató teória igazolása, mely mégsem hagy kételyt a modernség igényének megléte felől. „Éppen ezért a rendszerváltást megelőző időszak értelmezésekor olyan kritikai elméletekre támaszkodhatunk, melyek

szintén a klasszikus modernitás horizontján mozogva, az igazságosság, racionalitás és egyenlőség szempontjai felől értékelik a társadalmat. Ilyenek Habermas és Bourdieu munkái, melyek a klasszikus modernitás alighanem legkidolgozottabb kordiagnózisainak tekinthetők. A rendszerváltás óta eltelt évek modernizációs sajátosságait az ország globális információs társadalomba és piacgazdaságba történő fokozatos beágyazódása határozta meg. Vagyis egy olyan világtársadalom, ami időközben a saját, felvilágosodásbeli alapjait minden korábbinál radikálisabban megkérdőjelezte, átalakítva a klasszikus modernitás integrációs mechanizmusait. Ezen átalakulásokat a »második«, vagy »késő modernitás« elméletei igyekeznek leírni, a modernitás egy olyan koncepcióját vázolván fel, ami egyidejűleg veszi figyelembe a globalizációs tendenciákat, az új kockázatok megjelenését, az identitáskonstrukció problematikussá válását, valamint az információtechnológiai robbanást. Mindezen folyamatok eredményeként a klasszikus modernitás strukturális és szemantikai keretei egyaránt feloldódnak látszanak. A szakértői tudás megszűnik tradícióvá lenni, a reflexivitás és a kockázatok kezelése az egyéni cselekvő feladatává válik, a rétegződés fragmentálódik, és az életutak individualizálódnak. A késő modernitás e jelenségekre fókuszáló kordiagnózisai közül Giddens és Lash munkáira támaszkodom. Annak ellenére, hogy e tendenciák többségét nem ők azonosították elsőként, elméleteik segítségével az egyik legátfogóbb képet alkothatjuk meg róluk.” (8. p.)

Ez átfogó képhez teszi hozzá előhangként, hogy a magyar szociológia ilyen értelemben vett értelmezési aránytalanságaival mintegy új teoretikus alapok igényét is magában rejtje. Ez a magyarázata e könyv ambíciójának, hogy előbb Giddens, majd újabb önálló fejezetben Lash késő modernitásra vonatkozó elméleteinek ismertetésével vezet tovább Bourdieu és Habermas esetében már jól beágyazott klasszikus modernitáselméleteinek és kordiagnózisainak összekapcsolása felé, ami segít

egy olyan egyesített elméleti keret kidolgozásában, mely tisztázni lehet képes „a modernitás e két rétegének integrációs sajátosságai, valamint patológikus és emancipatorikus tendenciái közti kölcsönhatásokat. Utolsó lépésben e keret segítségével a rendszerváltás utáni modernizációs folyamatok értelmezésére teszek kísérletet, a rendelkezésre álló empirikus kutatásokat újraértelmezve. Reményeim szerint az így kapott kordiagnózis nem csupán a rendszerváltás óta eltelt évek társadalmi változásainak mélyebb megértéséhez járul hozzá, hanem egyúttal, egyfajta »esettanulmányként«, a modernitás rétegei közti kölcsönhatások feltárására irányuló átfogó kutatások példájaként is szolgál”. (9. p.)

E fókuszált belátás és elemző cél kivitelezéséhez a jelzett teoretikusok modernizációs fogalomtárát veti egybe mint a folyamat „két pillanatát jellemző integrációs sajátosságok egymásra rétegződését”, melynek értelmezési kereteit „a rendszerváltást megelőző évek és az azt követő időszak modernizációs konstellációjának kölcsönhatásai” kínálják a záró fejezetben. „Az államszocializmus évtizedei során funkcionálisan differenciálódott cselekvési terek jöttek létre, melyek szakértői pozíciókat és interpretációkat hoztak létre, kijelölve egy politikai felügyelet alá vont, és ennyiben korlátozott, mégis szcientista társadalmi integráció kereteit. E konstellációban a tudományosan termelt szakértői tudás, az erre alapozott termelés és redistribúció vált a legitimitás és a rétegződés egyik legfontosabb szervező elvévé. Ilyenformán az államszocializmus a társadalmi integráció szempontjából a »klasszikus modernitás« horizontján mozgott. Természetesen politikai szabadságjogok hiányában az államszocialista modernizáció mindvégig felemás maradt. [...] A rendszerváltás óta eltelt évek értelmezéséhez ilyenformán egy a klasszikus és késő modernitás egymásra rétegződését leíró elméleti modell segítségével láthatunk hozzá. Az intézmények, interakciók és cselekvők államszocializmus alatt kialakult gyakorlatai értelemszerűen nem tűn-

tek el egyik pillanatról a másikra. A késő modernitás globális hatásai pedig szintén nem váltak egy csapásra domináns integrációs elvvé. Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy ezek az integrációs logikák kölcsönhatásba léptek egymással: a különböző integrációs logikákból fakadó patológiák bizonyos esetekben felerősítettek egymást, bizonyos esetekben enyhítették egymás hatását. Ennek megfelelően a rendszerváltás óta eltelt időszak értelmezéséhez egy olyan értelmezési keretet kell kidolgozni, ami nem csupán tekintetbe veszi a klasszikus és a késő modernitás integrációs sajátosságait, de ezen túlmenően a kettő kölcsönhatásaira is reflektál.” (8–9. p.)

Ahhoz, hogy e sajátosságokat a modernizációs rétegződés adottságaival jellemezhesse, előbb alkotóelemeire bontja a modernitásra vonatkozó leírásokat – e célt szolgálja Giddens és Lash elméletének ismertetése –, majd ezek konfrontálása Habermas és Bourdieu diagnózisával, hogy „a négy szerző értékvonatkoztatását átfogó kiindulópont talaján állva nyílt lehetőség arra, hogy a társadalmi integráció klasszikus és késő modernitáshoz köthető mechanizmusait közös elméleti keretben” helyezze el. Eközben tisztázza, milyen nem tudatosuló és tudatosuló motivációk, valamint az intézmények szintjén elhelyezhető cselekvéskoordinációs mechanizmusok között állnak fenn relációk, s melyek révén „a társadalmi integráció három ideáltípusa vált egymástól megkülönböztethetővé: a konzerváló, a reflexív és a kibernetikai. Az ezek által koordinált cselekvési szférákon belül és a szférák egymáshoz való viszonyában egyaránt azonosíthatóvá váltak a rétegzett modernitás patológikus és emancipatorikus potenciáljai. A rendszerváltás utáni hazai helyzet elemzésére ezen elméleti apparátus segítségével nyílt lehetőség. Kiderült, hogy a rétegzett modernitás szerkezete alapvető pontokon torzult a rendszerváltás óta. Miközben a konzerváló szféra belső patológiákkal terhelt, egyúttal gyarmatosítja is a másik kettőt. Emellett a kibernetikai szféra is gyarmatosítja a reflexívét, melynek tere így

nagymértékben beszűkül. Ebben a helyzetben az elsődleges patológiák és a metaintegrációs patológiái egymást felerősítik, hosszú távon stabilizálva a torzult integrációs viszonyokat. Ennek következtében a kézzelfogható problémák súlyát tovább növeli a megváltoztathatatlanságukból fakadó kilátástalanság tapasztalata. A rétegzett modernitás e patológikus konstellációjában az emancipáció esélye azokban az interakciókban rejlik, melyekben lehetőség nyílik a fennálló metaintegrációs keretek fellazítására. Csakis így válhat hozzáférhetővé ugyanis az a jelen pillanatban korlátozott reflexív szféra, ami minden további emancipáció előfeltétele. Ezen interakciók felvázolásához első lépésben a megtapasztalt patológiák mintázatai szerint kirajzolódó cselekvőperspektívák ideáltípusait kellett azonosítani. Ezeket párokba rendezve különböző társadalmi távolságok állapíthatók meg. Az egymástól nagyon távoli tapasztalati mezők szerint eljáró cselekvők között kicsi a kölcsönös megértés valószínűsége, ami növeli a hatalmi interakció, vagyis a patológikus metaintegráció esélyét. Az egyforma cselekvőperspektívájuk közötti interakció pusztán konzerválja a fennálló viszonyokat. Az egymástól csupán kismértékben eltérő patológikus tapasztalattípusokkal rendelkezők közötti interakcióban azonban nagy az erőszak helyett az egymás felé fordulás esélye, és ezáltal a metaintegráció emancipációjáé is.” (213. p.)

A recenzens látszólagos feladattudata azonban nem merülhet ki a megidézés örömeiben. Sik munkáját viszont ama látszat fenntartásával, hogy „megolvastam Nektek, elmesélem, kivonatolom és helyére teszem...!” – nem lehet „leírtnak” tekinteni. A rétegzett modernitásról elmondottak nyomán az állampolgári kultúra és az autonómia kialakulásának mechanizmusát rekonstruáló, majd ebből a társadalmi integráció és a modernitás problémái felé kalauzoló szerzői szándékknak itt csupán egy időpillanatát, tüneményes célját ragadhatjuk meg. Szemléletmódjában a hálózatelméleti keretbe ágyazódó különböző cse-

lekvéskoordinációs mechanizmusok, vagy a közvetlenül az integrációs mechanizmusok egymáshoz való viszonyát vizsgáló szándék mentén is változik a cselekvőperspektíva és az interakciók fenomenológiai jellemzéséhez szükséges szemléleti pozíció, amikor közvetlenül az integráció és a modernitás kérdéseivel foglalkozik. Mint maga is írja: „Mindezek az ellentétek kölcsönös tanulságokkal szolgálnak egymás számára. Mindenekelőtt a késő modernitás szempontjainak az állampolgári szocializáció és az autonómia elemzésébe való beemeléséből fakadó következményeket érdemes számba venni. Az ontológiai biztonság, az intézményes szakértői tudás, az identitáskonstrukció és a politika átalakulása – az állampolgári kultúra elsajátításának alapjául szolgáló – intencionális és preintencionális szintet érintő morális fejlődésre többféleképpen is kiható. Az ontológiai bizonytalanság morális apátiához, relativizmushoz, anómiához vezethet, ami alapvetően megnehezíti a morális tanulás folyamatát. A szakértői tudás és az intézményes, a politika magától értetődő tekintélyének megszűnése ugyanakkor csökkenti a dogmatikus morális jelentések arányát, és ezáltal kedvező feltételeket teremt a morális fejlődés számára. Hasonlóképpen az intim kapcsolatok térnyerése a morális tanulás érzelmi, az identitáskonstrukció reflexívvé válása pedig kognitív előfeltételeit erősíti. Az esztétikai reflexivitás expanziója és az információs társadalom megjelenése szintén ambivalensen hat a morális tanulás folyamatára. Előbbi egyfelől az általában vett reflexivitást elősegíti, ugyanakkor azáltal, hogy kereteit radikálisan kiterjeszti, egyúttal a moralitás szempontjait háttérbe is szorítja. Utóbbi pedig, miközben a kommunikatív racionalitás terét felszámolja, és ezáltal a morális tanulást gátolja, egyúttal új kihívásokat és interakciós formákat is létrehoz, melyek serkentőleg hathatnak.” (213–214. p.)

Nem olvasási félóra, s nem szűk szemléleti spektrum teszi érvényessé teoretikus és rendszerkritikus jelentéstartalmait. Figyelmez-

tet is rá, hogy a rendszerváltó logikák tanulságai nem egyirányúak – ebből fakadóan nem közvetlenül általánosíthatóak például a kisebbségi-többségi társadalom viszonyrendszereire, a lassú modernizációs tempójú és kivárá, valamint a dinamikus modellben változni képes életvilágokra, az állampolgári szocializáció és az autonómia kérdéseivel harmóniában élő és a rétegzett modernitás metaintegrációs szintjén a patológiákkal jellemezhető világokra, „az intimításra, jogi elismerésre és megbecsülésre egyaránt támaszkodó autonómia kialakulásának kihívásaival” számolni jogosult társadalmi szegmensekre. Vagyis „az átélt patológiák mintázata alapján konstruált társadalmi távolság mindezen tényezők alapján tovább árnyalható. Erre alapozva pedig a különböző beállítódású cselekvők kölcsönös megértési lehetőségének, vagyis a metaintegráció patológikus és emancipatorikus formáinak is átfogóbb elmélete vázolható fel...”, a társadalmi gyarmatosítottság eltérő minőségei kaphatnak nevet és rangot, tudományos értelmezést és komolyanvételre igényt is.

A kötet alaposabb olvasására, megfontolnivalóinak súlyán mérésére itt érdemes felhívni a figyelmet. „Az ontológiai bizonytalanság a vad értelemképződéshez szükséges ön- és a másokba vetett bizalom kialakulását veszélyezteti...” – jelzi utóhangként. Nekünk, olvasóknak is, a kutató és értelmező közösségnek is, a politika megértésében érdekelt társadalomkutatók szélesebb tömegeinek is. A kolonizált modernitás tapasztalata erre már elegendően sok figyelmeztetést is magában rejt...!

A.Gergely András

Köteles Szabolcs: Összeprésselve. A szlovákiai magyar pártok 1998-as egyesülése. Kassa, Palladis, 2021, 128 p.

Izgalmas könyvet írt Köteles Szabolcs, bár egy politológiai szakmunkától nem azt várjuk el

elsősorban, hogy izgalmakat okozzon. És mégis érdekesítő, sodró erejű, együttgondolkodásra és vitára sarkalló. Egy, a szlovákiai magyar politizálás talán legfontosabb eredményéről, a három magyar párt (MKDM, Együttélés, MPP) 1998-as egyesüléséről, vagyis az MKP megalakulásáról szól a mű, s bár a szerző többször is hangsúlyozza, hogy a Magyar Koalíció Pártját a kényszer (a mečiari önkény) hívta életre s tartotta tíz éven át együtt, a kényszerhelyzet múltával „viszonylag gyorsan elhaltak a frakciók”, melyek az eredeti pártokat lettek volna hivatottak képviselni, sőt „mihelyt a nyomás enyhült, és az ellenállás helyett már az »építkezésre« kellett összpontosítaniuk, a pártelitok teljesítménye kevésbé tűnt meggyőzőnek. Ellenállásban sokkal jobbak voltak, mint építkezésben”. Azaz bár elsősorban azt a kínkeserves folyamatot mutatja be, amelynek eredményeként nagy nehezen létrejött az MKP, ugyanakkor, mintegy melleleg, e szövetség pártok koalíciója bukásának okaira is rámutat. Innen értelmezve nyeri el jelentését a cím is, mely a szorultságot, a muszájt, a kényszerű együttlétet hangsúlyozza a szabad együttélés helyett.

A munka három fejezetből áll: az elsőben három oral history interjú kapott helyet, a középső kronológiai sorrendben (és elsősorban az Új Szó c. napilap híreire támaszkodva) mutatja be a három pártból felálló új választási formáció nehéz születését, a harmadik pedig dokumentumértékű: közli az MKP alapszabályát (szlovákul; kérdés, volt-e egyáltalán magyar változata). Talán említeni sem kellene: ez a harmadik rész a legkevésbé izgalmas, de hát az alapszabályoknak már csak ilyen a természetük: kívül esnek az ábrázolás és az élményszerűség keretein. Hogy miért volt nehéz a szülés? Nos, érthető módon azért, mert mindhárom párt elsősorban a maga prioritásait tekintette elsődlegesnek s a maga politikai súlyát nagyobbak, de sokáig a közös politizálás három fő lehetősége közt sem tudtak választani s zöldágra vergődni: az egyesülés, a koalíciókötés, vagy hogy a három párt az

egyikük listáján indulna együtt. Végül az első lehetőség győzött, a három párt 1998. június 21-én az újonnan alakult MKP-ba lépve egyesült ezen a néven, de addig számos – és bizony többnyire eléggé pitiáner – nyilatkozatcsatát vívtak meg, nagy volt a helyezkedés, a reménybeli pozíciókért és az új alakulaton belüli szerepért. Jellemző, hogy az MPP csak egy nappal az MKP megalakulása előtt döntött úgy kongresszusán, hogy belép az új pártba, s ezzel csatlakozik a másik kettőhöz, akkor már a neki szánt legkisebb szereptől eléggé sarokba szorítva. Köteles Szabolcs a történeteket utólag így foglalja össze: „A rekonstrukció megerősítette előzetes feltevésemet: a pártok önmaguktól nem egyesültek volna” – bár emlékezzünk rá: nemcsak a Mečiar által megváltoztatott parlamenti választási szabályok nyomásának köszönhető az MKP léte, ez volt a szavazóbázis akarata is. „A rájuk nehezedő külső kényszer – folytatja a szerző – préselte össze őket. [...] Én a kutatásomból azt látom, hogy az egész egyesülési folyamatot számos – gyakran kicsinyes – nézeteltérés övezte. A három fél mindenféle ad hoc megegyezéseket kötve, egyik a másikat is megpróbálta kijátszani.” Szintén jellemző, hogy késhegyig menő csaták folytak az elnök, az elnökök személyéről és az elnökség összetételéről, nemkülönben a képviselőjelöltek helyéről az első húsz helyen, melyekről remélni lehetett, hogy a parlamentbe jutást eredményezhetik az illető jelöltnek: „a felek hosszadalmas egyeztetésbe kezdtek az alelnökök számáról és a választási lista első húsz helyének elosztásáról. Ez odáig fajult, hogy az MPP és az Együttélés hetekig tartó parttalan vitát folytatott a 16. helyről. Ez azért tragikomikus, mert végül a szövetségi párt csak 15 mandátumot szerzett” – jegyzi meg a szerző. (Négy évvel korábban kettővel több, 17 magyar képviselője volt a szlovák parlamentnek.)

A Nyertesek és vesztesek alfejezetben Köteles Szabolcs a kutatásait összefoglalva az alábbi eredményre jut: „A pártegyesülés nyertese az egykori MKDM. Erős pozíciójuk lett az

új pártban, és ők adták a párt legbefolyásosabb emberét, az elnököt. Az MKDM sikeres taktikáját játékelméleti szemszögből is érdekes volna megvizsgálni. A folyamat elején nagyon jókor húztak egy váratlant, és onnan a kereszténydemokratáké volt az irányítás. Az Együttélés eleinte csak futott az események után. Majd következett az MKDM és az Együttélés külön egyezsége. A hónapokig tartó egyeztetések után nagyon kockázatos lépésnek tűnik a megállapodásokat az utolsó pillanatban az MPP hátrányára durván átalakítani. Mindezt úgy, hogy az MPP a folyamat elején az MKDM taktikai szövetségesének tűnt. Viszont az Együttéléssel kötött különalkuval végül az MKDM a koronaékszer, az elnöki posztot is meg tudta szerezni magának.” (Az MKP elnöke Bugár Béla lett, Duray Miklós pedig tiszteletbeli elnök. A szerző részletezi az új politikai tömörülés szerkezetét is: két – előzőleg nagyon fontosnak, utólag teljesen fölöslegesnek tűnő – platformja alakult a pártnak: az Együttélés és az MKDM képviselte keresztény-konzervatív-népi, az MPP pedig a polgári-liberális; az előbbi 80%-ban képviseltette magát a döntéshozó szervekben, az MPP 20%-ot kapott, a két platform elnöke (Csáky Pál és A. Nagy László) egyben elnökhelyettese is lett az MKP-nak; általános elnökhelyettesnek Duka-Zólyomi Árpádot neveztek ki; a hattagú alelnöki testületben mindhárom korábbi párt két képviselője kapott helyet; a párt elnökségét összesen tizenöten alkották.

A három terjedelmes interjú 2019-ben készült, a szerző Bugár Bélát, Duray Miklóst és

Petőcz Kálmánt faggatta a húsz évvel korábbi eseményekről. (A sorban Bugár és Duray mellett A. Nagy Lászlónak lett volna helye, Petőcz ugyanis alelnöke volt, nem pedig elnöke az MPP-nek, de A. Nagy László ezek szerint vagy nem vállalta, vagy nem vállalhatta a beszélgetést.) Más-más kérdésekre válaszolnak, és természetesen eltérő véleménnyel vannak az akkori eseményekről. Köteles Szabolcs mindhárom interjú után tesz egy kis megjegyzést, eszerint Bugár Béla módosítás nélkül hagyta jóvá a vele készült interjút, Petőcz Kálmán apróbb módosításokkal, Duray Miklós módosításokkal. Ettől függetlenül a maga módján mindhárom beszélgetés autentikusnak tűnik. Aki a részletekre kíváncsi, vagy akit az izgalmas kérdések és válaszok bővebben érdeklí, az lapozza fel Köteles Szabolcs nagyszerű munkáját. Mely olyan nyelvezeten szólal meg, mely az átlagolvasót (tehát nem szakmabelit, nem politológust, történészt stb.) veszi figyelembe, s számos magyarázó lábjegyzettel, összefoglalóval és táblázattal ugyanazt a célt tartja szem előtt: a lehető legtöbb egykori és mostani magyar szavazó számára elmagyarázni, miért volt szükséges a Magyar Koalíció Pártjának létrejötte, az egységes politizálás, s ebből persze az is kitetszik, hogy a nem egységes kisebbségi politizálás ma már nem eredményez parlamenti képviselői helyet. Okos, tanulságos munka.

Csanda Gábor

Számunk szerzői

A. Gergely András (1952)
társadalomkutató, kulturális antropológus (ELTE TáTK, MTK TK PTI, Budapest, Magyarország)

Baki Attila (1978)
történész (Terbegec, Szlovákia)

Bodnár Krisztián (1984)
történész, segédlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, Sátoraljaújhely, Magyarország)

Csehy Zoltán (1973)
költő, műfordító, irodalomtörténész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Csernicskó István (1973)
nyelvész, (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és Pannon Egyetem; Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont, Beregszász, Ukrajna)

Fedinec Csilla (1968)
történész, szerkesztő, tudományos főmunkatárs (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország)

Fülöp László (1944)
nyelvész (Kaposvár, Magyarország)

Gaučík István (1973)
történész (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony, Szlovákia)

Gazdag Vilmos (1984)
nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna)

Gyurgyík László (1954)
szociológus (Selye János Egyetem, Komárom; Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, Szlovákia)

Heltai János Imre (1978)
nyelvész, tudományos főmunkatárs (Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest, Magyarország)

Lampl Zsuzsanna (1959)
szociológus, író, újságíró (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja; Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Magyar Zoltán (1967)
néprajzkutató, tudományos főmunkatárs (ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, Magyarország)

Sándor Anna (1951)
nyelvész (Kolon, Szlovákia)

Szabó Szilvia (1973)
történész (Pozsony, Szlovákia)

Vataščin Péter (1987)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)